הבהחברה העברית לחקירת א״י ועתיקותיה
סניף חיפה

חֵיפָה

בֶּעָבָר וּבַהֹוֶה

מאת

זאב וילנאי

תרצ״ו תל־אביב

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

כל הזכויות שמורות למחבר

Copyright 1936 by Zev Vilnay
Tel- Aviv (Palestine)

דפוס והוצאת "א ר ץ" תל־אביב, רחוב מזרחי ב'

מוקדש למורי פנחס כהן
המיסד של בית־הספר העברי הראשון בחיפה
המדריך הנאמן של הנוער החיפני בשבילי המולדת

מתוך חבה מיוחדת השלובה בזכרונות פרטיים, כתבתי את ספרי זה על אודות חיפה. בעיר זו בליתי את מיטב נעורי ובחרותי. ראיתיה עירה קטנה ודלה, בה קומץ תושבים מגוונים, ערבים מטיפוסים שונים, נוצרים בני כתות רבות, דרוזים ופרסים־בהאים, וביניהם יהודים מעטים יוצאי ארצות רחוקות ודוברי שפות שונות. התושבים המגוונים ואורחי־חייהם השונים עוררו את הרצון להכירם ולדעת את מוצאם, עיקרי דתם ותולדותיהם. סביבתה הנהדרה של חיפה, הכרמל העשיר בזכרונות העבר, המפרץ המעגל בעל העתיד, עמק זבולון, פתולי נחל קישון המכסיפים, רכסי הרי הגליל הכחולים ועליהם החרמון בכפתו המשלגת; נטעו בלבי את התשוקה לחדר אליהם ולשוטט בשביליהם החבויים...

חיפה הקטנה והדלה היתה, לנגד עיני, עיר גדולה וחשובה, מרכז לצפון הארץ ונמל למזרח הקרוב. מצבור קטן של יהודים מפוזרים בחצרות הערבים, בין סמטאות מעוקלות, צמחה קהלה גדולה, שהקימה לה סביב שכונות יפות. במקום אי־אלו חנויות אפלות, הוקמו מרכזי־מסחר ובתי־חרושת מודרניים הגדולים ביותר בארץ. במקום בית־ספר קטן, נבנו בתי־ספר גדולים מדרגות שונות בבנינים נהדרים. הנמל הקטן והפרימיטיבי היה לנמל מודרני, רחב־ידים, המשמש גם ארצות שכנות. למראה כל השנויים הללו, החליפות והתמורות המהירות, התעורר בי הרצון, לכתוב את פרשת תולדותיה של העיר חיפה אשר עוד טרם נכתבה.

הנני מודה לפרופסר שמואל קליין מהאוניברסיטה העברית, למר שמואל ייבין, למר ישעיהו פרס ולד"ר בנימין מייזלר שהואילו בטובם לקרא את כתב־היד והודות לבקיאותם הרבה במדע ארץ־ישראל, העירו לי כמה הערות חשובות שהוכנסו לתוך פרקי ספר זה. כמובן נתונה תודתי הרבה למוציא־לאור מר יעקב פבזנר שהשקיע עמל רב בשפור הוצאת הספר הזה.

ז. ו.

תכן העניינים:

חיפה בעבר

א. סקירה כללית. 9—12
ב. שקמונה בימי קדם. 12—17
ג. חיפה בימי התלמוד. 17—25
ד. התעשיה חקדומה בחיפה. 25—28
ה. חיפה בימי הבינים. 28—40
ו. חיפה בימי התורכים. 40—95

חיפה בהווה

א. סקירה כללית. 99—109
ב. היהודים ומפעליהם. 109—140
ג. המוסלמים בחיפה. 140—146
ד. הנוצרים לכתותיהם. 146—150
ה. הפרסים הבהאים. 150—152
ו. הדרוזים בחיפה. 152—153
ז. חגיגות עממיות בחיפה. 153—158

הוספות

א. מקורות לתולדות חיפה. 161—174
ב. רשימת המפות של חיפה. 175—180
ג. רשימת הציורים. 181—183

חיפה בעבר.

א. סקירה כללית —

חיפה ושקמונה.

ב. שקמונה בימי קדם —

השם ומקורו – תולדות שקמונה – שרידיה השונים.

ג. חיפה בימי התלמוד —

השם ופרושו – חכמי חיפה – קסטרא של חיפה – הר־הכרמל.

ד. התעשיה הקדומה בחיפה —

תעשית הזכוכית – תעשית הארגמן.

ה. חיפה בימי הבינים —

בימי שלטון הערבי – כבוש הצלבנים – בימי הצלבנים – בימי הממלוכים.

ו. חיפה בימי התורכים —

במאה השש־עשרה – שבט טרביה – בנינה של חיפה החדשה – בימי ז׳אהר אלעמר – בימי פחות עכו – בימי איברהים פחה – ראשית הישוב היהודי החדש והתפתחותו – התישבות הגרמנים – חיפה בחזונו של ד״ר הרצל – הרכבת החג׳אזית – בימי המלחמה העולמית – כבוש הבריטים.

א. סקירה כללית

רבות מערי ארץ־ישראל, שהיו מרכזי־מסחר חשובים בימי קדם, הן עכשו תלי חרבות עזובים ושוממים ובמקומות שהיו בלתי־מיושבים משתרעים, בימינו, ערים וישובים חדשים. שנוי דרכי המסחר בארץ ובארצותיה השכנות הוא שגרם, בעיקר, למפלתן ולחורבנן של הערים העתיקות, ולבנינן ולפריחתן של החדשות.

חיפה, שהתפתחה בשנים האחרונות, ועכשיו הראשונה בערי הארץ לפי ערכה הכלכלי והמסחרי, השלישית במספר תושביה, ולה עתיד גדול ומזהיר, יש עבר קצר ודל לעומת עברן של הרבה ערים אחרות בארץ. שמה של חיפה אינו נזכר בתעודות העתיקות, המספרות על מצב הארץ בטרם יבואו שבטי ישראל אליה; אם כי נמצאו בסביבתה הסמוכה, פה ושם, שרידים מעטים המעידים על ישוביהם של בני־אדם קדמונים. בסביבה זו, על פני מישור חיפה והר הכרמל, נלקטו כלי צור מתקופת האבן (ציור 1.) כלי צור אלה שמשו סכינים בחיי הפראים הקדמונים, אשר נדדו פה עירומים למחצה ושכנו במערות ובסוכות. לאחר דורות כשהתחילו תושבי הארץ להשתמש בכלי ברונזה וברזל, היו בסביבתה הסמוכה של חיפה משכנות בני־אדם. על התל הנמצא עכשו בקרבת תחנת החשמל, בצד מסילת־הברזל חיפה — עפולה, ונקרא בערבית: תל אבו־הואם, נמצאו שרידים של ישוב קדום מאד כ־1500 שנה לפני ספירת הנוצרים 2). סמוך לתל הזה, לרגלי הר הכרמל, נגלו אי־אלו מערות— קברים ובהן כלי־חרס מראשית תקופת הברזל 3). הסביבה הפוריה, מזג האויר המבריא, שפע המים וחוף הים, משכו הנה משפחות של בני־אדם קדמונים, אשר הקימו להם מעונות פזורים, אבל לא התמזגו והתפתחו לישוב אחד בעל ערך חשוב ונכר בימי השחר של תולדות הארץ.

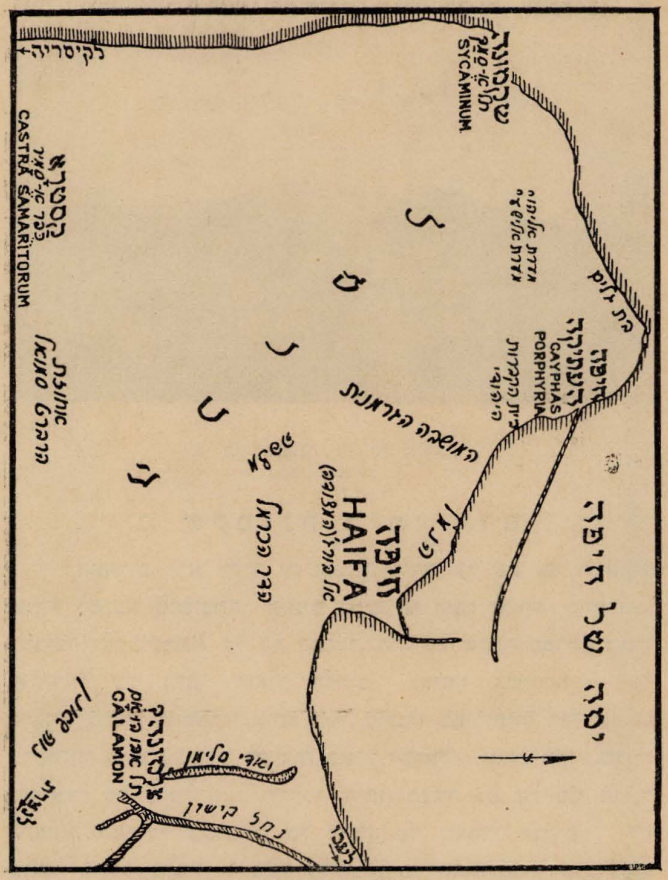

1. כלי חלמיש מכביבות חיפה.

זכרה של חיפה לא בא בכתבי־הקודש, אם כי סביבתה, מורדות הכרמל ונחל קישון שמשו במה למאורעות ידועים בתקופת ישראל. במחוזה של חיפה נפגשו גבולותיהם של זבולון ואשר, שני שבטים גדולים בישראל. נחלת זבולון, אשר השתרעה על פני עמק־יזרעאל המערבי (נהלל ובנותיה) ומורדות הרי הגליל התחתון, ירדה וסבבה את מפרצה של חיפה. נחלתו של שבט אשר השתרעה על פני הרי הגליל העליון, גבולה ירד אל פני עמק עכו „ופגע בכרמל הימה... ופגע בזבולון". במדרש נאמר על דברי הברכה של יעקב: „מאשר שמנה לחמו והוא יתן מעדני מלך" — זה הר הכרמל שפירותיו מעדני מלך... כל השבטים רצים לבוא אל הר הכרמל" 4).

הידות לתנועת האניות לאורך חופה של ארץ־ישראל התחילו להתפרסם ערי חוף שונות. בתקופה זו, בערך במאה השניה לפני ראשית הספירה הרגילה, התחילה חיפה וקרבתה להזכר בספרות הקדומה. פה היו שתי עירות סמוכות אחת לרעותה. עירה אחת, חיפה העתיקה, השתרעה בקרבת חיפה של ימינו, על השטח שבין המישבה הגרמנית והשכונה בת־גלים. ועירה שניה, שנקראה בשם: שקמונה, השתרעה מערבית דרומית לה, במקום שבימינו מתרומם תל קטן, הנקרא בערבית בשם: תל א־סַמַּד — תל הדגים (ראה תרשים ציור 2.)

שקמונה היתה עיר נמל ומסחר ובה היתה ניכרת השפעה יונית יותר מאשר בחיפה, שכנתה הקרובה, שהיתה יהודית ואולי גם חקלאית יותר. במאות הרביעית — הששית, בימי שלטון הביזנטים, כנראה התקרבו שתי העירות, חיפה ושקמונה, וכמעט שהיו לישוב אחד

2. תרשים של חיפה וסביבותיה בימי קדם בהשואה לימינו.

שנקרא בשני השמות האלה. לפיכך החכם הנוצרי אוזביוס, שחי במאה הרביעית בקיסריה הקרובה, כותב: „שקמונה היא בין קיסריה ועכו, יושבת על הים לרגלי הר הכרמל ויקראו לה גם: חיפה״ 5).

3. תל שקמונה — תל א־סמך.

ב. שקמונה בימי קדם

היהודים קראו לעיר זו שקמונה בודאי על שם עצי השקמים שגדלו למכביר בסביבתה. היונים שבשו את השם לצורה: סיקמינוס. בסביבה של שקמונה, על הר הכרמל, היה עץ שקמה מפרסם בתור „אשירה״ של גויים. שאלו חכמים: ואיזהו אשירה? — כל שהגוים עובדין ומשמרין אותה ואין טועמין מפירותיה. רבי שמעון בן אלעזר אומר: שלש אשירות בארץ ישראל״: ואחת מהן „שקמה שבראשו של כרמל״ 6). השקמה היתה מצויה גם על פני הגליל התחתון, המתחיל בקרבתה של חיפה, עד שאמרו חכמים: „כל שאינו מגדל שקמין — גליל עליון... כל שהוא מגדל שקמין — גליל תחתון״. במשך הזמן נשמדו עצי השקמה בסביבתה של שקמונה, כמו בכל הגליל התחתון. בימינו אפשר לפגוש בסביבתה של חיפה עצי שקמה בודדים (ציור 4). בקרבתה של שקמונה גדלו מיני פירות בשם: רימין. „רימי שקמונה״ הצטיינו בטיבם יותר משאר רימי

4. עץ שקמה עתיקה בסביבות שקמונה.
בצל השקמה בנוי צריף חדש.

הארץ. כידוע היו אבותינו מפרישים ללויים ששרתו במקדש, מעשרות מפירות הארץ. פירות פשוטים וזולים היו פטורים ממעשרות. אולם על רימי שקמונה המשובחים אמרו החכמים: „כל הרימין פטורים (ממעשרות) חוץ מרימי שקמינה" 7). אין אנו יודעים עכשו לאיזה מין פירות קראו אבותינו: רימין. אולי הם אותם הפירות החביבים על תושבי הארץ ונקראים בערבית: דום. פירות הדום הדומים לגרגרי ענבים, גדלים על שיחים הנקראים בערבית: סדרה והם מצויים ביחוד בגליל ובערבת הירדן.*) בימינו אפשר אמנם למצוא

*) מין הצמח הזה נקרא במדע בשם Zizyphus Spina-Christi ישנו מין דומה לו הנקרא: Z. Lotus בערבית: רובד. קרוב לו הוא שיח הנדל בננים ופירותיו הנאכלים נקראים בערבית ענבה במדע: Z. vulgaris והם דומים לגרגרי הזית ונמכרים גם בשוקי חיפה. אולי זהו השזיף בספרות התלמוד.

אי־אלו שיחי דום בסביבתה של חיפה (כמו בבית הקברות היהודי), אולם אין פירותיהם של אלו עולים בטיבם על שאר שיחי הארץ.

בספרות התלמוד נזכרים מיני חרובים ממקומות שונים, שהיו כנראה, בסביבתה של חיפה, המצטינת גם בימינו בטיב חרוביה. חכמים מדברים על: „חרובי שקמה וצלמונה" 8) יתכן כי שקמה היא צורה עתיקה של השם: שקמונה. ואולי את צלמונה יש לזהות עם המקום: קלמון, הנזכר ע"י תיר נכרי במאה הרביעית לפי הספירה הרגילה (ראה להלן). עד ימינו יקראו הערבים לפלג של נחל קישון הנמצא בין חורשת־תמרים הסמוכה לבית חרשת „שמן" ותחנת החשמל החדשה, בשם ואדי־סלימאן. שפרושו: נחל שלמה. אולי בשם סלימאן נשאר שריד מהשם: צלמונה. ואדי סלימאן עובר על פני תל אבו־הואם הנזכר, סוברים שעליו השתרעה צלמונה הקדומה 9). על מורד הכרמל הנשקף על פניה, גדלו חרוביה המפורסמים (ראה תרשים 2).

שקמונה שמשה נמל חשוב לסביבתה. עד היום עוד אפשר להכיר בחופה של תל א־סמך את מפרצה הקטן. יוסף בן מתתיהו הכהן (פלויוס) מספר על המלך תלמי לתירוס שבא בספינות, בשנת 104 לפני הספירה הרגילה, מהאי קפריסין והוריד בנמלה של שקמונה (סיקמינוס) 30,000 אנשי צבא. מכאן פנה אל עכו הקרובה בשביל לעזור לה במלחמה נגד אלכסנדר ינאי, מלך היהודים, ששם מצור עליה 10).

בשקמונה, כמו בערי חוף אחרות, התרכז בעיקר ישוב של נכרים: סורים ויונים שעסקו במסחר. בה היתה גם קהלה עברית. אחד החכמים החשובים במאה השניה, תלמידו של רבי עקיבא, היה בן העיר הזאת ונקרא לפיכך, על שמה: שמעון השקמוני. הנוצרי אנטוניוס, תיר מצפון איטליה, שעבר בארץ ישראל בשנת 570 לפי הספירה הרגילה מספר על: „שקמונה היא עיר של יהודים ונמצאת לרגלי הר הכרמל". 11).

העיר שקמונה היתה גם תחנה חשובה בדרך הגדולה, בעלת

ערך צבאי ומסחרי רב, שעברה מסוריה, לאורך חוף הים התיכון, אל ארץ מצרים. משקמונה הסתעפה מדרך החוף דרך אחרת מזרחה שנמשכה, על פני עמק יזרעאל, אל עבר הירדן. הגיאוגרף היווני אסטרבון, בן המאה הראשונה לפני הספירה הרגילה, מספר: „אחרי עכו באים אל קיסריה. בין שתי הערים האלו עוברים את הכרמל ואת סיקמינון פוליס" היא העיר שקמונה 12). בשנת 333 לפי הספירה הרגילה בא לארץ תיר אלמוני מהעיר בורדו אשר בצרפת. הוא עבר מעכו אל המקום קלמון, שבה היתה לפי דבריו תחנה להחלפת סוסי רכיבה Mutatio Calamon קלמון זו היא, כנראה, צלמונה הנזכרת אחר קלמון בא התיר אל: מלון שקמונה, Mansio Sicamenos, 13)

שקמונה היתה קימת במשך כל תקופת הביזנטים. בוכוח דתי שהיה בשנת 630 לפסה"נ, שנים אחדות לפני כבוש הערבים, נזכרת שקמונה (Sykamina) בה ישב „ראש" של היהודים שהוכתר בתור: זקן העדה. כמוכן נזכר כהן וסופר שהיה בה. 14) זה מעיד שקהלתה של שקמונה היתה גדולה ומסודרת. אחרי כבוש הארץ על ידי הערבים, בראשית המאה השביעית, נעזבה שקמונה והפכה לתל חרבות, הנקרא עכשיו בשם: תל א־סמך, ומתרומם בימינו בקרבת השכונה העברית בת־גלים*). יתכן, כי השם הערבי: — סמך — הוא שריד השם: שקמונה. בכלל נוטים בני האדם לשנות שם זר להם למלה המובנת בשפתם וצלצולה דומה לצלצולו של השם הזר. לפי זה שבשו הערבים ושנו הרבה שמות בארץ. כנראה מהשם שקמונה, או סקמינוס היוני, השמיטו את האותיות האחרונות ונשאר „שקם" או „סקם" שהתחלף בנקל למלה הערבית: סמך, היינו דגים. השם מתאים והולם את התל הזה המתרומם על פני חוף הים — מקום ציד הדגים.

---

*) בשכונה בת־גלים יש עכשיו: רחוב שקמונה. אחד מתושביה קרא לבתו: שקמונה.

החברה האנגלית לחקירת הארץ, התחילה בשנת 1887 לחפור בתל שקמונה, אולם בפקודת הממשלה התורכית נפסקו החפירות והחוקרים לא הספיקו לגלות דבר מה 15). עוד לפני שנים מעטות אפשר היה לראות על פני התל, המתרומם כ־15 מטר מעל פני הים, מפוזרים פה ושם אבנים מסותתות, שברי שיש, קטעי פסיפס (מוזאיקה) ושברי חרס רבים. בימינו משתרעים על התל וסביבו שדות תבואה הנחרשים ונזרעים מדי שנה בשנה. התבואה גדלה יפה, כי ניזונה היא מאפר הדורות הקודמים אשר התגבב פה.

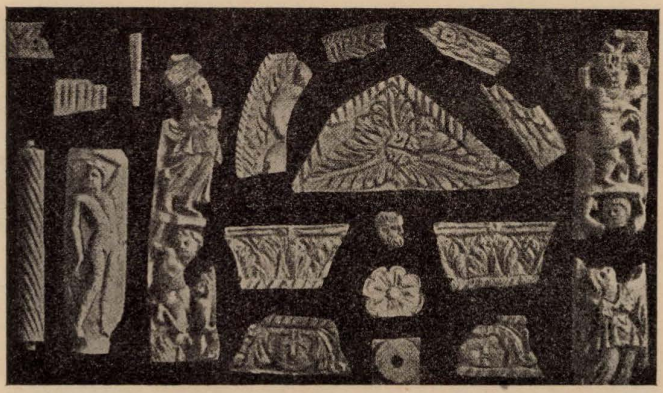

5. כתובת יונית של קבר יהודי בשקמונה.

בשקמונה או בחיפה שכנתה נמצאו עתיקות מעטות המוצגות עכשיו במוזיאונים שונים באירופה. במוזיאון לובר בפריז, מוצגת כתובת יונית חקוקה על אבן (גודלה 1,28X0,32 מטר) ששמשה משקוף למערת קברים יהודית. בה כתוב: „מקום (קבורה של) נמוסא (?) בן מנחם המפורסם, השר (קומיס) המפואר וזקן העדה (או „הכנסת")16) (ציור 5). כנראה שנמוסא זה מלא משרה חשובה בשלטון הביזנטי בארץ, לפיכך הוכתר בתואר: קומיס. תואר זה שהוראתו הראשונה היא בן לויה של הקיסר או של אחד השרים הגדולים, נתן בתקופה הביזנטית לנושא משרה גבוהה בממשלה. בספרות התלמוד נזכרת מלה זו, קומיס, פעמים אחדות. יהודים בעלי תואר זה נזכרים בכתובת יונית שנמצאה בצפורי, בגליל התחתון, ובכתובת ארמית (בכתיב קומס) שנגלתה בבית הכנסת של חמת־גדר בעבר הירדן המזרחי. 17) אולי מחיפה הובאה

מצבת קבורה אחרת עם כתובת יונית. תרגומה: מקום (קבורה של) תיאודוסיוס בן אלכסנדר מהעיר סלוקיה שבאיזואירה (באסיה הקטנה. 18).

משקמונה הובאו ללובר הרבה שברי עצם ועליהם חטובים ציורים יפים של צמחים, וגם דמותו של בכחוס — אליל היין (ציור 6). יתכן, כי אחד מתושביה הנוכרים של שקמונה או חיפה, שהיה שייך לכת הגנוסטיים הם „המינים" שהיו שנואים על ישראל, הכין לו איתה קמיעה ששבריה נמצאים עכשיו במוזיאון הבריטי בלונדון.

6. שברי עצמות עם חיטובים שונים שנמצאו בשקמונה.

בקמיעה זו, העשויה לוח כסף, רשומים בכתב יוני שמות מיסטיים שונים. באותו המוזיאון בחדר העתיקות של הנצרות הקדומה, מוצגת משקלת ברונזה עשויה בדמות פסל קטן ואף היא הובאה מחיפה. הפסל הזה מתאר אדם בעל זקן, חובש כובע ולובש בגד הנושא קישוט ועליו סימן של צלב. פני הפסל דומים בהרבה לפניו של פיקס, קיסר ביזנטיה שמלך בראשית המאה השביעית ואף ארץ ישראל נכללה בגבולות ממשלתו.

ג. חיפה בימי התלמוד

בימי שלטון הרומאים בארץ, התחילה חיפה להתפרסם יותר זיותר וזכרה בא בספרות התלמוד שנוצרה במשך תקופה זו. לרוב כתבו הקדמונים: חיפא כמו הכתיב הערבי בימינו, ולפעמים גם חיפה, כשם שאנו רגילים לכתוב עכשיו. קשה לדעת את הנקוד הנכון של השם הזה. יש מנקדים חֵיפָה ויש: חַיְפָה, בהשפעת הבטוי של הלועזים Haifa, לפעמים גם יקראו בשם חיפו אולי בהשפעת השם: יפו. כנראה הקריאה חֵיפָה היא הנכונה ודומה לבטוי הערבי חיפא של ימינו. לתושב חיפה קראו: חיפני. בימינו משתמשים בטעות גם בצורה: חיפאי. מקורו של השם חיפה אינו ברור. יש מבארים מהשרש חפה — כסה. כי ראש הר הכרמל הבא בים חופה ומכסה על פני העיר הזאת, הבנויה לרגליו בחיק הים. גם חכמי המדרש אמרו: „חיפה נתונה בחיקו של ים". החוקר רבי אישתורי הפרחי, שהתגורר בארץ במאה הארבע עשרה כותב: „ברגל הר הכרמל על חוף לשון הים הוא חיפה. ואולי לזה נקרא שמו כן „19) היינו מהמלה חוף. הנוצרים בימי הבינים, שקראו לעיר בשם: פיפא, גזרו אותו מהמלה העברית כף—סלע, על שם הכפים הפזורים על חופה 20). אחדים מהנוצרים מפרשים את מוצא השם הזה משמו של הכהן הגדול שמעון כיפא (הקיף), שחי בימי ישו הנוצרי, ולפי דבריהם בנה הוא לראשונה את העיר הזאת. יש מבארים, על דרך הדרוש העממי, את יצירת השם הזה מהתמזגות המלים: חוף יפה—חיפה.*)

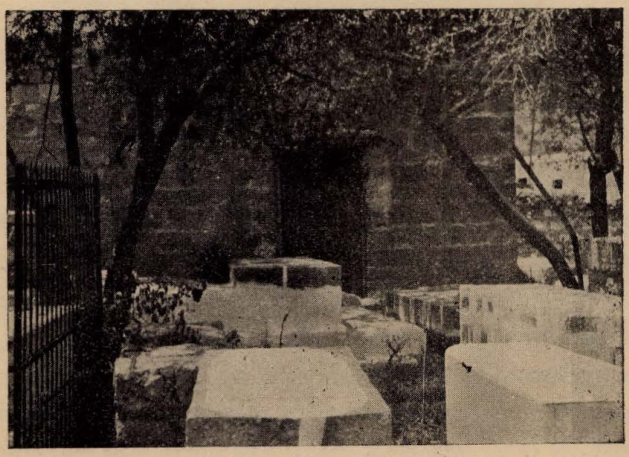
חכמי חיפה. הישוב היהודי בחיפה נזכר בספרות העתיקה. מסופר „מעשה בחיפה באחד שהלך למדינת הים" 21). בתלמוד נזכרים חכמים, אשר יצאו ממנה. לרבי יהודה הנשיא, שישב בצפורי ובטבריה, במאה השניה לספירה הרגילה, היה משרת ותלמיד נאמן

---

*) בספרות התלמוד משמשת המלה חיפה גם בתור שם פרטי. במלה זו קראו גם מין מפרק אורגים ומין קלף. עיר אחרת בשם חיפה היתה בארם־נהרים ונזכרת בספרות המוסלמים. כמו כן בשם חיפה היה מקום בעיר מדינה אשר בערב.

בן חיפה. מסופר על רבי יהודה הנשיא שצוה לפני מותו: אל תספידוני בעיירות ומי שנטפל בי בחיי יטפל בי במותי... כגון: יוסה (או יוסף) חיפני". 22).

בן העיר חיפה היה החכם רבי אבדימי (אבדומא או אבדומיה) דמן חיפה או דחיפא, שחי בסוף המאה השלישית והיה מהחכמים הגדולים בדורו. דבריו מובאים בספרות התלמוד. מסופר: „רבי אבדימא דחיפה הורי (למד) בחיפה" 23). הוא גם יוצרה של המימרא „יום שחרב בית המקדש ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים". בימי הביניים הראו עולי־הרגל יהודים את קברו בחיפה, הנמצא בימינו בחדר קטן בבית הקברות היהודי (ציור 7). על לוח שיש הקבוע על ציון הקבר חקוק בימינו: „מצבת התנא האלקי ר' אבדימי דמן חיפו זי"ע (זכותו יגן עלינו). הקבר הזה הוא מקום קדוש ליהודי חיפה. ההמון הספרדי יקרא לו סתם „צדיק" ועל קברו ידליקו לפעמים נרות וישימו אבנים קטנות ובקשות כתובות על פסות ניר, כמנהג היהודים בקבריהם הקדושים.

7. החדר עם פתחו הבנוי על קברו של אבדימי דמן חיפה.

בחיפה חי חכם אחר בשם רבי אבא דמן חיפא. מסופר על רבי אבא ורבי אסי שבאו (בשבת) לבית רבי אבא דמן חיפא ונפלה מנורה על בגדו של רבי אסי ולא טילטלה מסבת קדושת השבת 24) כנראה מעיר זו בא גם רבי חלפתא דמן חיפא, המשתתף בוכוח בסוגיה אחת בתלמוד בבלי, מסכת גיטין. גם מערות הקברים שנגלו סמוך לבית הקברות היהודי, בשטח חיפה העתיקה, מעידות על הישוב היהודי שהיה בחיפה במאות הראשונות לספירת הנוצרים. חוקרי המשלחת האנגלית לחקירת הארץ גלו בשנת 1873, על פתח מערה אחת, שרידי ציור של מנורה עברית 25). (ציור 8).

8. מערת קברים עם סימני מנורה עברית.

החכמים ספרו אגדות שונות על מפרצה של חיפה־עכו, שהיה לפי דבריהם בידי בני זבולון ולפיכך גם עסק בספנות ובמסחר הים. כאשר נדדו בני ישראל במדבר היה לכל שבט ושבט דגל משלו. צבע דגלו של זבולון היה לבן ומצוירת עליו ספינה — על שם „זבולון לחוף ימים ישכון". ספרו חכמים: ולא נתחלקה (הארץ) אלא בגורל... הא כיצד? — אלעזר הכהן היה מלובש אורים ותומים ויהושע וכל ישראל עומדים לפניו וקלפי של שבטים וקלפי של תחומין לפניו, והיה מכוון ברוח הקודש ואומר: זבולון עולה, תחום עכו עולה עמו! טרף בקלפי של שבטים ועלה בידו זבולון, טרף בקלפי של

תחומין ועלה בידו תחום עכו". מסופר שאחרי בנין המשכן באו שבטי ישראל והביאו את קרבנותיהם: „וביום השלישי לבני זבולון... קרבנו קערת כסף אחת." „חכמים מוסיפים: „זבולון היה עסוק בפרקמטיא (במסחר).. ועל זה היה קרבנו קערת כסף, כנגד הים (מפרץ חיפה), שהוא עשוי כקערה, שהיה חלק זבולון". על דברי הברכה של יעקב אבינו „שמח זבולון בצאתך"... „אמרו חכמים: מלמד שהיה זבולון סרסור לאחיו, והיה לוקח מאחיו ומוכר לגוים ומן הגוים ומוכר לאחיו" 26). על דברי הברכה של משה רבנו „ולזבולון אמר: שמח זבולון בצאתך... כי שפע ימים ייניקו" דרשו הקדמונים: זה ימה של חיפה שגבוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר זאת? — שאין לך צרור של כסף וזהב וספינה אבדה בים, עד שהוא (הים) מביאו ומשליכו לים של חיפה, שהוא משמרתו של הים הגדול והוא מתוקן לצדיקים לעתיד לבוא" 27).

„מעשה בחסיד אחד שהיה מטייל בשוניתא דימה דחיפא (הוא החוף הסלעי שבין הגמל הגרמני והשכונה בת גלים) והרהר בלבו ואמר: תאמר שהקדוש־ברוך־הוא עתיד לעשות שער מזרחי של בית המקדש ושני פשפשין (פתחים קטנים) אבן אחת של מרגליות? — מיד יצאה בת קול ואמרה לו: אלולי שאתה חסיד גמור, כבר היתה מדת הדין פוגעת באותו האיש; כל העולם לא נברא בששת ימים... ושער מזרחי של בית המקדש אי־אפשר לעשותו הוא ושני פשפשין אבן של מרגליות? — מיד בקש רחמים על נפשו ואמר לפניו: רבון העולמים! אף־על־פי שבלבי הרהרתי בשפתי לא פרשתי. מיד נעשה לו נס ונקרע לפניו הים וראה מלאכי השרת מסתתין בו, מגלפין בו, מסרגין בו. אמרו לו: הוא שער מזרחי של בית־המקדש, הוא שני פשפשין אבן אחת של מרגליות" 28).

אנשי חיפה היהודים כמו רוב תושבי הגליל ועמק־יזרעאל לא דקדקו ולא הקפידו בבטוי האותיות הגרוניות בשפה העברית, ביחוד לא הבדילו בדבורם בין האות ה' והאות ח' וכמו־כן בין ע' וא', כמו רוב דוברי עברית בימינו. בדברי חכמים על אודות הכהנים הרשאים לעבור לפני התיבה בבית־הכנסת ולשאת את כפיהם בברכת כהונה,

לפני הצבור, אמר רב אסי: „חיפני לא ישא את כפיו. תניא נמי הכי: אין מורידין לפני התיבה לא אנשי בית־שאן ולא אנשי (בית) חיפה... מפני שקורין לאלפין־עייניו ולעיינין־אלפין" רש"י מפרש: שהן פוגמין תפלתן. במקום אחר אמרו: „אין מעבירין לפני התיבה חיפנין ולא בישנין (תושבי בית־שאן)... מפני שהן עושין היהין־חיתין, ועיינין — אין, אם היה לשונו ערוך — מותר" 29).

הקדמונים הוכיחו שאותם האנשים, אשר לא ידעו לבטא היטב את האותיות ומחליפים הא בחית, או להיפך, יכולים להביא לידי סרוסים מוזרים בשעת קריאת התורה. למשל אם יבוא אותו אדם לקרוא את הפסוק בחומש, בספר ויקרא „ולא יחללו את שם קדשי". הוא הלא יקרא „ולא יהללו את שם קדשי", הרי הכוונה תהיה במקרה זה הוקא ההפך מהכתוב. או אם יקרא את הפסוק, בדברי ישעיהו הנביא: „וחכיתי לה' המסתיר פניו מבית יעקב" והוא יקרא „והכיתי לה', ואז במקום לברך ולשבח בא, בסרוס לשונו לחרף ולגדף. לפיכך הקפידו הקדמונים להעביר לפני התיבה בבית־הכנסת אנשים המטיבים לדייק בבטוי האותיות השונות.

קסטרא של חיפא. בסביבתה של חיפה היהודית הוקם, על ידי הרומאים, מבצר (ברומית קסטרא), כשם שעשו גם בתחומן של ערים יהודיות אחרות. רבי איבו דרש על הפסוק במגילת איכה, „כשושנה בין החוחים" — מה השושנה הזו שהיא נתונה בין החוחים... כך ציונה ה' ליעקב סביביו צריו" — קסטרא (גסטרא) — לחיפא (חיפה) 30).

היכן היה מקומה של קסטרא או גסטרא זו? — התיר אנטוניוס הנזכר, שעבר בשנת 570 לסה"נ בשקמונה מספר „במרחק מיל אחד ממנה נמצאת קסטרוס סמריטורום — מבצר השומרונים" יש לחשוב שהוא הוא קסטרא שבמדרש הנזכר; ואולי היתה זו מדרום לחיפה, לרגלי הכרמל, בקרבת הכפר טירה, במקום הנקרא בימינו: כפר א־סמיר — כפר השומרונים, (ציור 2). גלי האבנים ומערות הקברים מעידים על ישוב שהיה במקום הזה בימי קדם. בשנת 1900, בשעה שאספו פה אבנים לבנין, נמצאו מטבעות מימי יוחנן הורקנוס והורדוס המלך, המעידות שהיה קים כאן ישוב גם בתקופה ההיא 31). כנראה

על הר הכרמל היו בתקופת ה
של יהודים. הם עסקו בעיקר בעבודת הא
יין — יין הכרמלי המפורסם. חכמים משבחים א
לכרמלי". 31 א). עד היום אפשר לראות מספר גדו
חצובים על פני הסלעים.

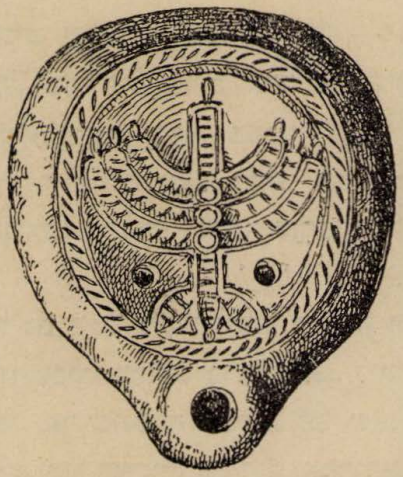
חכמים מספרים על אודות פקחותם של תושבי
„מעשה בשני בני אדם שנשבו בהר הכרמל והיה שבאי
אחריהם. אמר לו אחד מהם לחברו: גמל שמהלך לפנינו סומא באחד
מעיניו. טעון שני נודות, אחד של יין ואחד של שמן... אמר להם
השבאי: עם קשה עורף, מאין אתם יודעים? — אמרו לו: גמל
(סומא נכר) מעשבים שלפניו. מצד שרואה — אוכל, מצד שאינו
רואה — אינו אוכל. וטעון שני נודות, אחד של יין ואחד של שמן? —
יין מטפטף ושוקע (באדמה) ושמן מטפטף וצף (על פני האדמה).
(השבאי) נשקם על ראשם והביאם לביתו ועשה להם סעודה גדולה
והיה מרקד לפניהם ואמר: ברוך שבחר בזרעו של אברהם ונתן להם
מחכמתו".

הר הכרמל גם תפש מקום חשוב באגדה העברית בימי קדם.
ספרו חכמים: כיון שבקש הקדוש־ברוך־הוא... ליתן תורה לישראל בא
כרמל.. ואמר: עלי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני נתמצעתי בתוך
(ים סוף) ועלי עברו (בני ישראל) את הים. אמר הקב"ה: כבר נפסלתם
לפני. בגבהות שיש בכם כולכם פסולים לפני" 33). כידוע היתה באר—
בארה של מרים — מלוה את בני ישראל בנדודיהם במדבר. כאשר
באו אל הארץ ולא הזדקקו לבאר זו, היא שקעה בתהומות הים. יש
מסורת האומרת ששקעה בים כנרת על־יד טבריה, ומסורת אחרת
מספרת ששקעה בימה של חיפה, לרגלי הכרמל. „אמר רבי חייא:
הרוצה לראות בארה של מרים יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין

סמוך לחוף, מול מערתו של אליהו הנביא.

הר הכרמל גם ימלא תפקיד חשוב באחרית הימים „עתיד הקדוש־ברוך־הוא להביא סיני ותבור וכרמל ולבנות בית המקדש על גבי ראשיהם. ומה טעם? — שנאמר (בדברי ישעיה הנביא) „והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים" 35).

על פני הכרמל היו פזורים עירות וכפרים של יהודים. במקום הכפר דליה היתה אולי בית־דלי, אשר ממנה בא החכם נחמיה איש בית־דלי, הנזכר בספרות המשנה. בקרבת דליה ישנן חרבות סומקה, ושם נגלו שרידי בית כנסת וגם מגירה עברית (ראה ציור 9). אולי היה

9. מגורת־חרס עברית עם ציור מנורה עליה.
נמצאה בהר הכרמל בחורבות סומקה.

פה מקומה של סמוקא שממנה יצא במאה השלישית החכם רבי אבא סמוקא. 36). סמוך לחרבות הללו, בכפר עספיה, נמצאו בזמן האחרון שרידים של רצפת פסיפס (מוזאיקה) מבית כנסת קדום מהמאה החמשית—ששית לספירת הנוצרים. הרצפה התקלקלה הרבה. בה היו

משובצים ציורי מנורות, אתרוגים, לולבים, שופרות וכתובת עברית „שלום על ישראל". ברצפה נשארו שברי כתובת שניה, בארמית :... וברוכה... ברבי... [דכיר לטב כל מן דפ]סק ויהב פסקתה תהי [להוה ברכתה]... דכיר לטב, דכיר לטב, יושיה דיהב" תרגומה בעברית: ברוך. הרב... זכור לטוב כל מי שהבטיח ונתן את הנדבה תהיה לו הברכה זכור לטוב, זכור לטוב, יושיה (יאשיה)...*) באמצע הרצפה נשארו שרידים דלים של גלגל המזלות שהיה כנראה דומה לגלגל המזלות כמו ברצפת בית הכנסת של בית אלפא. חלקים מהרצפה של עסקיה מוצגים באוסף העתיקות של האוניברסיטה העברית בירושלים. גם שרידים אלו מעידים על ישוב יהודי שהיה בהר הכרמל בערך במאה החמשית — ששית לספירה הרגילה 37).

ד. התעשיה הקדומה בחיפה

תעשית הזכוכית. לפי אגדה שהיתה רווחת בימי קדם, היתה המצאת הזכוכית על חופה של ארץ ישראל, בקרבתה של חיפה. החוקר הרומאי פליניוס הזקן, שחי במאה הראשונה לספירה הנוצרית, מספר על סוחרים ששטו בספינה ממצרים לאורך חוף הים. בספינה הובילו גושי נתר. סמוך לכרמל געש וסער הים, ומפחד הסערה ירדו האנשים לחוף. הם רצו לבשל להם תבשיל ולא מצאו בחולות סביב אבנים כדי לשפות עליהן את הקדרה ולהבעיר אש תחתיה. לפיכך הורידו מספינתם אי־אלו גושים של נתר ושפתו עליהם את הקדרה. לאחר שגמרו לבשל, התבוננו אל מקום המדורה וראו לתמהונם שהנתר הותך ונמס מחום האש והתמזג עם החול והתהוה חומר חדש שקוף וזך — הזכוכית 38). וכך שמש, לפי דברי האגדה, חופה של חיפה למולדת הזכוכית וחולותיה התפרסמו בתעשית הזכוכית בדורות הבאים.

*) פרופ' ש. קליין מציע קריאה אחרת „בריכה חליפו אחתה דברבי... (בריך כל מן) דפסק ויהב פסקתה תהי (לה ברכתה) ודכיר לטב ודכיר לטב יושיהו בר...

יוסף בן מתתיהו הכהן (פלויוס) מספר: „ועל יד העיר עבר עובר נהר הנקרא על שם בלוס, ואינו מאריך בשטפו, ועל ידו נמצאת מצבת ממנון (מהגבורים הגדולים במיתולוגיה היונית). בקרבתו משתרעת ככר גדולה, מאה אמה, ונפלאה מאד, כי היא עגולה וחלולה ושם מקום חול הזכוכית. וככל אשר תוסיפנה הספינות הקרבות שמה להוציא ממנה את החול, ככה יוסיף המקום להתמלא חול מחדש... הרוחות גורפים אל המקום הזה את החול הנוצץ, ותכונת הבור משנה את החול לזכוכית חיש מהר. ועוד נפלא מזה הוא הדבר, כי בהסחף הזכוכית על גדות החלל הזה ובהגרפה החוצה היא משנה את מראה מחדש והופכת לחול כבראשונה. אלה תכונות המקום הזה" 39)

לפי חכמי התלמוד היו בני שבט זבולון ששכנו סביב מפרצה של חיפה עוסקים בתעשית הזכוכית ומוכרים תוצרתם לשאר שבטי ישראל. בעלי המדרש דרשו על דברי הברכה של משה לזבולון: „כי שפע ימים ינקו וספוני טמוני חול" — ספוני — זו חלזון, טמוני — זו טרית, חול — זה זכוכית, לפי ששבטו של זבולון (היה) מתרעם לפני המקום ואומר לפנו: רבונו־של־עולם, לאחי נתת ארצות ולי נתת חלזון אמר לו: (סוף) שאני מצריכם לידך על־די חלזון זה" 40).

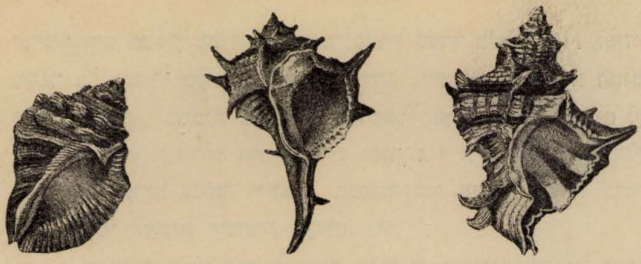
מסופר שאחרי בנין המשכן הביאו אליו שבטי ישראל את מנחותיהם. בני זבולון הקריבו למשכן שלושה מינים של צאן: אילים, עתודים וכבשים. בעלי המדרש אומרים: שלושה מינין כנגד שלושה דברים שבירכן משה „ושפוני טמוני חול". שפוני — זה חילזון, טמוני — זו טרית, חול — זו זכוכית לבנה" 41) גם בדורות הבאים עסקו יהודים בתעשית זכוכית. מסופר בתלמוד על שתי משפחות של אמנים שהיו בעכו, אחת מהן היתה של זגגים, עושי זכוכית. והם לא למדו את מלאכתם לנכרים, ולפיכך נשארה קימת בידיהם והצליחו בה. 42)

בימי הבינים היתה קימת תעשיה של זכוכית בערי החוף בסוריה והיהודים היו עוסקים בה. הנוסע היהודי החשוב ביותר בימי

הבינים, רב בנימין מטודילא, שעבר בארץ בערך בשנת 1170 לסה"נ, מספר על ביקורו בעיר צור ועל יהודיה: „ויש אומני זכוכית הטובה הידועה בשם: זכוכית צור החשובה בכל הארץ." בימי הבינים היו באות ספינות ונוטלות את החולות אשר בין חיפה ועכו ומובילות אותן אל הערים גנואה וויניציה, בצפונה של איטליה, שהיו בימים ההם מרכזי תעשית הזכוכית בעולם. 43)

היהודים מלאו תפקיד חשוב בתעשית הזכוכית שהיתה בערים הללו. יהודי ונציה שהתישבו בחברון במאה השתים והשלש־עשרה הביאו אתם את מלאכת הזכוכית ופתחו אותה בעיר האבות והיתה מקור פרנסה במשך דורות רבים. במהלך הזמן עברה תעשיה זו לידי הערבים שעוסקים בה עד היום. בראשית התנועה הציונית, כאשר התחילו נסיונות שונים בפתוח התעשיה בארץ, יסדו בשנת 1891, בית חרושת לזכוכית בכפר טנטורה (דאר) בדרומה של חיפה, על חוף הים. מקץ זמן מה נסגר בית חרושת זה, מסבות שונות ורק חורבותיו נשארו עד ימינו. בשנת 1935 הוקם במפרץ חיפה בית חרושת ליציקת זכוכית, בשם: פניקיה. בראשון לציון, נבנה בית חרושת „גביש". בקרוב יתחילו בתי־החרושת האלה להוציא את תוצרתם לשוקי הארץ — מולדת הזכוכית.

תעשית הארגמן. בימי קדם היתה מפותחה בסביבת חיפה תעשיות ארגמן ותכלת שהיו להן ערך חשוב בחיי הקדמונים. בצבע התכלת היו צובעים היהודים את ארבע כנפות הבגד. ומדוע דוקא בצבע תכלת ? — „כי התכלת מזכירה את השמים, שמהם ירדו המצוות, אשר חייב היהודי לקיימן": לאורך חוף הים חיים מיני חלזון (ציור 10), שמהם הכינו את הארגמן ואת התכלת היקרים. אמרו חכמים: „תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה". בימי האביב היו יוצאים ציידי החלזון ואוספים את החלזונות ערמות ערמות, בוצעים את שבלוליהם ומוצאים את גופותיהם הרכות. בתוך גוף החלזון ישנו בלוט מיוחד, המכיל מיץ לבן, אשר ממנו יוכן התכלת או הארגמן. הקדמונים היו סוחטים את המיץ הזה, מחממים אותו וטובלים בו כל בגד הצריך צביעה. לפי איפן הרתיחה,

10. חלזונות ארגמן ותכלת מים התיכון.
הראשון מימין נקרא במדע: Murex trunculus השני מאותו הסוג: M. brandaris. השלישי: Purpura haematostoma

הטבילה והיבוש היו מכינים כל מיני גוונים של תכלת או ארגמן. ירמיהו הנביא מספר על גלות ישראל בימי הבבלים „ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים" החכמים שואלים: מה הם יוגבים, תני רב יוסף: אלו ציידי חלזון מסולמה של צור ועד חיפה". 44) רבי יוסי התנא מספר: פעם אחת הייתי עולה מעכו לחיפה ופגע בי זקן אחד ושאל לשלומי והייתי מכיר אותו, אמרתי לו: בני הפרנסה מניין? — אמר לי: מהחלזון זה! — אמרתי לו: רבי, מצוי הוא? — אמר לי: רבי, הרבה מקומות בים שהוא (חלזון נתון) בהם בהרים" 45).

כבר ראינו שחכמי התלמוד מספרים על בני שבט זבולון ששכנו סביב מפרצה של חיפה, ועסקו לא רק בהכנת הזכוכית אלא גם בציד החלזון ובהכנת התכלת והארגמן ממנו. בימינו יקראו הערבים לאחד הנחלים היורדים מהרי הגליל אל עמק עכו, בגבול נחלת זבולון בימי קדם, בשם: ואדי (נחל) חלזון. בימי שלטון הצלבנים קראו לחיפה או לאחת משכונותיה השמוכות בשם: פורפריון או פורפוריה, מהמלה פורפור—ארגמן. פרופוריון אחרת היתה בסוריה, בין בירות וצידון, על חוף הים התיכון. יחד עם התפתחות חרושת הצבעים המלאכותיים הלכה ונעלמה תעשית הארגמן והתכלת מהחלזונים, עד כי פסקה לגמרי מחוף ים התיכון.

ה. חיפה בימי הבינים

מיום כבוש הארץ על ידי הערבים ועד שנת האלף בערך, במשך תקופה בת שלש מאות וחמשים שנה, אין בידינו כל ידיעות על דבר חיפה. מכל הגיאוגרפים והתירים, שביקרו בארץ בימי שלטון הערבים בה, מוסר ידיעה חשובה המשורר והנוסע הפרסי נאצר־י־ח׳וסרו שעבר בחיפה בשנת 1047, בימי שלטון החליפים מבית פאטימה, אשר מרכזם היה במצרים. הוא כותב ביומנו: „עזבנו את עכו ובאנו לכפר חיפה... פה ישנם בוני ספינות והם מכינים מיני ספינות הנקראות ג׳ודי״... נאצר־י־ח׳וסרו מספר גם על החול בסביבת חיפה, „הדומה לאותו המין שצורפי הזהב בארץ פרס משתמשים בו בעבודתם ויקראו לו: חול מכה, המשמש גם ללטישת עמודי השיש״. 46)

בימי שלטון המוסלמים בארץ, שנים אחדות לפני כבושה על ידי הצלבנים, היתה בחיפה קהילה יהודית חשובה. על אודותיה אפשר ללמוד מתוך דברי הגאון רבי אביתר בן אליהו הכהן במגילתו — מגילת אביתר — שנמצאה בגניזה של מצרים. אביתר מספר על אביו, רבי אליהו בן שלמה הכהן, שעמד בראש ישיבה בעיר צור שבסוריה. הישיבה עברה שמה מירושלים אחרי כבושה על ידי הסולג׳וקים (1071). וכה דבריו: „ובשנת מותו של רבי אליהו הלך לחיפה לקדש השנה (בצור לא יכול היה לעשות זאת מפני האיסור הקדמון לעבר בחו״ל) ויחדש את הגאונות ואת הסמיכה ב ח י פ ה בבית הועד... נגד ישראל... ונאסף (רבי אליהו)... בחדש כסליו בשנת אשצ״ה״ (למנין שטרות — ד׳תתמ״ג לבריאת העולם — 1083 לספירה הנוצרית). אביתר מספר על דוד בן דניאל אויבו שהיה לראש הגולה הראשון במצרים. בשנת 1094 לאחר שהרחיק את מתחריו „ויתן חיתתו בארץ חיים (היינו ארץ־ישראל) וישלח לאשקלון וקיסרין ו ח י פ ה וימנה במו שליחים״. שאיפתו של דוד ראש הגולה לשלוט גם בערי ארץ ישראל עוררה התנגדות גדולה בקרב היהודים כי אמרו שאין ראש הגולה של מצרים, רשאי לשלוט גם בארץ ישראל. אביתר מוכיח בראיות שאין לדוד הזכות להשתלט כראש

הגולה גם על א"י והיא „אינה קרויה גולה להיות ראש גולה נסמך בה". לפיכך נסה דוד להוכיח שערי החוף אשקלון, קיסרין וחיפה אינן בגבול ארץ־ישראל אלא מחוצה לה. מקרה זה הרגיז את החכמים ושמש תוכן למכתב חשוב שהתגלה בגניזה של מצרים. רבי שלח הששי („בישיבה") בן נחום מוכיח שערי החוף הנזכרות הן בארץ ישראל. ועל חיפה הוא מספר כדברים האלה: „ובאנו בחיפה וגם התפללנו על (רא)ש (הכרמל) והכל מודים כי חיפה מארץ ישראל היא". מימים אלה נשמר בגניזה של מצרים עוד קטע ניר ובו רשום:... „ואנשי מבצר חיפה החתומים עדותם למטה... ה' ימים בירח מר חשון בשנת השישי(ת)... לבריאת העולם איך שבא לפנינו... 47) יחד עם כבוש הצלבנים נחרבה קהלת חיפה העברית כמו ביתר ערי הארץ.

כ ב ו ש ה צ ל ב נ י ם: בשנת 1099 כאשר השתרעו מחנות הצלבנים על הארץ, היתה חיפה עיר גדולה ובה קהילה יהודית חשובה. חיפה היתה מבוצרת יפה ולה חומה ומגדלים. בקיץ שנת 1100 החליטה מועצת הצלבנים לכבוש אותה בשני דרכים. עולי הרגל מונציה יסגרו על מבצר חיפה מצד הים וטנקרד מצד היבשה. נזיר אחד מאותם הימים כותב על חיפה: „היא הפריעה יותר מהערים האחרות לדרך האלהים (היינו: לתנועת הצלבנים), והיות ומבטחם של הנכרים וגאותם תלויים בעיר ההיא, במקצת הודות למקום ולחוסן בצורה ובמקצת הודות לחשיבותם היתרה של האזרחים; הוחלט ביניהם (בין ראשי הצלבנים) לכבוש את העיר הזאת לפני הערים האחרות, מפני שאחרי שתנוצח זאת יקל להם לכבוש את הנשארות הרצוצות".

ההיסטוריון של מסע הצלב הראשון, אלברטוס אקונסיס, מתאר את פרטי כבושה של חיפה, שהתחיל בתשיעי לחדש אוגוסט ונמשך עד לשביעי לחדש ספטמבר של שנת 1100. ואלו דבריו: „בינתים יצאו (צלבנים) מיפו גם בדרך הים וגם בדרך היבשה — על העיר הנקראת חיפה. הפאטריאך, טנקרד, כל חיל הונציאנים והדוכס שלהם בראשם, וגם הבישוף של יפו אתם. הם שמו מצור

על העיר מצד הים וגם מצד היבשה, ואתם מכונה מפליאה בגדלה וגם שבע מקלעות, אשר בהן נלחמו בחיל המצב אשר בעיר ובתושביה. אולם כאשר קרבו אבירי צרפת את המכונה העצומה אל החומה ומכל צד החלו לתקוף את החומה ולהרעישה, עלו על החומה התושבים היהודים על פי מוצאם, היושבים בעיר הזאת אשר בתוקף מתנתו של מלך בבל (מצרים),* ובהסכמתו משלמים לו מס, ובחמה עזה נלחמו בנשקם נגד הנוצרים. אחרי ארבעה עשר יום של מלחמה עזה, שבה נפצעו רבים מהתוקפים, נפל לב הנוצרים בקרבם וביאושם חדלו מהרעיש את החומה ואין לתמוה על הדבר, כי טנקרד לא בא הפעם לעזרתם באומץ לבו ובנאמנותו כהרגלו תמיד, הוא ואנשיו אתו; שנאה אכלה את לבבו, מפני שהדוכס גוטפריד (מבוויון) שהיה עדין חי ומוטל על ערש דוי, הבטיח לתת את העיר — אם לכד ילכדוה הפעם — לאחוזה ולנחלה לאביר ולדמר המכונה קרפנבל, אביר מצוין ואמיץ לב. בכל אמצעי הדיבור והפתוי שהיו ברשותו (של הפטריארך) החל לאחרונה לרכך ולשכך את כעסו (של טנקרד), למען אשר לא תשאר שלמה העיר, אשר היהודים מגינים עליה באומץ לב ומחזיקים בה. ואגב דיבורו העיר הפטריארך, כי כשתפול העיר בעזרת האלהים, ימסרו אותה לו, — לטנקרד — על פי החלטת המאמינים, אחרי אשר הוא יסייע לכבושה יותר מן האחרים. ועוד אמר לו הפטריאך הנך רואה טנקרד, אחי חביב, כי דוכס ונציה מנוצח ועיף, והוא הסתלק עם גדודו מן המלחמה ואינו מאמץ יותר את כוחותיו; ואנשיו, הנבהלים והפוחדים, הוליכו את ציים מן העיר ללב הים. כששמע טנקרד את דברי תוכחתו הנוחים האלה של הפטריארך הסיר כל מרירות מלבו ואמר, כי להבא לא יפקד מקומו בכל הרעשה והתקפה, אם גם הובטחה העיר

---

*) בשם בב5, בערבית: באב5יון, קראו עוד בימי הרומאים 5עיר שהיתה קרובה 5קאהיר של ימינו וידועה מראשית בוא המוסלמים א5 מצרים בשם פוסטאט. בה היה מושב האדמיניסטרציה הערבית. 5פעמים יקראו ההיסטוריונים הנוצרים בימי הביניים 5קאהיר בכ55 בשם: בב5.

לאחר, עוד בטרם תבוא במצור ובטרם תכבש; אף כי אומץ לבו וכחו של ולדמר קרפנל אינם יכולים להדמות לאלה אשר לו. ובאמרו את הדברים האלה צוה טנקרד לתת תיכף אות לאביריו ויעורר אותם לחדש את הרעשת העיר, אשר הפסיקו, ולהלחם ביהודים המגינים באומץ לב על העיר. כאשר שמעו האבירים את קול טנקרד, מהרו כל אבירי וגם אלה של הדוכס (הונציאנים) אל נשקם, ומזוינים התאספו חיש ואצו אל מכונת ההרעשה. ועשרים אבירים מחיל טנקרד נדרו פה אחד לחדור מן המכונה אל המגדל אשר התרומם ממולם על חומת העיר או למות על יד המגדל הזה. — ואולם האזרחים היהודים, ביחד עם גדודי הערבים (הסרצנים) התנגדו להם בכל תוקף, ומעל החומה יצקו עליהם למטה שמן וזפת רותחים למען הציל את העיר ואת מגדלה... אולם האבירים הנוצרים, אשר לא יראו למות בעד המשיח (ישו הנוצרי) נשארו אמיצי לב ובלי פחד ומורא נשאו יומם ולילה את כל התלאה והמצוקה...

לאחרונה נוכחו היהודים והערבים כי אין לנצח את הנוצרים ואין למנוע בעדם, לא בנשק ולא באש, מלהרעיש את המגדל; הם עזבו את המגדל ולא העיזו יותר להגן עליו ונמלטו לנפשם, ואחריהם נסו ויברחו כל תושבי העיר. האבירים רדפו אחרי האויבים הנמלטים, והרגו אותם באכזריות רבה אז פתחו את השערים והכניסו את כל חיל הנוצרים העירה וכל אשר נמצא חי בעיר נהרג. והשלל אשר שללו בעיר אין קצה לו; מטבעות זהב וכסף, בגדים, סוסים ופרדות, שעורה, שמן וחטה. ואנשי וניציה, אשר אניותיהם השליכו את העוגן בלב ים, כשראו את נצחון הצרפתים וכי נכבשה העיר לפניהם, הרימו את העוגן ומהרו להתקרב העירה, וגם הם הרגו עוד אחדים מן התושבים. אולם מן השלל לא הגיע לידם מאומה" 48)

ב י מ י ה צ ל ב נ י ם. בתקופת מלכות הצלבנים היתה חיפה עיר ידועה ובירה למחוז קטן בסביבתה. הנוצרים קראו לה: חיפה, או כיפה או כיפס (Chaifa, Caifa, Cayphas) ההיסטוריון של תקופת הצלבנים, וילהלם איש צור, קורא לחיפה, בערך בשנת 1184 לספירת הנוצרים, פורפיריה החדשה (Porphyria novissima)

מלשון פורפור, ארגמן. (ראה עמ' 28) ומוסיף „חדשה" בשביל להבדילה מפורפיריה הישנה שהיתה על חופה של סוריה. יעקב ויטרי שהיה בישוף בעכו השכנה, מספר בערך 1217, על חלוקת הארץ ומושליה השונים ומזכיר גם את מושלה של חיפה היא פורפיריה... „ואין לה בישוף והיא נמצאת תחת חסותו של הארכיבישוף אשר בקיסריה" 49)

בימי שלטון הצלבנים, בערך בשנת 1140, ביקר בחיפה אמיר מוסלמי מסוריה, אוסאמה אבן מנקז, הכותב ביומנו: „פעם עברתי בעיר חיפה שעל החוף והיא שייכת לצלבנים (אלפרנג') אמר לי אחד מהם: התקנה ממני ברדלס (בערבית: פהד) משובחה? — אמרתי! כן! והביא נמר כגודל כלב. אמרתי: לא ארצה בנמר והלא זה אינו ברדלס!" 50) גם בימינו יספרו הרועים בכרמל על נמרים החיים בסבכי השיחים והאורבים לעדרים. כמו כן יכירו את הברדלס, הדומה לחתול מבוגר.

חיפה היתה משמשת נמל גם לטבריה — בירת הגליל. הגיאוגרף הערבי אבו עבדאללה אידיריסי כותב בשנת 1154: „חיפה שוכנת לרגלי הכרמל הבא בים, ולה נמל יפה לספינות והיא גם נמלה של טבריה" 51)

בימי שלטון הצלבנים ביקר בארץ רבי בנימין מטודילא — גדול הנוסעים היהודים בימי הבינים. בערך בשנת 1170 עבר בחיפה ואינו מזכיר בה ישוב יהודי כמו שנוהג במקומות אחרים, כנראה בימיו לא היו בחיפה יהודים מזמן חרבנה ע"י הצלבנים. רבי בנימין עבר בחיפה בדרכו ליהודה והוא כותב: „ומשם (מעכו) שלושה פרסאות לכיפש היא גת החפר (?) על שפת הים. ומצד אחר הר הכרמל עליה, בתחתית ההר שם קברי ישראל רבים ושם בהר מערת אליהו ע"ה (עליו השלום). ועשו שם בני אדום (הצלבנים) במה וקראו אותה שאן־אליש (סנט אליאס — אליהו הקדוש) ובראש ההר נכר מקום המזבח החרוס שריפא אליהו בימי אחאב והוא מקום המזבח העגול כמו ארבע אמות, ובתחתית ההר (הכרמל) יורד נחל קישון" 52). רבי בנימין שקורא לחיפה בשמה הצלבני כיפש טועה

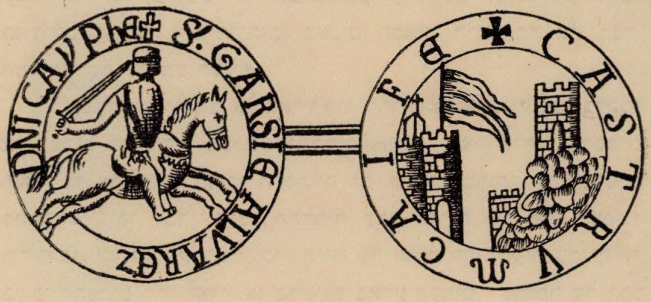
שהיא בנויה במקומה של גת חפר שבתנ"ך. אולי נכון לשער שהשם חיפה השתבש בכתבי בנימין ויצא בטעות: גת חפר.

שלטון הצלבנים בחיפה לא ארך הרבה. הגבור המוסלמי צלאח א—דין בא בצבא רב והביא קץ בשנת 1187 לשלטון הצלבנים. בסביבות עכו פרצו מלחמות רבות וחיפה נכבשה על ידי צבאות המוסלמים. הגיאוגרף המוסלמי שיהאב א—דין יאקות מספר: „חיפה מבצר על חוף הים הסורי (בחר א—שאם) קרוב ליפו. היא היתה בידי המוסלמים עד אשר נצחם כנדפרי (גודפריד דא—בויון) אשר מלך בירושלים משנת 494 לספירת המוסלמים (1099 לספה"נ) ונשארה בידי הצלבנים עד אשר כבשה צלאח א—דין יוסף בן איוב בשנת 573 לספירת המוסלמים (1187) והחריב אותה" 53)

אחרי שנים אחדות חזרו הצלבנים וכבשו מידי הערבים את עכו ומחוזה שהכיל גם את העירה חיפה. בסביבת חיפה ובעמק־זבולון, נערכו קרבות אחדים בין הצלבנים ובין המוסלמים, שבאו לתקף את עכו שהיתה עיר החוף החשובה ביותר במלכות הצלבנים. בקרב אחד שהיה בשנת 1191 בסביבתה של חיפה, בימי המלך ריכרד לב הארי, נזכר ישוב בשם פלמרא Palmarae היינו מקים התמרים. פה גם חלה ריכרד בקדחת קשה שגרמה למותו. אולי היה ישוב זה בין חרשות התמרים המשתרעות גם בימינו בקרבת חיפה, בעמק זבולון. פלמרא ידועה עוד מדורות קודמים. תעודה משנת 1170 לסה"נ, מעידה שלכנסית קבר ישו הנוצרי נתנים במתנה כנסיה גן ושני בורות בפלמרא. המלך אמרי השני מירושלים, בא בשנת 1230 לעמק הקישון ופה אכל בשגגה דג מרעיל שגרם למותו. גם בימינו, כך מספר ד"ר שומכר, ידוגו לפעמים במי הקישון מין דג מכוסה כתמים שחורים הנקרא בערבית: בורוקלי, והוא ארסי מאד. 54). במלחמות הצלבנים במוסלמים בסביבות חיפה התפרסם גם תל קורדאני, הנמצא בעמק זבולון. באחת המלחמות חנו עליו הצלבנים וקראו לו בשם רקורדנה Recordane כמו כן נודע במלחמות הללו גם נחל הקישון שהיה נקרא בפי הצלבנים בשם: נהר חיפה FIuvum de Cayphas 55) כך נקרא גם בספרי המוסלמים: נהר חיפא. רק בדורות

מאוחרים יותר התחילו לקרוא לו הערבים בשם: נהר אלמקטע, והוא שמו גם בימינו.

חיפה היתה עירה קטנה במלכות הצלבנים שהשתרעה על חוף הים מצפונה של עכו ועד דרומה של עתלית. בה היו מושלים שנכנעו למשמעתה של עכו הבירה. במחצית המאה השלש עשרה משל בחיפה אחד הצלבנים בשם: גרציה אלורץ. מושל זה חתם, בחותם עופרת, תעודה משנת 1250 המאשרת הקדשת שטח אדמה על הר הכרמל בסביבה של חיפה, לטובת המנזר שעל הר התבור56). (ראה ציור 11). הצלבנים החזיקו עמדה בממלכתם הקטנה שהיתה מוקפת

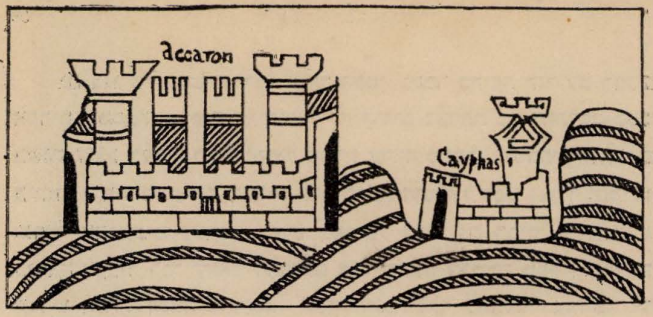
11 חותמת של מושל העיר חיפה בתקופת הצלבנים בערך משנת 1250. בימין נראים שני מגדלי מבצר, על אחד דגל וצלב, וסביב כתוב: Castrum — Caife — מבצר חיפה. בשמאל נראה המושל בלבוש אביר משורין וחרב בידו רוכב על סוס דוהר וסביבו כתוב שמו: S. Garsie Alvarez dni Cayphe

מוסלמים שתקפו אותם לפרקים. עד שקם אחד המלכים המוסלמים משושלת הממלוכים בשם: אלאשרף חליל בן קלאון, ושם קץ בשנת 1291 לשלטון הצלבנים בארץ.

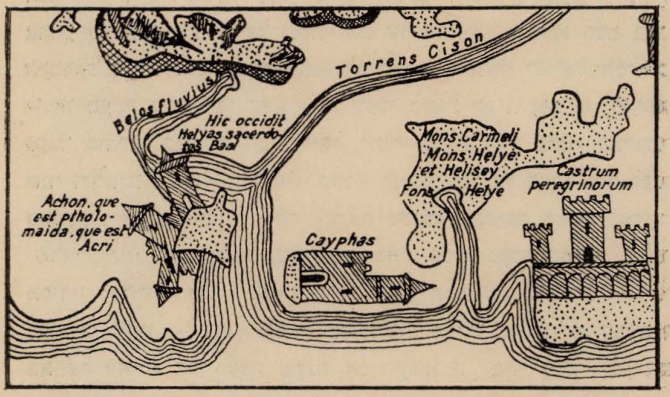
בימי הממלוכים. בימי שלטון הממלוכים המוסלמים, במאה השלש־עשרה והארבע־עשרה, שרר פחות או יותר בטחון בארץ. יהודים רבים היו נודדים במקומותיהם הקדושים ובדרכם זו סרו גם אל חיפה להשתטח על קבריה הקדושים ובעיקר לבקר בכרמל את מערת אליהו הנביא ומערת אלישע הסמוכה לה 57) רבי מנחם החברוני שאמיתות דבריו מוטלת בספק, כותב ב־1215: „ומיפו הלכתי

לקיסריה ומקיסריה לחיפה, ומשם הים הגדול ולפני הים הר הכרמל — ‚עליתי על הר הכרמל וראיתי ברכה ושתיתי מן המים, ונכנסתי למערת אליהו, וראיתי מרזב שעשה אליהו הנביא, ויצאתי משם ועליתי על ראש ההר, וכל אותם הדרכים כאשר הולכים בני אדם יש ברכות הרבה ושותים משם. ועליתי על ראש ההר ושם ראיתי מערת אלישע הנביא, ובתוך המערה שני עמודים של שיש כנגד ירושלים שהיה רגיל להתפלל שם והיה גולל ס״ת (ספר תורה) שלו על עמודים ומתפלל שם במניין והנרות דולקות שם יומם ולילה״ 58). כנראה מתכון הוא לאותה מערה קטנה הנקראת גם עכשיו על שם אלישע ועליה בנוי המנזר הגדול של הנוצרים בני כת הכרמליתים. בשנים הבאות הראו בה את קברו המדומה של אלישע הנביא.

כמעט כל הבאים אל הארץ היו יורדים בנמלה של עכו בדרכם אל הערים השונות. בשנת תתקכ״ה (1165) בא אליה הרמב״ם ושהה בה זמן קצר. בעכו התפתחה גם קהלה עברית שהתפרסמה בחכמיה. לפי דברי חכמי התלמוד עבר גבולה של א״י בצפונה של חיפה רק עד „שורא דעכו״ היינו עד חומת עכו. העיר עכו היתה בעיני החכמים חוץ לארץ או בלשונם בארץ העמים. מסופר על חכם אחד, יוסי בר חנינא, שהיה מנשק כיפי דעכו ואומר: עד כאן היא ארץ־ישראל. חכמים אמרו עליה: עכו יש בה ארץ ישראל ויש בה חוצה לארץ. מסבה זו לא קברו יהודי עכו את מתיהם בתחום עירם, אלא הובילו אותם, כמו גם בימינו, אל כפר יסיף הנמצא מזרחה לרגלי הרי הגליל או אל חיפה לרגלי הר הכרמל. בשנת תתקע״א (1211) עלו אל הארץ שלוש מאות רבנים מארצות אנגליה וצרפת. אחדים מהם היו מבעלי התוספות המפורסמים. מסבת חוסר בטחון בדרכים שהובילו אל הערים בפנים הארץ, התישבו כמה מהם בעכו ובמותם נקברו בחיפה שכנתה. בין הרבנים הללו היה הרשב״א — רבינו שמשון בן אברהם — מהעיר שאנץ בצרפת בעל תוספות שאנץ. מסופר עליו שעשה וכוח עם הרמב״ם בגליל אחרי שעשה הי״ד (היד החזקה) ורבי כלב תלמיד הרמב״ם „נצחו״ אחרי מותו בעכו בערך בשנת תתקצ״ב (1230) „נקבר בהר הכרמל״ 59).

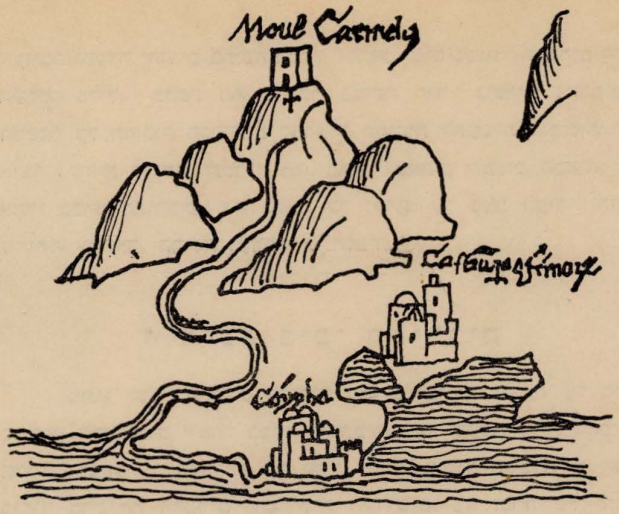
12. קטע ממפת העולם משנת 1224.
בימין מצוירת חיפה — Cayphas — ובשמאל עכו — Accaron

13 קטע ממפת ארץ ישראל משנת 1300 בערך

המפה כתובה לטינית. באמצע מסומנת חיפה Cayphas בצורת בנין עם מגדל. בצד שמאל מצוירת עכו עם מגדליה Achon que est ptholoma- ida, que est Acri — עכון היא פטולומיאה (שמה היוני) היא עכו. מימין לחיפה מסומנת עתלית בשמה הלטיני — Castrum peregrinorum עולי הרגל. בין חיפה ועתליה נראית שלשלת הרי הכרמל Mons Carmeli — הר הכרמל. הר אליהו ואלישע. מבין הרי הכרמל מסומן מעין Fons Helye — מעין אליהו. כנראה אותו המעין הנקרא עכשיו בערבית: עין אום אלפרג' ונמצא בואדי עין סיח שגם הוא מסומן במפה בצורת נהר הזורם אל ים התיכון. במפה זו מסומן הקישון בשמו הלטיני: Torrens Cison על שפתו כתוב: Hic occidit Helyas sacerdotes Baal — פה שחט אליהו את נביאי הבעל. בצדה של עכו נראה נהר נעמן בשמו הלטיני Belos fluvius הזורם מהרי הגלילי.

גם בנו של רשב"א, רבי יעקב הקטן, נקבר בחיפה יחד עם רבנים אחרים. מסבת רדיפות וגזירות על היהודים בצרפת בא להתישב בעכו בשנת 1257 בערך, רבנו יחיאל מפריז שהיה מבעלי התוספות הגדולים ביותר, ביחוד התפרסם בוכוחו הפומבי על התלמוד לפני המלך והמלכה וגדולי ההגמונים בצרפת. אתו באו אל עכו גם רבים מתלמידיו. כנראה העביר רבי יחיאל לעכו גם את ישיבתו הגדולה מפריז ונקראה: מדרש הגדול דפאריש" 60). רבי יחיאל שאף להנהיג מחדש את מנהג הקרבת הקרבנות כמו שהיה נהוג בשבת ישראל על אדמתו 61). רב יעקב שליח ישיבת רבינו יחיאל שבא „להוליך נדבה למדרש הגדול דפאריש", מספר, בערך בשנת תתקצ"ה (1235) „מעכו לחיפה ארבע פרסאות והדרך על שפת הים עד שמגיעין לחיפא ושם בית הקברות בתחתית הר הכרמל ושם קבורים כמה גדולי ישראל וחסידים שבאו מעבר לים" רבי יחיאל מת בעכו בשנת הכ"ח (1268) וכנראה נקבר בחיפה. בנו של רבי יחיאל, יוסף, שהיה ידוע בכנוי הצרפתי שיר דולשיש Sire Delicieuse האדון הנחמד, בא אל הארץ עוד לפני בוא אביו אליה. מסופר עליו „שנדר כשיצא מתפיסה לעלות לארץ־ישראל" 62). אחרי מותו שחל עוד בחיי אביו, נקבר בחיפה. לפי מסורת אחת נקבר בעיר חיפה גם המפרש הרמב"ן — רבי משה בן נחמן — שהיה מיסדו של הישוב החדש בירושלים. הרמב"ן בא אל הארץ, דרך עכו, בשנת הכ"ו (1266). בה בלה זמן־מה ודרש לפני חכמיה דרשה חשובה. הוא מת בערך בשנת ה"ל (1270). האגדה מספרת כי בלוות תלמידי הרמב"ן את רבם לארץ־ישראל בקשו ממנו שיתן להם אות וסימן לדעת יום פטירתו מהעולם, ויאמר להם: בזאת תדעו כי ביום פטירתי תבקעה מצבת אמי... ובתוך הבקע תראו דמות מנורה מצויירת". וילך לו הרב לארץ ישראל. שלש שנים אחר נסיעתו מצאו את מצבת אמו של הרמב"ן כשהיא מבוקעת ומנורה מצוירת בה. ונודע הדבר לכל יהודי הגולה כי מת הרמב"ן 63). אחד מתלמידי הרמב"ן מספר על רבו שנקבר בחיפה. מסורת עממית אחרת אומרת שנקבר בחברון ע"י מערת המכפלה. תלמיד זה של הרמב"ן, שאין אנו יודעים שמו, מספר על חיפה, בערך בשנת הל"ב (1272) —

14 חיפה וסביבותיה. קטע ממפת ארץ־ישראל משנת 1483.
המפה בתובה לטינית. על החוף מצוירת חיפה Caypha עם בתיה
בעלי הכפות. בצדה הימיני מצוירת עתלית בשמה הלטיני Castrum
peregrinorum למעלה משורטט הר הכרמל — Mons
Carmelus ממנו יורד נחל הקישון בלי רשום שמו.

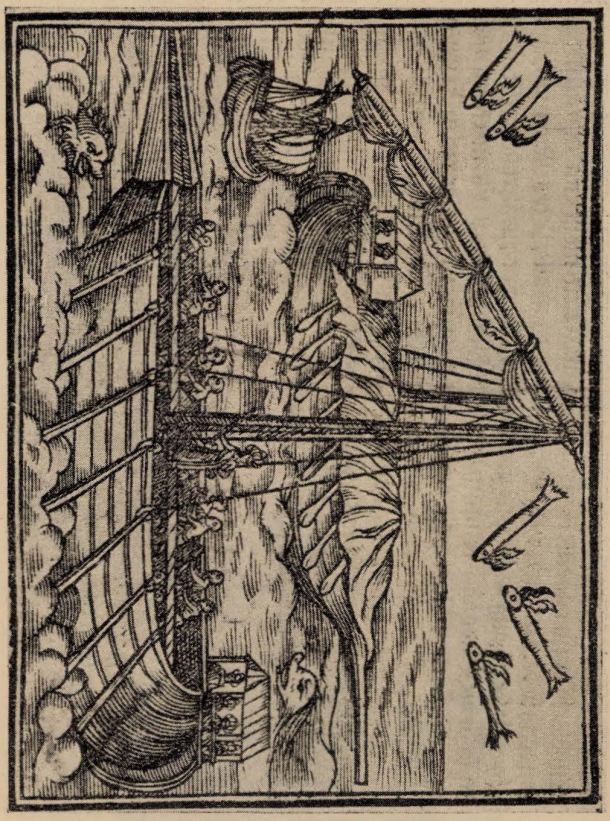
ברשימה המתארת את קבריה הקדושים ונקראת: תוצאות ארץ־ישראל, „שם בית הקברות בתחתית הר הכרמל, שם קבורת הרב הגדול רבנו שמשון ב״ר (בן רבי) אברהם בעל התוספות זצק״ל (זכרון צדיק קדוש לברכה). ושם קבורת הרב רבנו יוסף מבורגונדיה (דרום מזרח צרפת) זצק״ל. והרב רבנו יוסף ארמלי (אולי צריך להיות מארלי על שם העיר ארלי בצרפת) בן רבנו יחיאל מפאריש (פריז) המכונה שיר דילשוש זצק״ל. והרב רבי יוסף זצק״ל. והרב רבי יעקב הקטן בן רבינו שמשון בעל התוספות זק״ל. ומורי הרב רבי משה בן רבי נחמן (הרמב״ן) מגירונדא וכמה גדולים לא ידענו שמם״ 64). בימינו אין כל ציון וסימן לכל הקברים הללו. מסבת המלחמות

העזובה והעדר יהודים בחיפה במשך דורות רבים נשמדו הקברים הללו ונעלמו כליל. בשנת 1350, עבר בחיפה תיר נוצרי פון־סוכם, המספר על החולות הנלקחים לארצות רחוקות לתעשית הזכוכית ועל חיפה „שהיא הרוסה לגמרי" 65). במשך מאתים השנים הבאות, עד אחרי כבוש התורכים, אין כמעט כל ידיעה על מצב העיר הזאת שהיתה, כנראה, הרוסה ועזובה מתושביה.

ו. חיפה בימי התורכים

מתוך דברי התירים השונים למדים אנו על מצבה של חיפה בדורות הראשונים, לאחר כבוש התורכים, שחל בשנת 1517 לספירה הרגילה. בספרות העברית על ארץ ישראל שנוצרה בדורות הללו ביחוד ברשימת הקברים והמקומות הקדושים, בא זכרה של חיפה, לרגל קבריה הקדושים ומערת אליהו הנביא שבקרבתה. מלבד הקברים הקדושים הנזכרים כבר, מספרים עולי הרגל היהודים גם על קברו של אלישע הנביא בהר הכרמל באותה המערה הקטנה הנמצאת עכשיו בתוך מנזר הכרמליתים הנשקף על פני חיפה. אמנם בכתבי הקודש מסופר שאלישע נקבר בעיר שומרון — בירת מלכות ישראל. רבי אורי בן שמעון, תושב צפת, העתיק אגרת המתארת את מקומותיה הקדושים של הארץ, שנכתבה בשנת רצ"ז (1537) ומסופר בה: „הר הכרמל — שם מערת אליהו הנביא ז"ל (זכרונו לברכה) ושם קבור אלישע בן שפט הנביא ע"ה (עליו השלום) חיפה, — שם קבור רבנו משה ב"ר (בן רבי) נחמן (רמב"ן) ז"ל ורבי יחיאל בעל התוספות אפרוש ז"ל" 66). היהודים היו רגילים לבקר את מערת אליהו לעתים קרובות. מסופר: „בשנת של"ו (1576) נסעה שיירה של יהודי טבריה וכפר־ענן (בגליל העליון) ללכת לחיפה להשתטח על המקומות הקדושים אשר בהר הכרמל והיו הולכים בשיירות גדולות מפחד השודדים" 67). באגרת המספרת „יחוסתא דצדיקי דארעא דישראל" משלוחי דלי ציון ועניי ירושלים, שנכתבה בשנת שפ"ו (1626) מסופר גם על: „חיפה היא על שפת הים הגדול ובה בית־הכנסת בנוי. ובבית

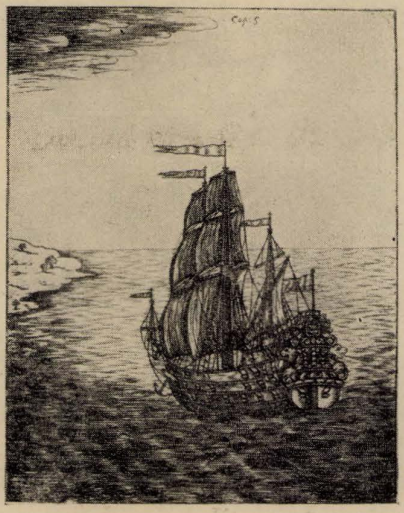
החיים שם כוכין מאבן והם רבי אבדימי דמן חיפה ורבי יצחק נפחא ובסמוך לכפר, בשפוע ההר, מערה גדולה ומפוארת לאליהו הנביא ז"ל. מר אליאס (אליהו הקדוש) הוא מגדל בראש ההר למעלה מהמערה הנזכרת ושם בסמוך למערה הנזכרת קבורת אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו ז"ל. כרמל הוא הר גבוה וגדול עד מאד וברא"ש ההר שם מזבח בשנים עשר אבנים אשר בנה אליהו הנביא ז"ל בימי

15 ספינה בחופי ארץ־ישראל. ציור משנת 1581

אחאב מלך ישראל" 68). היות ונזכר באגרת זו בפירוש „בית כנסת בנוי" אפשר לשער שבזמן זה היתה קיימת בחיפה קהלה עברית. בימינו אין ציון לקברו של רבי יצחק נפחא בחיפה. כידוע יראוהו עכשיו בכפר מירון שבגליל העליון.

במאה השש־עשרה בקר במזרח התיר והבוטנאי הגרמני רו־וולף. בשנת 1575 הפליג בספינת מפרשים מסוריה אל נמלה של יפו. בדרך עבר על פני העיר חיפה. בחשכת הבוקר, כאשר התקרבה הספינה אל מפרצה של חיפה יצאו לקראתם סירות אחדות של שודדי ים ואמרו להקיפם ולתקפם. ראה זאת רב החובל, פרש את המפרשים ואמץ את השייטים. כאשר ראו השודדים שלא יוכלו להם הניחום לדרכם. אחר כך נודע לרב־החובל שלפני זמן־קצר שדדו בנמלה של חיפה ספינה גדולה טעונה סחורה. רו־וולף כותב: חיפה היא עירה גדולה למדי אולם בנויה באופן רע. בתיה חרבים וחצים אינם נוחים לישוב בני־אדם. צלאח־א־דין מלך הערבים אשר נלחם נגד הנוצרים צוה להרוס את

16 אניית מפרשים בחופי ארץ־ישראל. ציור משנת 1675.

חומותיה של חיפה, קיסריה ומקומות אחדים, למען לא יוכלו אויביו להתבצר בהן נגדו" 69).

בראשית המאה השבע־עשרה, בשנות 1586—1635, משל בסוריה אמיר הדרוזים, פח'ר־א־דין, אשר מושבו היה בבירות וממנה השתלט גם על הגליל, על הכרמל ועל סביבות חיפה. בימיו התחילו דרוזים רבים להגר מסוריה אל הגליל ואל הכרמל וגם הקימו להם שם כפרים, אשר אחדים מהם עודם קיימים בימינו. פח'ר־א־דין נהל משא ומתן עם ממשלת אירופה וסוחריה, והשתדל לרכוש את אהדתם בחתירתו נגד התורכים.

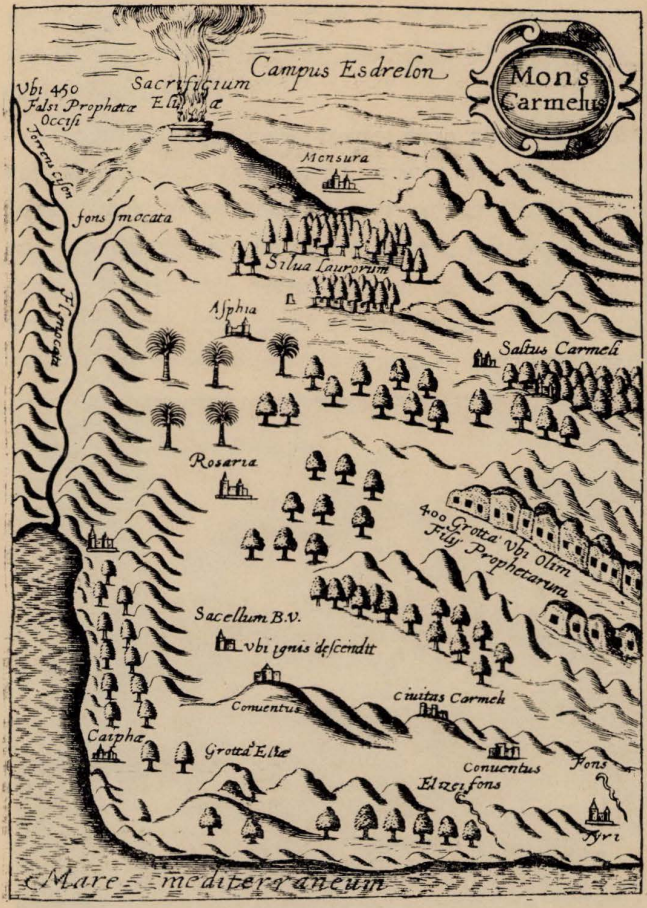
בזמן זה, בשנת 1624, בקר במזרח המדינאי הבארון דא־האייס שנהל משא ומתן עם פח'ר־א־דין בשם הממשלה הצרפתית. דא־האיים ביקר בחיפה ומספר עליה שהיא הרוסה, ובה שוכנים ערבים מעטים העוסקים במשלוח צמר־גפן, הגדל בסביבתה. אין בה נמל אבל חופה נוח גם לספינות גדולות. פה גבול ארצו של האמיר טרביה, נתינו של פח'ר־א־דין הדרוזי. האמיר טרביה הבדואי השתלט על חלק מהשומרון, על הגליל התחתון על סביבות חיפה ועד יפו. הכנסתו הגיעה עד 120 אלף לירות, ומזה היה משלם 24 אלף מס לפח'ר־א־דין 70).

גם תירים אחרים אשר בקרו בארץ בדורות האלה מספרים על שבט טרביה ושלטונו בסביבות חיפה. בשנת 1646 בא אל חיפה התיר הנוצרי סוריוס בלוית מורה־דרך יהודי. הוא מספר עליה שהיא „כפר מיושב ערבים, יונים (נוצרים), ויהודים... הכפר טירה חרב ובו ארמונו של האמיר טרביה אדון הר הכרמל" 71). יתכן כי בימים ההם גרו בחיפה גם שומרונים אחדים. כשנעלם בשנת 1624 הכהן הגדול של השומרונים חפשוהו בכל קהלות השומרונים וכמוכן גם בחיפה. 72).

באותם הימים, בשנת 1652, עבר בחיפה התיר הצרפתי דובדאן, אחד החשובים בין נוסעי המאה השבע־עשרה. הוא מספר על „חיפה שהיתה מפורסמת בבצורה, מסחרה וגדולתה וזה ניכר משרידי החרבות הפזורים סביב. עכשיו כפר דל מיושב ערבים, יהודים

17 ספה של חיפה והכרמל משנת 1663 לסה"נ

המפה כתובה לטינית. למטה — מערב, ולמעלה — מזרח. בפנה למטה שמאלה מסומנת חיפה Caiphae, על חוף ים התיכון Mare mediterraneum יותר ימינה על ההר מערת-אליהו הקדוש — Grotta S(aint) Eliae ובקרבתה כנזר — Conuentus סמוך לו מצויר מנזר שהיה באותו דמקום של מנזר הכרמליתים בימינו. בצדו כתוב: Sacellum — B. V. (Beatae Virginis) המקום הקדוש של הבתולה המכורכת (מרים אם ישו הנוצרי). בצד כתוב: ubi ignis descendi — מקום שהאש ירדה. כנראה בקשר עם אליהו הנביא יותר ימינה מסומן המעין דנקרא עכשיו בערבית: אום אלפרג' בשמו הלטיני Elizei fons — מעין אלישע. דמעין נובע באפיק ואדי עין סיח הרשום במפה. על ידו מצויר מנזר — Conu entus שהיה נקרא על שמה שלו מרגריתה הקדושה ועד היום הזה נשארו שרידיו הנקראים בערבית: א-דר — הכנסיה. בפנה למטה — ימינה מסומן הכפר טירה — Tyri בצדו רשום הואדי העובר בקרבתו הנקרא עכשיו בערבית ואדי אלעין, על שם המעין הנובע בו ורשום במפה — Fons. יותר למעלה civitas Carmeli — עיר הכרמל באותן המקום שעכשיו נמצא הכפר הערבי הקטן אלקאביר. ולמעלה שורה של מערות וכתוב בצדן Grotta ubi olim Filij Prophetarum .400 .400 מערות ששם מקודם היו בני הנביאים. כנראה אותן המערות הנקראות עכשיו בערבית: עראק א-ראחיב — מערות הנזירים. באמצע המפה מסומן ישוב בשם: Roseria היינו: גן הורדים אולי באותו המקום הנקרא עכשיו: רושמיה. יותר למעלה ישוב אחר Asphia — הכפר עספיה בימינו. ימינה מצויר יער גדול Saltus Carmeli — יער כרמל. ולמעלה יער אחר Silva Laurorum— יער דפנים. למעלה מסומן ישוב בשם: Monsura — עכשיו הכפר הקטן מנצורה בגבולות עמק יזרעאל הנקרא במפה בשם: Campus Ésdrelon. מענינת התמונה של פסגת הכרמל הנקראת מזבח אליהו (אלמחרכה). פה נראה המזבח ותמרות העשן העולים ממנו וכתוב Sacrificium Eliae — קרבן אליהו. למטה מסומן המקום Ubi 450 Falsi Prophaetae occisi — מקום שנשחטו 450 נביאי-שקר. הם נשחטו על גדות נחל קישון Torrens cison וגם רשום בשמו הערבי: Fl. mocata — נחר אלמוקטע הידוע גם בימינו.

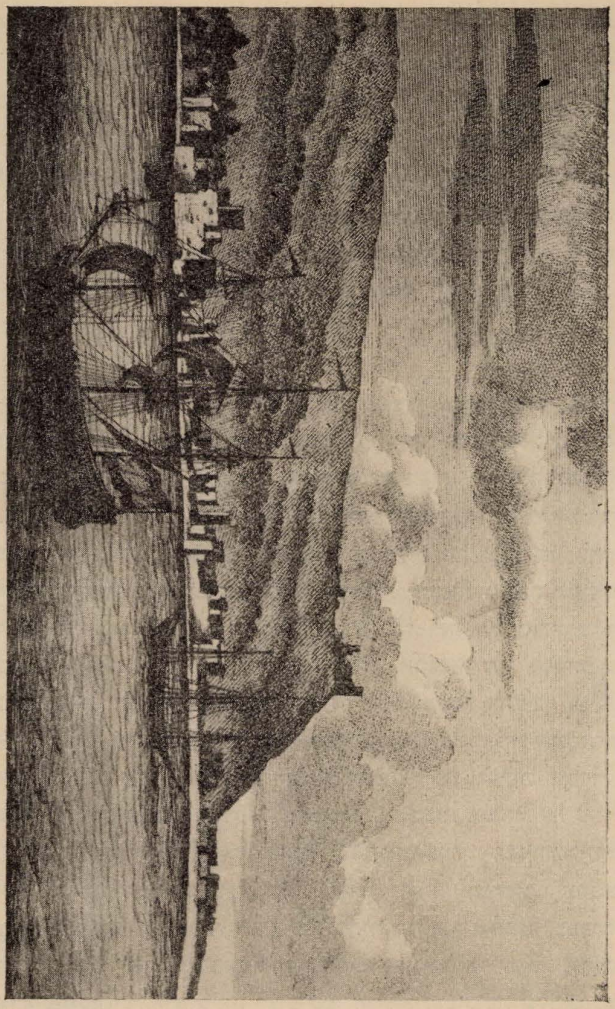

Campus Esdrelon
Mons Carmelus
Vbi 450 Falsi Prophetæ Occisi
Sacrificium Eliæ
Torrens Cison
Mensura
fons mutata
Silua Laurorum
Asphia
Saltus Carmeli
Rosaria
400 Grotta Vbi olim Filij Prophetarum
Sacellum B.V.
vbi ignis descendit
Conuentus
ciuitas Carmeli
Caiphæ
Grotta Eliæ
Conuentus
Fons Eliæi fons
Tyri
Mare mediterraneum

ומעט נוצרים עניים. היא נמצאת תחת חסותו של האמיר טרביה ובנמלה יש שומר מטעם האמיר הזה ולו שייך גם בית המכס. כל עולה רגל העובר פה או הולך אל הר הכרמל צריך לשלם כופר גרוש אחד" 73). בספרו של דובדאן ישנו ציור דמיוני של מפרץ חיפה והר הכרמל (ראה ציור 20).

בשנת 1659 עבר בחיפה הצרפתי לורנס ד'ארויו, שחי שנים רבות בבית הקונסול הצרפתי בצידון. ד'ארויו ידע יפה את הערבים ושפתם והיה מהאירופים הראשונים שחדרו אל הבדואים במזרח. הוא מספר על חיפה ועל תושביה הערבים, היהודים והנוצרים המועטים. בכרמל ישב בימיו שבט הבדואי ומשפחת אמיריו הידועה בשם טרביה. התושבים בכפרי הכרמל היו נתיניהם ומשלמים להם מסים. בשנת 1664 נשלח ד'ארויו מטעם ממשלת צרפת אל אמירי טרביה, אדוני

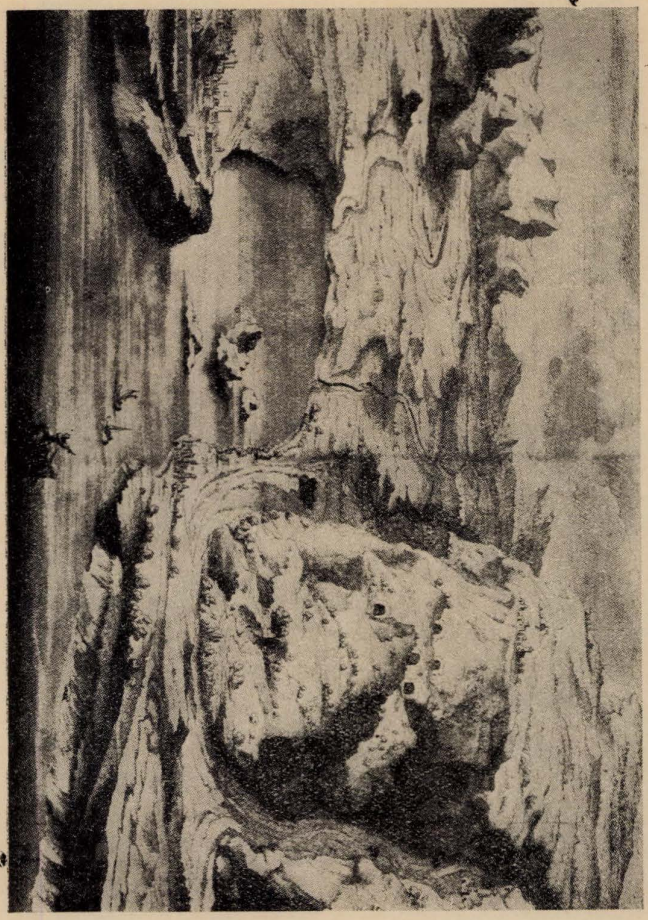
18 מראה של חיפה העתיקה. ציור משנת 1664.
על רמת הכרמל נראים האוהלים של שבט טרביה.

19 מראה של חיפה העתיקה. ציור משנת 1682.

הכרמל, לנהל משא ומתן בדבר שמירת המנזרים. ד'ארויו בא מצידון אל מחנה הבדואים על הר הכרמל מתחפש בבגדי ערבי והתאכסן שם זמן מה. הוא מתאר את פרטי נסיעתו זו ומביא גם תמונה של חיפה ומחנה הבדואים טרביה על הר הכרמל 74) (ראה ציור 18). תיר צרפתי אחר, גוג'ון, שעבר בארץ בשנת 1668, מצא בחיפה בתים מעטים וחרבות רבות. ביחוד הוא משבח מין דג המצוי שם בכמות גדולה. דג זה נמכר בזול רב, ואין כמוהו במקום אחר. 75). בשנת 1682 עבר בחיפה הציר ד־ברואין שהשאיר תמונה מענינית של חיפה בזמנו 76) (ראה ציור 19).

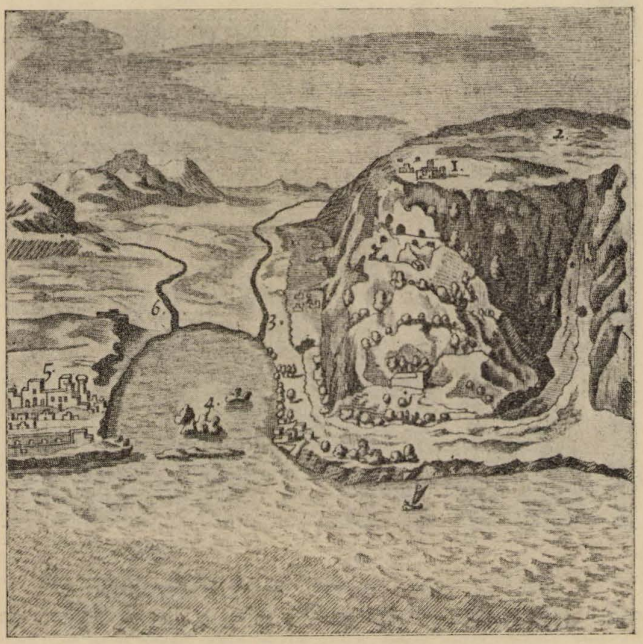
במאה השמונה עשרה היתה ארץ־ישראל נתונה ברשותם של שליטים ושייכים ערבים רבים ושונים. כל אחד ואחד משל בנחלתו ובסביבתו שלטון בלי מצרים. הממשלה התורכית, שמשלה לכאורה בארץ ישראל, היתה חלשה ואנשיה לא העיזו לחדור אל נחלותיהם של השייכים ולהטיל עליהם את מרותם. המושלים התורכים היו לרוב כלי משחק בידי השייכים הגבורים. מלחמות תכופות ושנאה תמידית שררה בין המשתלטים מכוח עצמם שגרמו לחרבנה של הארץ. בזמן הזה היתה חיפה כפר דל חסר כל ערך, תושביה היו מפורסמים כשודדים. אברהם רוויגו וחבורתו שעלו לארץ בשנת התס"ב (1702) אחרי שנתנסו בהרפתקאות רבות, עברו על פני חיפה. אחד מהנוסעים מספר: „וגם זה מקום רשע לפי הנשמע... ויהי בעלות השחר... נמצאנו עומדים אצל נמל חיפא ושם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון 77). תיר צרפתי שעבר בארץ בשנת 1721 אינו מזכיר את חיפה ורק מספר על מערת אליהו שעל ידה, שאליה באים תורכים, ערבים נוצרים ויהודים 78) בשנת 1738 בא התיר הגרמני קורטנס בספינה מעכו לחיפה. הוא מספר: „על יד המקום שעליתי אל החוף עומדת מצודה עתיקה ועל ידה מקום ישוב קטן הנקרא חיפה. פה שלמתי מס חוב אחד (גולדן) למען לבקר את הר הכרמל" 79). תיר שבא בערך בזמן הזה מספר על „חיפה השוכנת על שפת־הים; כל אניה הבאה בחופה משלמת ארבעה גרושים או לפי מספר האנשים אשר בה.

20 מראה כללי על המפרץ חיפה—עכו. ציור משנת 1652
המבט מהמערב אל המזרח. בימין נראה הר הכרמל ולרגלו, על החוף, מצוירת חיפה. על מורד הכרמל נראות מערות אחדות, למעלה המנזר. במפרץ מצוירים, כנראה מהדמיון, סלעים גדולים. בשמאל מצוירת עכו, על פני עמק זבולון, בין חיפה ועכו, רשומים שני נהרות בימין נחל קישון ובשמאל נחר נעמן (בלום)
היורד מהרי הגליל התחתון המצוירים באופק

התשלום הזה כולל גם דמי רשיון לעלות על הר הכרמל. שודדי הים של מלטה מביאים הנה לעתים קרובות את שללם למכירה. תושבי חיפה הם צבור אנשים מקולקלים ומשחתים" 80).

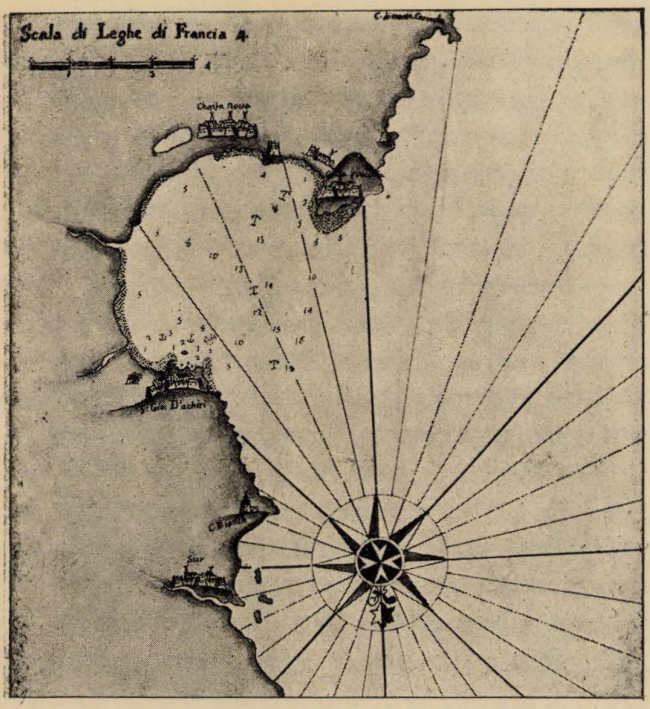
הידיעה האחרונה שיש לנו על חיפה העתיקה בטרם שנחרבה ע"י השייך הבדואי ט'אהר אלעמר, כמו שנראה להלן, היא מידי תלמיד אחד של המקובל הידוע הרב חיים בן עתר. הרב הזה בא עם אחדים מתלמידיו אל עכו, ימים אחדים לפני ראש־השנה של שנת תק"ב (1742). הם שהו זמן־מה בעכו וממנה ערכו טיולים אל המקומות הקדושים אשר בסביבותיה. באחד הימים יצאו לבקר את הכפר חיפה והר הכרמל. אחד מתלמידיו מתאר את הבקור הזה, באגרת אל אביו:

21. מראה כללי על מפרץ חיפה — עכו, ציור משנת 1700 בערך

מצויר לפי הציור מס' 20

„הלכנו לכפר חיפה ערב כיפור שנת התק״ב (1742)... והלכנו... להר הכרמל והוא הר נפלא גדול וגבוה מאד מאד וראשו מגיע השמימה, והוא ממש עומד מרוב גובהו... שם בית אחד ולפנים מערה גדולה וגבוהה... והיא כולה חקוקה מן ההר והיא אבן אחת... וזו היא מערת אליהו ז״ל... וכשנכנסנו שם נחה עלינו רוח אלקים וראינו בנפשינו הארה גדולה עד מאד... ולפנים במערה יש מערה קטנה חקוקה גם כן מן ההר, אבן אחת, ואומרים שזה מקום אליהו ז״ל. וכל מי שנכנס לזאת המערה, טמא, מיד יוצאים קלוחים של מים נובעים מד׳ רוחות המערה ורוחצת עצמה, ובזה יודעים שטמא היה שם. וזה ראינו ביום כפור, שבא ערל אחד לשם ומיד יצאו מים מד׳ רוחו׳ המערה. ועשינו שם כפור וכל אנשי הכפר (חיפה) עמנו, והביאנו לשם ס״ת שת״ת (ספר תורה של תלמוד־תורה) ועשינו כפור, לא היה כמוהו למן היום וכ״ו. וממש אין זבוב נראה באותה המערה כלל וכלל לא. ומה גדולה קדושתה... ויש שם לפני המערה בור קטן שמתמלא ממי גשמים, ובימי הקיץ רואים אין בו מים כלל, יבש. ושואלים: אדוני אליהו תנה לנו מים. ולמחר מתמלא מים, וכמה וכמה טובות כפולות... וליום מחרת יום הכפורים, בהשכמה, עלינו למעלה בראש ההר להשתטח על קברו של אלישע בן שפט שהוא קבור בראש הר הכרמל... מצאנו בית אחד בנוי חדש ממש של אדום (נוצרים) שבנו שם שאומרים אלישע בן שפט דידהו, ומקריבים לפניו דברים של הבל אלילי כספם וזהבם... ועשינו שם תפלה וסליחות בדמעות שליש על גלות השכינה וחיבקנו עפרו״ 80א) מתוך אגרת זו למדים אנו שבכפר חיפה התקים בזמן הזה ישוב יהודי קטן. הר הכרמל הקרוב עם מערת אליהו וקברו של אלישע תלמידו, עוררו בקרב היהודים את הרצון לחיות בחיפה הקטנה ולהנות מזיו זכרונותיהם של המקומות הקדושים הללו. למרות דלותה של חיפה והסכנה שהיתה אורבת להם משכניהם הפראים מצאו עוז בנפשם לגור בה בהאמינם שזכותם של הקדושים שחיו בסביבתם תגן עליהם תמיד. לאחר שנחרבה חיפה העתיקה ע״י השיך ט׳אהר אלעמר פסק בה גם ישובה העברי שנוצר שוב אחרי שנים בחיפה החדשה.

22 תרשים של מפרץ חיפה—עכו משנת 1770

התרשים כתוב איטלקית, למטה צפון ולמעלה דרום. פה מסומנת חיפה העתיקה — Caifa vecchia, בצדה חיפה החדשה — Chaifa Nova למעלה נראה ראש הכרמל הבא בים במפר C(ap) di monte Carmelo חיפה מציינים מספרים את עומק הים לערכי האניות. בקצה השני של המפר מצוירת עכו S. Gio D'achiri יותר למטה ראש ההר הלבן (ראס אלאבייאד באיטלקית C(ap) Bianch יותר למטה מצוירת העיר צור—Sur.

בנינה של חיפה החדשה

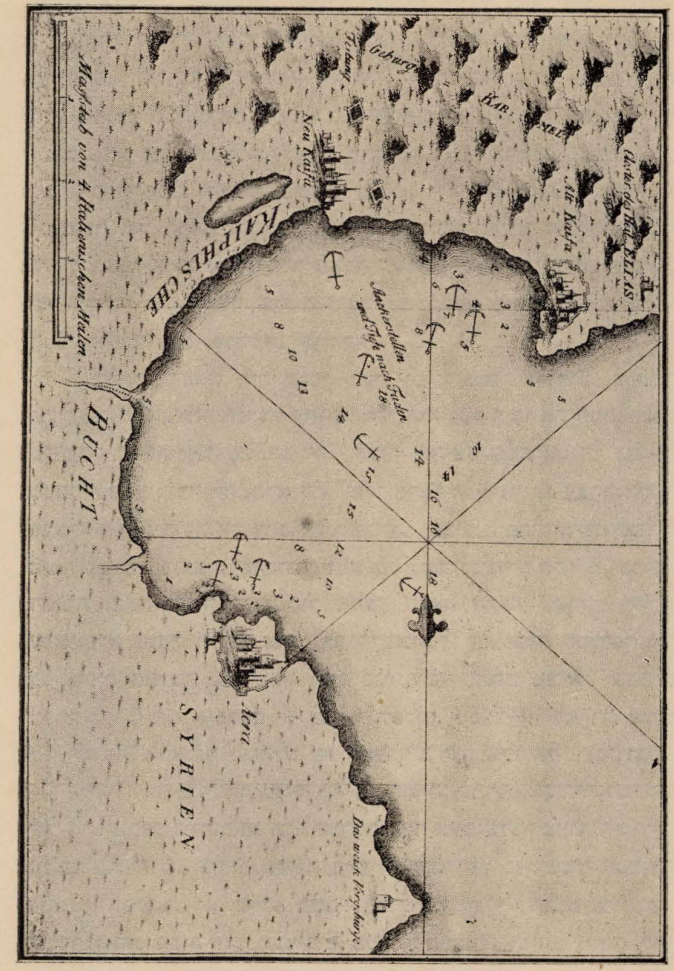
במאה השמונה־עשרה, בערך בשנת 1730, השתלט על הגליל השייך הבדואי ט׳אהר (קרי: דאהר) אלעמר בן שבט אלזידאן שחנה על גדות הירדן וים כנרת. לאחר מלחמות אחדות עם התורכים כבש את עכו ועשה אותה לבירתו 81). בערך ב 1750 החריב את חיפה לרגל מריבה שנפלה בינו ובין השייכים שבהר הכרמל, כי פחד פן יתבצרו בה כנגדו. העיר עכו התפתחה בימי שלטונו של ט׳אהר והפכה להיות נמל מרכזי לסוחרי ארופה. אולם בנמלה הפתוח של עכו לא יכלו האניות, ביחוד בימות החורף, לעגן בשקט, מפני הרוחות החזקות ומפני שרידי החרבות אשר שקעו בימה. מפרצה של חיפה הקרובה המוגן ע״י הר הכרמל, היה טוב יותר למעגן אניות. בימים אלה היתה חיפה חרבה וחרבותיה השתרעו על פני השטח הנקרא עכשיו בפי הערבים: חיפא אלעתיקא — חיפה העתיקה.

עוד לפני שנים אחדות אפשר היה להכיר בשטחה של חיפה העתיקה, שהיה מכוסה גנים דלים ומשוכות צבר, אי אלו שרידים של יסודות בנינים. בקרבת החוף גם היו שרידי מצודה קטנה שנקראה בערבית בורג׳ אלזוארה או גם בשם העממי: בורג׳ אלעג׳וז מצודת הזקן.81א). על חלק משטחה של חיפה העתיקה בנוי מנזר נזירות גדול הנמצא בין חיפה של ימינו והשכונה בת־גלים. בעשר השנים האחרונות נבנו בשטחה של חיפה העתיקה, לרוב ע״י ערבים נוצרים, בתים שהצטרפו לשכונה קטנה הנקראת, כשם המקום, חיפא אלעתיקא — חיפה העתיקה, ונמצאת עכשיו בקרבת תחנת הכרמל. גם משבר הגלים הגדול של הנמל החדש מתחיל מחופה של חיפה העתיקה. (ראה ציור 2). בימינו עוד אפשר לראות בשטחה של חיפה העתיקה בית־קברות ישן של תושביה המוסלמים בדורות שעברו. בו נכרים עוד הרבה ציוני קברים בלי כל כתובת עליהם. לאט לאט שטחו של בית־קברות זה הולך ומצטמצם מסבת הצריפים המוקמים בגבולותיו ע״י מהגרים נוצרים או מוסלמים המתישבים פה בזמן האחרון.

מקומה של חיפה העתיקה לא התאים לגמרי לצרכי שלטונו של

23 תרשים של מפרץ עכו־חיפה — משנת 1773

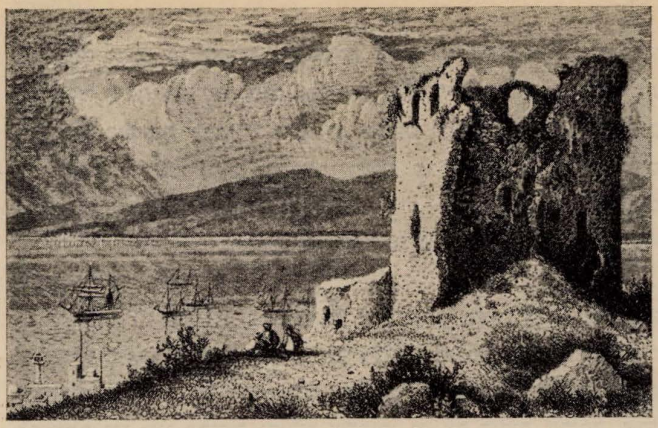
התרשים כתוב גרמנית. בצד ימין—חכוון צפונה ובצד שמאל—דרומה. למעלה מסומן סנזר הכרמל על שם אליהו הנביא Closter des Heil Elias. למטה ממנו: חיפה העתיקה — Alt Kaifa ויותר למטה חיפה החדשה — Neu Kaifa סמוך לה הטצורה — Festung — ששרידיה נקראים עכשיו בערבית אלבורג'. בתרשים מצוירים הרי הכרמל — Gebürge Karmel. למטה, מחיפה החדשה מסומנת ביצה גדולה שהיתה בספרצה של חיפה Kaiphische Bucht — בקצה הספרץ כצוירת עכו — Acra. יותר ימינה על החוף ראש ההר הנקרא בערבית: ראס אלאביאד ובגרמנית: Das weisse Vorgebürge.

Maasstab von 4 Hakemoischen Meilen.
BUCHT
SYRIEN
KAIPHISCHE
Neu Kaipha
Alt Kaipha
KAP
Ake
Ake
Ake

ט׳אהר אלעמר. בסביבתה הסמוכה השתרע מישור רחב־ידים, לפיכך היה קשה לבצרה מפני האויבים שהיו עלולים להתקיפה מהים או מהיבשה. המעבר בינה ובין מורדות הכרמל היה רחב מאד ופתוח לכל מחנות המתנפלים המתפרצים מהשומרון ומיהודה, לא רק על חיפה, אלא גם על עכו הבירה. נמלה של חיפה העתיקה, שהיה טוב לספינות הקטנות והקלות בימי קדם, לא היה נוח לספינות הגדולות והכבדות של המאה השמונה־עשרה. ולפיכך החליט השייך ט׳אהר בערך בשנת 1758 לבנות עיר חדשה, מזרחה מחיפה העתיקה במרחק של שלושה ק״מ באותו המקום שהעיר משתרעת בימינו. הרבה מבתי העיר החדשה נבנו מחרבות העתיקה.

במקים החדש היה הנמל חבוי ומוגן מפני הרוחות. המעבר בין העיר לבין מורד הכרמל הוא צר וקל היה לעצור בו את המתפרצים על עמק זבולון ואל עכו הבירה. העיר החדשה שמה מסגר גם על מעבר שני, ממזרח לה, הלא הוא ואדי רושמיה, אשר בו עברה הדרך מערי החוף ביהודה אל עכו ואל שפלתה. סביב חיפה החדשה נבנתה חומה כמעט מרובעת, שהקיפה שטח של מאה ועשרים אלף מ׳ מרוב׳. החומה הזאת היתה קימת עד אמצע המאה התשע־עשרה; ואולם עכשיו לא נשאר לה כל זכר. לרגלי הכרמל, על גבעה הנשקפת על פני העיר החדשה (65 מטר מעל פני הים) נבנתה מצודה, שנקרא בערבית: בורג׳ א־סלאם — מבצר השלום. מבצר זה לא רק שמש מגן לחיפה, אלא גם השתלט על המעברות שהובילו אל עכו (ציור 24) המצודה הזאת היתה בנויה על המגרש המשתרע מול בית המשפט של עכשיו בגבול השכונה הדר הכרמל. עוד היום שרדו ממנה היסודות ותותחים אחדים. הרחוב העולה מהעיר ועובר על פני מקום המצודה הזאת אל הדר הכרמל נקרא בשם: רחוב המצודה—אלבורג׳ בערבית. במשך שנים רבות היו מעמידים במקום המצודה הזאת, תותח קטן וממנו היו יורים בכדי להודיע למוסלמים תושבי חיפה את זמן התחלת הצום וסיומו ברמדאן — חודש הצום הידוע של המוסלמים.

התיר האיטלקי מריטי מספר בשנת 1760 על נמלה של עכו שהיה סתום, קשה היה לאניות גדולות לעגן בו, וסכנה היתה צפויה

24. המראה של מצודת חיפה (א?בורג') בשנת 1880.

להן. לפיכך בחרו בנמלה של חיפה שהיה נוח יותר. ביחוד בימי החורף היו עוגנות פה אניות ומפרקות את הסחורות הנועדות לעכו. חיפה, שהיתה בעבר כפר עלוב היתה לעיר חדשה בעלת־נמל. מושל עכו בצר אותה, בנה לה מצודה וגם בית מכס הקים בתוכה. בחיפה גופה אין דבר מענין בלבד קומץ סוכות פזורות בלי סדר. מושלה הערבי ממונה על נטילת המסים מהסחורות המובאות דרכה. בחיפה היו נוטלים גם מס מיוחד מעולי הרגל האירופיים, אשר עברו בה בדרכם אל המנזר על הכרמל, אך האירופיים היושבים בחיפה היו פטורים מלשלם מס זה. בקרבת חיפה החדשה אפשר עוד לראות את חיפה העתיקה אשר נשארו ממנה אך גלי אבנים 82).

גם הסוחר לוסיאן, אשר היה עובר בחופי ארץ ישראל ושכנותיה בדור זה, מספר על חיפה: בקרוב בשנת 1763, „שם חפרו בארות ובנו שוק קטן בשביל לספק את צרכי האניות הזרות הבאות הנה... מספר התושבים הוא בערך 250 נפש ורובם נוצרים" 83) רבי שמחה בן יהושע שעבר באותו הזמן, בערך בשנת תקכ"ה (1765) בספינה אל עכו ראה מרחוק את: חיפא והיא מארץ־ישראל ושם מעט יהודים, הקאפיטאן אמר שאי אפשר לקרב אל חיפא מפני האבנים הגדולות שבים" 84).

בתקופה זו התחילו לבוא אל ערי החוף של הארץ, סוחרים

מאירופה למכר את תוצרת ארצותיהם. ביחוד היו באים אל עכו וכמוכן סרים אל חיפה שכנתה. רוב הסוחרים הללו היו איטלקים שמכרו את תוצרתם בשוקים במכירה פומבית, כמנהג באותם הימים. הערבים למדו מהם אי־אלו מלים ובטויים שונים. עד היום נוהגים הערבים בחיפה כשמוכרים במכירה פומבית איזה חפץ, להכריז במלים האיטלקיות אלא־אונה, אלא דואה, אלא טריו. היינו: בפעם הראשונה, השניה והשלישית.

בימי פחות עכו.. צבא התורכים שם קץ, בשנת 1775, לשלטונו של שייך ט׳אהר אלעמר המורד. למושל עכו נתנמה אחמד ג׳זאר פחה שהצטין בדכוי המרד הזה. בימי שלטונו היתה ארץ־ישראל נתונה ברשותם של שני מחוזות גדולים שהקיפו גם את סוריה שכנתה. ארץ יהודה, השומרון ועבר הירדן היו במחוזה של דמשק. מישור החוף, הגליל ועמק יזרעאל היו במחוזה של עכו. ג׳זאר פחה האכזר משל בזרוע נטויה במחוזו. לו היה גם וזיר יהודי בשם חיים פרחי שהיה בעל השפעה כבירה.

בימי שלטונו של ג׳זאר התחילו יהודים רבים לעלות ולהתישב בערי הגליל. הם עברו בנמלה של עכו ולפעמים גם בחיפה שכנתה. בשנת התקמ״ד (1784) כותב אחד העולים הללו על הרפתקאותיו שאירעו לו בשעת מסעו ארצה „ואדוני הטיל רוח סערה בים וחזקה עד מאד שהספן לא היה יכול להשיב את הספינה ליפו והביא את הספינה לכפר חיפו (חיפה)... הגם שהספן וכל היהודים, ולהבדיל הגויים, שהיו בספינה, מאות מאות נפשות, לא רצו לעמוד בכפר חיפו, מפני הנתינות כופר, שלשים פרה מכל נפש... ואמרו לפרוש לאמצע הים אם אינו יכול להשיב ליפו. והיה משוטט בים ומתהלך בו שלא יעמוד בחיפו מפני הפסד גדול. אבל לא נהיה כדבריהם שלא יוכלו לפרוש באמצע (הים) מפני כלות המים שבכליהם עד שמוכרח לעמוד בכפר בחיפו והוכרחו לסלק כל (הכופר) הנזכר למעלה״ 85).

סמוך לבואו של נפוליון בארץ־ישראל, בשנת 1799, בלה בחיפה רבי נחמן מברצלב, מגדולי החסידים, נכדו של הבעל־שם־טוב. כשבא אל נמלה של יפו, לפני ראש־השנה, תקנ״ט, (1799), לא

25. המראה על פני מפרץ חיפה — עכו, מהר־הכרמל. ציור משנת 1800.

26. המראה של חיפה מצד מזרח. ציור משנת 1800.
על החוף נראים מלחים וחיילים בריטים.

הניחוהו לרדת, חשבוהו למרגל צרפתי „כי מלבושיו ותואר פניו ולשונו התנכר בעיניהם ולא הועיל שום בקשה... מיפו שטו ר' נחמן ומלויו בספינה שבאה, בליל זכור ברית, לעיר הק' חיפה (בטעות נדפס: חופה) ובאשמורת אמרו סליחות בשמחה והתפללו שחרית ואח"כ הלכו כולם לק"ק (קהילה קדושה) חיפה. ונכנס אז רז"ל (רבנו זכרונו לברכה) לארץ־ישראל הקדושה ובא להמקום הנכסף אליו בהשתוקקות וגעגועים מאוד ומסר נפשו והשליך נפשו מנגד בשביל זה. וגודל עוצם השמחה שהיה לו באותו הרגע שעמד על אדמת הקודש אי אפשר לשער ואי־ אפשר לבאר אף אפס קצהו... ואחר חצות היום הלכו להמקוה ומשם לבית־הכנסת... ובעת שהיה יושב בחיפה בא אליו ישמעאל אחד ולא הבין אותו וכן היה כל פעם והיה מחבב אותו... אחר־כך בא הישמעאל לבית רז"ל ואמר ידוע להוי שאני אוהבו ואתן לו הסוס שלי שיסע לטבריה... וענין מהישמעאל זה היא פליאה... ובחול־המועד סוכות הלכו העולם גם רז"ל למערת אליהו הנביא ושם עשו כל העולם שמחה ורקודין..." 86).

בשנת 1799 עלה נפוליון בונפרט על ארץ־ישראל. אחרי כבוש יפו עלה עם כל צבאותיו על עכו המבוצרה. ב־15 לחודש מרץ פתחה חיפה את שעריה לפני הצרפתים ותושביהם נתנו להם: 20 אלף מנות לחם ושקי אורז למאכלם. הצרפתים הפכו את המנזר הגדול שעל הכרמל לבית־חולים ובו מתו אחדים מאנשי הצבא הצרפתים, אשר נקברו בגנת המנזר. עליהם הוקמה מצבה שנחרבה בימי המלחמה העולמית. במקומה הקימו מצבה חדשה הקימת בימינו.

בשנת 1800 ירד בחיפה קופר ויליאמס שהיה כומר באחת מאניות המלחמה של הצי האנגלי שבפקודתו של האדמירל נלסון אשר נשלח להלחם נגד נפוליון בונפרט במצרים. ויליאמס מתאר את חיפה בלוית ציורים מענינים (ציורים 26־25) „בחיפה מתגוררים בני אדם עלובים ביותר שיש לראות באיזה ארץ בעלת תרבות. העיר כמעט מרובעת, והיא מוקפת חומה גבוהה, שאינה חזקה ביותר. בפנותיה הוקמו מגדלים מרובעים ובמבוא שבצד חוף הים, ישנה מצודה בנויה היטב. ברחובות הצרים המרופשים תראינה תמונות

מחרידות של דלות אנושית. שם מוטלים גם פגרי כלבים סוסים או גמלים ואין אוסף אותם. כל הבתים שטוחי גג, רובם חסרי רצפות וחלונות, והם אינם אלא צריפים דלים. על גבעה במרחק רבע מיל מהעיר בנוי מגדל מרובע ובו פתח קטן; כנראה הוקם רק לשם קשוט העיר בלבד; כי אין בו משום ערך של הגנה עליה" 87).

בשנת 1802 באה משלחת של אנגלים אל אחמד ג'זאר פחה. האנגלים ירדו בנמלה של חיפה והם מספרים על מושלה שהוכתר בתואר שייך, והוא יליד מרוקו. השומרים נוהגים לסגור את שערי העיר ביום ששי בשעת התפילה במסגד. כי לפי מסורת ערבית, יבואו פתאום, ביום זה בשעת תפלתם, הנוצרים הכופרים ויכבשו את העיר מידם, ולפיכך מקפידים הם בסגירת השערים. „חיפה היא כפר עלוב... מוקף חומת אבנים שגבהה חמשה־עשר רגל בערך. בפנותיה מגדלים מרובעים. מחוץ לעיר גבעה שבקרבתה ישנו מבצר קטן ומרובע. ממבצר זה וממגדלי החומה לוקחו התותחים מאז בוא הצרפתים לארץ" 88). התיר הידוע זיצן, שקפח את חייו בנדודים בארץ ערב, בקר את חיפה בשנת 1806. הוא יצא אליה מעכו בלוית משפחה של יהודים שהלכה לבקר את מערת אליהו.

„חיפה היא קטנה הייתי מבכר לקרוא לה כפר מאשר עירה.. תושבי הכפרים ובדואים קוראים לה בשם: עמארה (פרושו: מיושב או בנין) סמוך לנמל ישנה מצודה קטנה ובה חונים אנשי צבא אחדים. בחיפה ישנו שוק תבואה גדול, שבו נמכרת תבואתם של שכם ועמק־יזרעאל. בעיר ישנו עדר של 250 גלגלות בקר וגם 1500 עזים הרועות על הכרמל" 89).

המדינאי האנגלי ויליאם טורנר, שהיה פקיד בצירות הבריטית בקושטא, עבר בארץ בשנת 1815 „באנו אל חיפה, עיר קטנה מוקפת חומה חדשה, ועליה מצודה קטנה אשר ממנה לוקחו תותחים לבצור עכו. פגשתי פה כומר שספר לי: בחיפה יש 1000 בתים, חציים של ערבים וחציים של נוצרים (יונים קטוליים). העיר הזאת חדשה היא, נבנתה לפני 70 שנה ע"י הערבים כאשר עזבו את העיר העתיקה אשר היתה במרחק מה מערבה" 90).

אחרי מותו של ג'זאר פחה מלא את מקומו חניכו סולימאן פחה. בימיו, בשנת 1816, בקר בארץ התיר האנגלי המפורסם בוקינגהם. הוא כותב: „חיפה מוקפת חומה, וצורתה גרועה. בחומתה שני שערים ובה רק ששה תותחים. כל אנשי המשמר יצאו לדמשק. ישנן בה בערך 1000 נפשות, רובם ערבים והנשארים נוצרים מועטים" 91).

אחרי מותו של סולימאן היה עבדאללה לפחת עכו, הוא הרס בשנת 1821 את מגזר הנוצרים על הכרמל באמרו שנזיריהם מרגלים לטובת היונים, שמרדו אז בתורכיה, והנזירים מתכוננים להתבצר במנזרם כנגדו. הפחה הקים לעצמו בית קיץ בצד המנזר על הכרמל. הנתינים הזרים סבלו הרבה מאד בשעת שלטונו של עבדאללה העריץ. בשנת 1829 נשלח מטעם הממשלה האוסטרית אנטון פון פרוקש, כדי להגן ולשמור על זכויותיהם של היהודים והנוצרים נתיני אוסטריה, אשר קופחו בימי שלטונו של הפחה עבדאללה. פון פרוקש בא לחיפה; לדבריו: „היא עיר מרובעת מוקפת חומה בכל צד ישנם שלשה מגדלים. בה 3000 תושבים, רובם ערבים מאפריקה הצפונית (ברבריה) וביניהם עשר משפחות יהודים. בה יש שמן, צמר־גפן ותבואה הנשלחת לחוצה לארץ. נמלה, שהיה פעם חשוב, עזוב עכשיו ומכוסה חולות". פרוקש נפגש גם עם מושל העיר אשר מוצאו היה מאלג'יר. „הוא עני כמחזר על הפתחים, גאה כמלך ואמיץ־לב כגבור". 92)

בימי אברהים פחה. בראשית המאה התשע־עשרה בא לארץ מצרים שר־צבא צעיר בשם מחמד עלי, שמרד בתורכים, תפש את השלטון במצרים ובמשך זמן קצר היה לשליט החזק ביותר בכל המזרח. בשנת 1831 עלה ממצרים על ארץ־ישראל צבא גדול של מצרים ובראשם אברהים פחה בנו של מחמד־עלי. חלק מהצבא הזה התקדם באניות אל חופי הארץ ומטרתם היתה לכבוש את עכו, מקום מושבו של עבדאללה — פחת הארץ. בחודש נובמבר, 1831 ירד צבא המצרים בנמלה של חיפה ויקבעו בה את מחנם הראשי. אברהים פחה התישב בארמונו של עבדאללה אשר על הכרמל. אליו באו שייכים מהרי שכם וטבריה והגישו לו את מנחתם. אחרי זמן קצר כבשו המצרים את עכו ואת כל הארץ ואברהים פחה היה לנציבה. זמן קצר

אחרי כבוש המצרים, בשנת 1832, עבר בארץ תיר אחד הכותב: „כאשר באתי אל חיפה היו הגדודים המצרים עסוקים בתקון החומה והמגדלים. רכבתי בין המון רב של אנשי צבא, אוהלים, תותחים וכלי מלחמה אחרים. העיר היתה מלוכלכת ובנויה בצורה גרועה" 93). תיר אחר, אודארד הוג, עבר באותו זמן בסירה מעכו אל חיפה: „בנמלה שהוא עמוק ובטוח משל עכו, עגנו ספינות אחדות. על יד הים תקנו בזמן האחרון את החומה והתקינו מצודה קטנה עם משמר צבאי, תותחים אחדים וגלי כדורים"94). תיר אנגלי אחר נסע בשנה זו מעכו אל חיפה. כאשר בא אל נחל קישון, העביר אותו ספן יהודי בסירה על פני הנהר. התיר מספר על חיפה ומצודתה ועליה אי־אלו תותחים מוכנים לפעולה. 95)

המיור האנגלי סקינר בא בחורף של שנת 1834, ממצרים לחיפה. „היא עיר מוקפת חומה ולה שער אחד קטן, אל הים, אשר בו יכולתי לעבור בקושי מפני זרם מי־הגשמים ששטף דרכו וסחף עצים ואבנים. כאשר ראיתי את המצב הזה חלצתי את מעילי והפשלתי את מכנסי למען אוכל להכנס העירה ביתר נוחיות, אם כי לא בכבוד רב. אחרי שנכנסתי בקשי רב ראיתי מים לפני וסביב גלי־אשפה שנסחפו בזרמי המים. הבנין היחידי שראיתי היה מגדל גבוה אשר בו היה מקום המשמר ובקומתו התחתונה דלת המובילה אל מרתף אפל. פגשתי פה שני אנשים יהודים, בעלי זקנים ארוכים ולבוש עברי, אשר התקרבו אלי והתחילו לדבר איטלקית. אמרתי להם: הגידו נא לי הזאת היא חיפה, ואיפה, הם בתיה? — אין בתים בחיפה — ענוני — כולם נשטפו בגשמים, אשר ירדו פה במשך ימים אחדים, והראו על זרמי המים אשר זרמו והציפו בית אחד בקצה הרחוב הראשי" 96).

חורבנה של עכו ע"י צבאות איברהים פחה גרם שחלק מתושביה והקונסולים המעטים שהיו בה עברו לגור בחיפה, גם מסחר צמר הגפן עבר בחלקו הגדול אל חיפה השכנה 97). בשנת 1835 עבר בחיפה תיר רוסי המספר: „חיפה מוגנת מצד הרוח, אין בה נמל ובכל זאת משמשת מקום עגינה לספינות. העיר מרובעת, מוקפת חומה עם מגדלים אחדים. והיא עניה ומלוכלכת. בה 3000 תושבים, — מהם

שלש עד ארבע מאות נוצרים, סחרה לא חשוב ביותר והיא רוכלת בתבואה, בזיתים, בצמר גפן, בספוגים וכו'" 98) תיר אמריקני מספר ב־1836 על חומת חיפה ועל שערה המצופה, כמו המגנים של גבורי הומר, בעור שורים קשה 99).

ראשית הישוב היהודי החדש.

במשך עשר שנות שלטונו של אברהים פחה בארץ, גדל הבטחון והישוב בערים התפתח, אז השתקעו בחיפה גם יהודים רבים. רוב היהודים הראשונים, שהתישבו בחיפה, היו מערביים, היינו יוצאי ארצות מרוקו ואלג'יר. יהודי אלג'יר היו חוסים בצל הממשלה הצרפתית, אשר היתה באותם הימים בעלת השפעה כבירה במזרח. לפיכך העיזו היהודים ,נתיני צרפת, לחדור אל ערי הארץ, שבהן לא היה כל ישוב יהודי. רוב המתישבים האלה התחילו לעסוק במסחר ובמלאכה ולא פנו אל ,,החלוקה" כמנהג היהודים בערים הקדושות של הארץ. בימים ההם נבדלו בחיפה היהודים המערבים יוצאי מרוקו ואלג'יר שהיו הרוב, מן היהודים הספרדים יוצאי ערי תורכיה שהיו המעוט. לאט לאט התמזגו היהודים הללו לעדה אחת — הספרדית.

רבי חיים הורויץ, עבר בחיפה בשנת תקע"ז (1817), הוא מספר: ,,זיכנו אדוני והייתי שם משובתי שבת והיא מוקפת חומה ויש שם יהודים ת"ל (תודה לאל) והם מארצות המערב" 100). יהודי אחר, רבי מנחם מנדל מעיר קאמניץ, שבא אל הארץ בשנת תקצ"ג (1833) לקיים את נדרו אשר נדר ,,להתפלל על קברות אבותינו הקדושים ולהתענג באוירה הטהור ולקבוע עמל על התורה והעבודה", עבר דרך חיפה ובה פגש יהודים ,,ספרדים הנקראים פריינקען, ויש להם בית כנסת וגם אנחנו התפללנו שם והיהודים הללו כבדו אותנו מאד בפירות טובים כגון: תאנים, ענבים ורמונים" 101).) בזמן הזה חי בירושלים הרב יהוסף שווארץ בעל הספר הידוע: ,,תבואות הארץ". הוא מספר בערך בשנת התקצ"ה (1835): חיפא עיר קטנה ברגלי הר הכרמל... ומבני עמנו שם ג' מנינים 102). בבוא משה מנטיפיורי ארצה בשנת תקצ"ט (1839) ויהודי הארץ שמחו שמחה רבה לקראתו, פנה עם

כל שיירתו אל חיפה. לרגל הדבר ששלט אז בעיר לא יכול היה להכנס אליה ויחן בקרבת מערת אליהו הנביא, ורק כעבור ימים אחדים נכנס העירה. ביומנו כתוב: „אלופי העדה יצאו הכן לקראתנו לכבדנו ולהובילנו אל מקום הרנה והתפילה. בבואנו לבית הכנסת הרבינו תודות ורבים אשר כבדונו". למונטיפיורי הוגשה ספירה של יהודי ארץ ישראל וגם „לוח שמות בני ישראל אשכנזים הי"ו (ה' ישמרם ויצילם) הנמצאים כעת בהע"ק (בעיר הקודש) חיפא תוב"ב (תבנה ותכונן במהרה בימינו) השייכים לכולל אשכנזים מעה"ק (מעיר הקודש) צפת תוב"ב נעשה בשנת התקצ"ט (1839)". ברשימה זו מובאים בסך־הכל עשרים נפשות של יהודים אשכנזים, שהתישבו בחיפה בשנת תקצ"ג (1833), ורובם נולדו ברוסיה. הם מספרים: „נשללנו בעה"ק צפת ת"ו בשנת תקצ"ד פ"א (פעם אחת). פ"ב (פעם ב') בשנת תקצ"ה. וברעש (האדמה) נזקנו בממון ובנפשות ונחרב ביתנו והוכרחנו, בהוצאות מרובות, לבנות בתים מחדש. ולזאת עלו על צואריגו ורבים הגויים, ואין בידינו כלום. וכעת הוכרחנו לעזוב את בתינו מחמת הפחד הנשמע, ובאנו פה (בחיפה) בחודש אייר ומשנה זאת. אחת בקשנו מאדוננו השר שיחוס וירחם על נפשות יקרות מישראל העטופים ברעב ומטולטלים מישובם יען שהוצאות רבות. בשכר זה יפקדוהו האל בבנים זכרים וכל משאלות לבו כיר"א (כן יהיה רצון, אמן). עוד אחת שאלנו מה' כאשר זכינו לראות פני קדשו ורואים אנחנו ששמו מפואר בחצרות מלכים, ידו חדה להוציא לאור משפטנו, שיחזירו לנו שגזלו מאתנו (בצפת) כחוק המלכים. וה' יהיה בעזרו ויתברך בברכה המשולשת בתורה אמן נס"ו (נצח סלה ועד)". גם העדה הספרדית, שהיתה גדולה מהאשכנזית, הגישה את ספירתה אשר הכילה 120 נפשות, רובם באו מאפריקה הצפונית (מהעיר ווהראן) — ואחדים מעכו ושפרעם הקרובה, שהיה בה ישוב חקלאי מדורות קודמים.

היהודים הספרדים עסקו במלאכה וחנונות זעירה בשוק הערבים. רבים מהם היו גם נודדים בכפרים בסביבה („רוכל בכפרים"). חכם העדה הספרדית („חכם העיר") היה רבי מימון בן חמו הי"ו (ה' ישמרהו ויצילהו") 103).

התחזקותם של מחמד־עלי ואיברהים פחה בארצות המזרח, הטילה פחד בלב ראשי ממשלות אירופה, שנועצו יחדיו לשים קץ לשלטונם, שאימתו גדלה גם במערב. בשנת 1840 בא צי מיוחד של הממשלות האלה אל נמלי ארץ־ישראל וסוריה. צי אנגליה התחיל לכבוש ערים שונות סביב בירות וצידון. לפני כבושה של עכו, שבה היה מרכז צבאותיו של איברהים פחה, התקרבו אניות אחדות אל חופה של חיפה ויכבשוה ב־17 בספטמבר 1840. אחרי כבוש זה שלח שר הצבא האנגלי דין וחשבון אל אדמירל הצי בזו הלשון: אתכבד להודיעך, כי לפי פקודתך שניתנה לי ב־14 לחודש זה נגשו האניות „קסטר", „פיקט" ביחד עם אנית מלחמה תורכית „דיון" אל חוף חיפה בערב ה־16 לחודש זה. למחרת בשעה שש נשלחה (אל חיפה) סירה עם שר צבא מהאניה התורכית מלווה בלויתו של השר הצבא שדואל (אנגלי), שניהם נשאו דגלי שלום לדרש את הכנעתו של המקום הזה לרשות השער העליון (תורכיה). ההצעה נדחתה ולאחר אזהרה קבעו האניות את עמדתן ואש נפתחה על הסוללות... אנשי הצבא (בחיפה) עזבו את מקומות המשמר וברחו מהעיר לכל רוח בעזבם מאחוריהם את נשקם, ילקוטיהם וכדומה: ואז הונף הדגל התורכי על החומות... וחבורה של מלחים וחילי ים... התקדמו בשביל להרוס ולשרוף את העגלות של שמונת התותחים אשר היו על החומות. במחסנים נמצאה כמות נשק, מזון וצרכי מלחמה שנלקחו לאניה או נשמדו. ביניהם היו גם שני תותחים... אשר הושמו על האניה התורכית" 104). בחומות המצודה של חיפה (אלבורג') אפשר היה לראות במשך שנים אחדות כדורים מתותחים אנגלים שנורו במלחמה זו.

אחרי כבושה של עכו חזרה הארץ שוב לשלטונם של התורכים. בשנת 1843 בקר בחיפה המסיונר הסקוטי יוהן וילסון, שסר יחד עם מלויו אל שכונת היהודים. הם בקרו בבית הכנסת ופגשו בו 16 מבוגרים וילדים אחדים. „הקהלה קטנה ובה 15 משפחות המונות מ־40 עד 50 נפש. כלם ספרדים, רובם מאפריקה הצפונית. רבי מימון בן חמו ממרוקו הוא הרב, הקורא וגם הקצב. יש להם בית

27. Blick auf den Hafen von Batavia. — Gesamtansicht von Batavia, wie es 1620 war.

ספר ובו עשרה נערים. מורם הוא יעקב בן שמעון ויש לו צורך גדול בספרים. כל הילדים מבינים עברית ואחד מהם קורא גם ערבית. בכל חיפה, כך ספרו לי היהודים, יש 500 מוסלמים; לנוצרים יש 200 בתים. בחיפה ישנם קונסולים: אנגלי, צרפתי, רוסי ואוסטרי". בהיותו ברובע היהודים התחילו המיסיונר ובני לויתו לדבר עם היהודים בעניני דת. אבל הם הראו התנגדות גדולה לשיחה זו יותר מיהודים אחרים אשר פגש בכל מקום בעולם 105).

בשנת 1845 עבר בארץ הנוסע הגרמני ד"ר ספ, הכותב על חיפה שהיא מוקפת חומה מרובעת, ואורך כל צלע מצלעותיה 400 צעד. מספר תושביה 3000 נפש. ד"ר ספ חלם על יצירת תעלה ממפרץ חיפה, דרך עמק יזרעאל, עמק הירדן וים המלח אל ים סוף, ולהכשירה בתור דרך אל הודו ושכנותיה. 106)

בשנת 1847 שהתה בחיפה המשלחת האמריקנית, בהנהלתו של החוקר לינטש, שבאה לחקור את הירדן ואת ים־המלח. חברי המשלחת לא יכלו להשיג מקומות לינה „בחיפה שהיא כפר מוקף חומה" ולנו במזנר שעל הכרמל שתוקן מחדש ע"י הנזירים הכרמלי־תיים. „הכפר חיפה הוא עלוב ואין בו נוחיות... ערביה עצלים ומת־בטלים על פתחי בתיהם" חברי המשלחת הקימו להם מחנה ממזרח לעיר מחוץ לחומה, ופה התחילה ראשית עבודת המחקר בארץ 107).

בשנת 1848 עבר בארץ הכומר האנגלי ואודקוק. הוא מספר: נכנסנו אל חיפה, עירה של דיגים עניה וחרבה... יש בנין אחד טוב, וזהו ביתו של הקונסול הרוסי... אנו בקרנו בביתו של יהודי חשוב שהיה אלג'ירי אליו נאספו עוד יהודים. הם ספרו לנו שישנן 30 משפחות של יהודים הישבות במקום הזה... רובן, ואולי גם כולן, ממרוקו ואלג'יר... מצאנו בבית כנסת הקטן והמלוכלך בית־ספר ובו כעשרים ילדים. ניכר צמאון גדול ללמוד בין הילדים היהודים הא־לה" 108).

התיר הידוע ואן־דא־ולדה עבר בחיפה בשנת 1852 ומתאר אותה בלוית תמונה (ראה ציור 28): „חיפה היא עיר קטנה... המב־צר שהיה מגן עליה לפנים הפך עכשיו לחורבה נטושה... חיפה

28. מראה כללי של חיפה מצדה המערבי. ציור משנת 1852.

היא העיר המלוכלכת ביותר שראיתי. הרחובות הם גלי רפש ואשפה. מיד אחרי שנכנסים דרך השערים אל העיר שוקעים בהם בעומק של רגל ומחצה. הגשם גורם פה, כפי שלמדתי מהנסיון, לידי ריחות רעים המביאים מחלות שונות. התושבים העצלים והאדישים יבכרו למות באשפה זו מאשר לעסוק בנקוי הרחובות וברצופם... יש בה כשלשת אלפים תושבים, שלשת רבעיהם מוסלמים, השאר נוצרים וגם יהודים שבאו מעכו ומכפרים אחרים בסביבתה. חשיבותה היחידה של חיפה שהיא משמשת מקלט לאניות, ולפיכך בחרו הקונסולים לגור בה לרגל עניני מסחרם. הנמל סתום חול. המצודה הסמוכה אשר שמשה להגנת העיר, הולכת ומתפוררת. המושל יושב בחורבה זו" 109).

בשנת 1854 בערך, היה בחיפה הקונסול הבריטי אדוארד תומאס רוג'רס. אחותו מריא עליזא, שבלתה הרבה בחיפה כתבה ספר על החיים הביתיים בארץ־ישראל. לדבריה היה מספר התושבים בחיפה בשנת 1854 — 1200 מוסלמים 800 נוצרים, — 32 יהודים. בסך הכל 2032 נפש 110).

בשנת תרט"ו (1855), בבקורו הרביעי בארץ של משה מונטיפיורי, הגישה לו העדה הספרדית בחיפה רשימה של חבריה „לזכות שמות בני ישראל ק"ק (קהלה קדושה) ספרדים ה"י (ה' ישמרם) מעיה"ק (מעיר הקודש) חיפה תובב"א (תבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן) 111) לפי המפקד הזה היו בחיפה 150 יהודים, רבים עסקו ברוכלות בכפרים („הולך לכפרים") ואחרים במלאכה וחנונות. בשנת 1856 בקר בארץ המשורר היהודי לודויג פרנקל, שבא להקים בארץ מוסדות חנוך וחסד. הוא מספר: „ואלה ההודעות אשר השמיעני (צעיר ספרדי): הננו פה (בחיפה) עדה אחת קטנה, כמעט הקטנה בכל אדמת הקודש, מספרה לא יעלה רק עד מאה נפשות, המסחר הנהו לבדו משען מחיתנו, לחיות בלחץ ובמצוק את נפשינו. אין עושה טוב ואין גם אחד יחון אותנו לפקדנו בפקודת ישע ורחמים, בעת אשר נפוצו מעינות הישוע לבעלי ברית אמונתנו בירושלים, בחברון בצפת ובטבריא מכל פנות רחבי הארץ... בית תפילתנו מצער ומראית עמל על פניהו. בעד בנינו אין פה חנוך ותלמוד ועל כן גם נבערים הננו מכל דעת.

אמנות ומלאכת ידים ונסגרו בעדם כבריח ארמון על כי לא נעיז בנפשינו לתת בנינו ביד הישמעאלים ולשלחם לבתימו (שילמדו את המלאכה) כי טוב שאת עוני ולחץ, מפנות אל החטאת הרובץ לפתח" (112). ר' משה ריישר כותב, בשנת תרכ"ג (1863) בערך: „חיפה נמצא בה יהודים ספרדים לערך מאה ועשרים נפשות. לומדי תורה בה מעט. סוחרי העיר ובעלי מלאכה. וזה כ"ד שנים שבא איש אחד עשיר מופלג מארץ פלאניא (פולניה) ודעתו היה לישב בעה"ק צפת וכשבא לחיפה וראה שהיא רחבת ידים עיר יפה מהוללה על חוף ים התיכון וכל טוב בה וייטב בעיניו לשבת שמה עם אשתו ובניו. כל מי שעבר שם מחוץ-לארץ ללכת לצפת דבר על לבו לשבת שם לעשות ישוב של אשכנזים ולא הלך שני שבועות ונפטר שמה. אז ראו מעשה ה' אשר לא גזר ליהודים לישב אחרי החורבן רק בארבע ארצות אלו: ירושלים, חברון, צפת, טבריא" 113).

ספירה מפורטת של העדה הספרדית בחיפה — „לוחות שמות בני ישראל" — הוגשה שוב לידי משה מונטיפיורי בשנת תרל"ה (1875) בימי בקורו האחרון בארץ. העדה הכילה אז 200 נפש בערך. רבים מהם ילידי חיפה מהשנים הקדמות, ורבים-יוצאי אפריקה הצפונית, בעיקר מהעיר טיטואן אשר במרוקו וכן יוצאי איזמיר קושטא, דמשק וגם מבני הארץ מתושבי עכו, שפרעם, טבריה וערים אחרות. הספרדים עסקו במלאכה ובמסחר („נושא ונותן"), ומהם היו גם רוכלים בכפרים („יוצאי כפרים כל מה שכתבנו יוצאי כפרים כולם יעלה בידם בעבודת האדמה") העדה חיה ברובע מיוחד ולהם בתי-כנסת. אחד מאלה נקרא על שם אליהו הנביא; כמו כן היו קיימים בית כנסת מיוחד ליוצאי העיר טיטואן, וביכ ליוצאי קושטא (אסטמבולי). בבתי הכנסת היו שלשה תלמודי תורה, מספר התלמידים בכולם היו 72 ילד. בכל בית ספר היה מלמד שמשכורתו היתה 100 גרוש לחודש. הילדים למדו כל היום תורה, נביאים וכתובים. חברי העדה מודיעים למונטיפיורי: „אנחנו צריכים לאסקולה (בית ספר) למוד לשון ערבי וצרפתי. גם צריכים רופא מובהק ואיש-פיטאל (בית חולים) יען בעוונותינו הרבים אינו נמצא פה שום רופא

ולא אישפיטאל" הוצאות הקהלה היו: „שנים עשר אלף גרוש," וההכנסות: „שלשת אלפים גרוש. חובות על הכולל, שנים עשר אלף גרוש". בזמן זה עמד בראש העדה הרב (אב־בית־דין) „אלעזר הכהן חמצי הי"ו של הספרדים ושל מעט בעלי בתים אשכנזים הי"ו והם שמונה בעלי בתים" 114).

בהיות השר משה מנטיפיורי ביפו באו אליו שליחי חיפה הספרדים וספרו לו על המצב בחיפה. „אנשי קהלתם יחיו בשלום ובאחדות... ולא יקבלו שום צדקה מבחוץ" וגם הראו לו מכתב התקשרות אשר התקשרו עם קהלת צפת אודות אם יבואו יהודי רוסיה אוסטריה והולנד אל חופם לגור ולהתישב בעיר הקודש צפת או טבריא יגישו יהודי חיפה את עזרתם לבאים הללו 115). במפקד התושבים שהוגש למונטיפיורי, מסופר על היהודים הסובבים בכפרים בתורת רוכלים „כלום יעלה בידם בעבודת האדמה". שליחי קהלת חיפה התעניינו כמו העדות האחרות בעבודת האדמה. על מצב היהודים בחיפה ורצונם בהתישבות חקלאית נוכל ללמד מתוך כתבה שנשלחה באותם הימים, בשנת תרל"ה (1875) לעתון „המגיד". הכתבה מתחילה „אזיען (אסיה) חיפו (חיפה) כסליו. נחוץ לפרסם לטיבת אחינו קהל אשכנזים מאחב"י (מאחינו בני ישואל) אשר נתישבו בעיר חיפו שהיא נמל על שפת הים התיכון, הי' הסיבה כי זה כביר אשר החל רוח טהור ממרום לרחף על פני אחינו בני אייראפא ובאים לתקוע אהלם בהערים האלו, ברבות הימים קצרה יד התושבים הישנים להחזיקם, ומגוללים בחוצותיה בעטיפות הלחץ וכדומה. זאת באתנו והוכרחו כמה בע"ב (בעלי בתים) לעקור דירתם ובאנו להשתקע הלום, כי מצער היא ותחי נפשנו בה, ואפשר נשיג הלום פדות והצלה. אולם לאשר כי עוד לא נודע על פני חוצות כי באו לתוכה קהל אשכנזים לכן ראוי לפרסם את טיב העיר כי רחבת ידים היא ומכשרת לכל עבודה ומלאכה למען ישמעו אחינו הנדיבים ויבואו לעזרה להחיות נפשות רבות. וכאשר הגיענו מכתב מלונדון מהשר הצדיק סיר משה מונטיפיורי יר"ה כי בא העת לגאול אותנו מאפלה לאורה וליסד בתוכנו קולאניעס (מושבות) עבור העם,

לעבוד ולשמור ולשבוע מטוב הארץ. וכן נתיסד בית ועד הכללי שמה לטכס עצה על היסוד הנעלה הזה. משה יוסף רה"י. (ראש הועד) (נושא משא עבודת הקודש) הק' אברהם יוסף מארגענשטערן 116)

בקרוב בזמן זה, בשנת תרל"ה (1875), שהה בחיפה רבי שמעון בער־ מאן. הוא מספר שיש בה 400 יהודים רובם ספרדים העוסקים בעיקר במסחר. פה ישנן גם שלש משפחות של יהודים אשכנזים (פולנים). עוברי אורח הבאים בדרכם אל טבריה וצפת משלימים את המנין בשעת התפילה. מהיהודים הפולנים אחד שען ואחד בעל אכסניה. יהודי אחד רכש לו פרדה וחושב להעביר עליה אנשים מחיפה לטבריה וחזרה. היהודים הללו מקבלים גם חלוקה, ואחד מהם שואף להקים בעיר כולל מיוחד בתקוה שיהיה ממונה עליו. לצרכי המש־ פחות הללו הובא מלמד מצפת שהיה מכין גם משקאות חריפים. כאשר מלמד זה ראה לראשונה בחיפה עגלה של הגרמנים התפעל מאד והיתה בעיניו מפלאי אלוה. חיפה משמשת נמל ופעמים בשבוע עוגנת בה ספינת קיטור קטנה. פה בעיר ישנם קונסולים של מדינות שונות. הקונסול ההולנדי הוא יהודי מלומד 117). זה היה הספרדי אברהם ליאון.

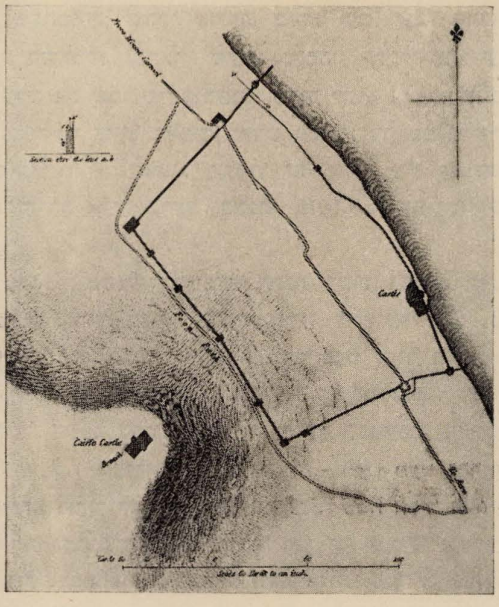
נוסע יהודי חיים אופלטקא שעבר בחיפה בשנת תרל"ה (1875) מספר: „עדת ישראל שבקרבה גדל בימים האלה ואוכלסיה היהודים מונים כיום 500 נפש ולהם שלשה בתי־מנסיות, שאחד מהם בנוהו בני־קושטא ואזמיר הבאים שמה לרוב, והמה בעלי מסחר ועשירים. רוב אנשי העיר הם מערבים. ראש העדה הוא הרב המובהק הישיש אליעזר הכהן חמצי. מהעדה האשכנזית יש כעשר משפחות מצפת שתים מהם בעלי אכסניא" 118).

הרב אלעזר הכהן חמצי עבר בחיפה בשנת תרי"ז (1857) בדרכו לטבריה להשתקע בה. וכאשר שהה בחיפה בקשו ממנו להשאר בה ולהיות רב לעדתה. הרב חמצי שמש בה עד שנת תרכ"ט (1869) אחריו כהן אברהם כלפון, גם כן יהודי מערבי שבא מטבריה. הוא מת בשנת תרמ"ו (1886) ונקבר בצד קברו הקדוש של אבדימי דמן חיפא. עליו מנוחת מצבה ועליה חקוק: הנה מקום הנה מלון מצבת קבורת אור נערב מערי המערב, פה מפיק מרגליות,

דורש כתרי אותיות, כל שרוח הבריות נוחה הימנו. והוא מחולל מפשעינו, החסיד העניו ר"מ (ריש מתא — ראש העיר) ור"מ (וריש מתיבתא — ראש הישיבה), שני ארצות הק'(דושות) יוב"ב, מע'(לת) הרב הגדול מעוז ומגדול, כמהר"ר (כבוד מורנו הרב רבי) רפאל אברהם כלפון זצוק"ל (זכרונו צדיק וקדוש לברכה). נקרא אל השמים בליל עש"ק (ערב שבת קודש), רביעי לח'(דש) ניסן ש'(נת) תרמ"ו לפ"ק. באס"י ושם בכיה לדורות זיע"א (זכרונו יגן עלינו אמן) יש"י (יבוא שלום ינוח) עמ"ש (על משכב) צדיקים. תנצב"ה. (תהיה נשמתו צרורה בצרור החיים).

חיפה שמשה נמל לטבריה ולצפת שאליהן נהרו בימים אלו יהודים רבים. בעברם בחיפה סבלו הרבה מאד. ר' מנחם איילבום, שנסע, בקרוב בשנת תרל"ז (1877), לצפת דרך חיפה, מספר על התלאות האלה: „עוד גמרנו התפלה ואניתנו עוד לא השליכה העוגן והנה זה ישמעאלים ערבים זקנים עם נערים עומדים אתנו, ושלחו ידיהם לסחוב חפצים והם קמו וגם נצבו ונתנו עלינו בקולם קול עוז..." הוא מספר על האכסניה הגרועה, הספסרות המכוערת, אי־הסדר בבית־המכס והיחס המעליב לעולים החדשים, ומוסיף: „כמאתים בעלי בתים, אנשי הקהלה פה, המה כלם ספרדים... שפתם ערבית ותורכית והשפניאולית (ספרדית) וגם אם בלשון הקודש תדברו עמהם לא תבינו איש שפת רעהו, כי במבטא שלהם הוא משונה מהפולנים (היהודים) אשר כמונו ידברו. ומצפת וטבריא שבאו הנה להשתקע אינם כי אם כחמשת בתי־אבות". 119).

בשנת 5־1873 שהו בחיפה ובסביבותיה חברי המשלחת הבריטית שבאו מטעם הקרן לחקירת ארץ־ישראל (פאלסטין אקס־פלורישן פונד) למדד את הארץ ולהכין את המפה הגדולה. אחד מחברי המשלחת הזאת היה לוטיננט קיטשנר שהתפרסם לאחר שנים בהיותו נציב בריטניה במצרים ושמש וזיר המלחמה במלחמה העולמית שבה נספה. חברי המשלחת הזאת מתארים את חיפה הקטנה על חומתה ועל תושביה, שמספרם הגיע עד 4,000 נפש. מהם: 1,800 נוצרים בני כתות שונות, 1,140 מוסלמים וגם 1,000 יהודים. עד

29 תרשים של חומות חיפה בשנת 1840 בערך

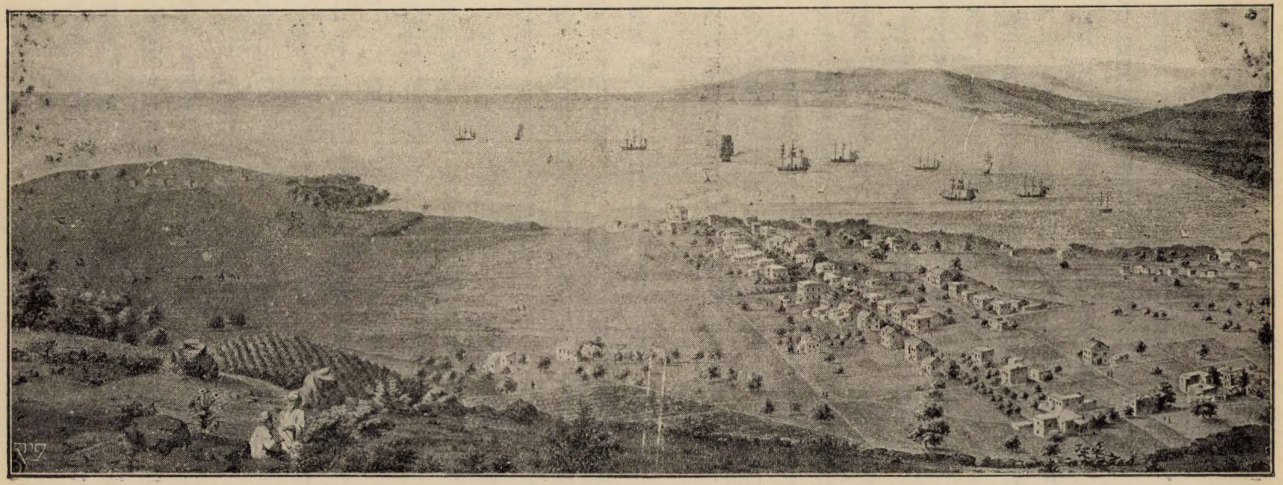
התרשים רשום באנגלית. בהומה מסומנים שני שעריה, המזרחי שממנו הדרך אל עכו (to Acre) והמערבי שממנו הדרך מהר הכרמל (from Mount Carmel) על חוף הים מסומן בנין גדול Castle — מצודה. זהו אותו הבנין המשמש עכשיו למשטרה המרכזית בחיפה. לאורך החומה הדרומית מסומן שביל (Foot-Path) הנמשך באותו הכוון של הרחוב הנקרא בימינו רחוב סמנטון, סמוך לחומה מסומנת המצודה של היפה (Caiffa Castle) הידועה בשמה הערבי: אלבורג'.

היום ישנה במושבה הגרמנית בחצרו של החוקר הגרמני שומכר, עמוד עם תכשיר לצרכי מדידה, בקשר עם הכנת המפה. בימי המלחמה העולמית, כנראה מתוך נקמה, קלקלו את העמוד הזה שנשא עליו את שמו של קיטשנר, שהיה שנוא על הגרמנים. אחרי הכבוש הבריטי הוקם העמוד מחדש ובו קבועה טבלת־שיש וחקוק עליה באנגלית — לאמר: (עמוד זה) הוקם ע"י קיטשנר בשעה שעסק במדידת ארץ־ישראל בשנת 1875. והוקם מחדש בשנת 1925".

במחצית השניה של המאה התשע עשרה התחילו תושבי חיפה להתרבות במהירות רבה. הכפר חיפה, שלא היה לו ערך רב בשנים הקודמות, התחיל להעשות מעט מעט לעיר חשובה. השטח המוקף חומה לא יכול היה להכיל את כל התושבים. בשנת 1875 הרחיבו את השער המזרחי, כדי להקל על התנועה. פה ושם נפרצו פרצים בחומה, ונבנו בתים מחוצה לה. מעט מעט נהרסה החומה ונעלמה ולא נשאר לה כל זכר (ציור 29). שטח העיר העתיקה נבלע בתוך אזור הבתים החדשים שנבנו סביבה. בימינו אפשר להכירה ברחובותיה ובסמטאותיה הצרות והמעוקלות שגם מכונית או עגלה אינה יכולה להכנס ביניהם. העיר העתיקה משתרעת מאותו המקום הנקרא בפי הערבים: אלבואבה ונמצא בקרבת ככר אלחמרה. במקום אותו המבוא המפולש והמקורה שדרכו נכנסים אל הרחוב הראשי בעיר העתיקה, היה השער המערבי. ולפיכך נקרא המקום הזה אלבואבה הייגו: השער הקטן (מהמלה באב־שער). דרך השער המערבי נכנסים אל הרחוב הראשי ואחרי הליכה של רגעים אחדים באים אל ככר קטנה כמעט מרובעת הנקראת בערבית: א־ג'רינה. בצדה בנוי מסגד המוסלמים עם מגדלו המרובע שעליו קבוע שעון. מהככר הזאת נמשכים שני רחובות האחד, ימינה, אל השוק הישן המשמש עורק החיים של העיר העתיקה, ושמאלה אל רחוב שהיה נמשך בקרבת חוף הים. הרחוב הזה עובר על פני בנין גדול ועתיק המשמש עכשיו למשטרה המרכזית. מיד אחרי הבנין הזה שהוא העתיק ביותר בחיפה, פונה שמאלה סמטה קצרה שירדה אל הגמל הקטן והרעוע. אחרי

סמטה זו נמשך הרחוב הלאה ומתחבר עם רחוב השוק, ואחרי צעדים אחדים היה נמצא השער המזרחי של העיר, באותו המקום שעכשיו בנוי שם בית שקומתו השניה נמצאת על קשת המקורה על פני הרחוב. השער הזה היה נקרא בערבית: אלבואבה א־שרקיה — השער המזרחי או לפעמים היה נקרא על שמה של עכו, כי מפה התחילה הדרך אל העיר עכו השכנה. מחוץ לשער הזה השתרע בית קברות מוסלמי גדול שחלק ממנו נשאר גם בימינו. העיר העתיקה התפשטה דרומה עד רגלי הכרמל, בערך עד הרחוב החדש או רחוב סטנטון העובר עכשיו ממערב העיר אל מזרחה. מחוץ לחומה מצד דרום, היתה בנויה המצודה, אלבורג', שהשקיפה על פני כל העיר העתיקה. המצודה הקטנה הזאת, שלא היה לה כל ערך, הלכה ונהרסה עד כי לא נותרו ממנה עכשיו אלא אי־אלו יסודות דלים ותותחים עזובים, בצד הדרך העולה מהעיר אל הדר הכרמל.

בשנת 1868 באו הגרמנים ויסדו על יד חיפה את מושבתם הראשונה בארץ־ישראל וזו הוסיפה הרבה על יפיה של העיר והתקדמותה. הגרמנים הללו היו חברים לתנועה דתית שקמה בגרמניה בעיקר במדינת וירטנברג. התאולוג קריסטוף הופמן היה המעורר לתנועה הזאת וראשה. אחרי חשבון נפש בא הופמן זה לידי הכרה, שרק בבנין ההיכל, היינו כנסיה חפשית של נוצרים, כמו בימי הנוצרים הראשונים, אפשר לתקן ולרפא את מחלות העמים וליקויהם. וכן החליט שהקמת הכנסיה הזאת צריכה להיות בארץ ישראל — ערש האמונה הטהורה. הופמן הטיף על דבר בנין ההיכל לפני בני עמו ורבים הלכו אחריו ויקראו לעצמם קהלת בני ההיכל Templergemeinde. שלשה אנשים, וביניהם קריסטוף הופמן נשלחו לתור את הארץ, להתבונן אל מצבה וללמד את תנאיה. המרגלים נוכחו לדעת שהארץ טובה ומתאימה להם; בה שטחים עזובים שעליהם יוכלו להתישב וליצור את קהלותיהם. ב־30 לחודש אוקטובר 1868 באו הופמן וחבריו בני ההיכל לנמל חיפה והתחילו לבנות בצדה את מושבתם שהלכה והתפתחה בשנים הבאות. הגרמנים רכשו שטח

30. מראה כללי של המושבה הגרמנית בראשית הוסדה. ציור משנת 1877.

אדמה גם על הר הכרמל ונטעו חרשות אורנים וכרמי גפנים, ובנו שכונה קטנה שנקראה: מעון הכרמל. Karmelheim

הישוב היהודי בחיפה התחיל לגדל במהירות רבה. אליה באו יהודים ספרדים ומערבים מאפריקה הצפונים, ממרוקו ואלג'יר, ומערי תורכיה השונות. גם יהודים אשכנזים מאירופה המזרחית (רוסיה, פולין וליטא) התחילו להתישב בעיר זו.

מעניין מכתב שנשלח בשנת תרמ"ה (1885) מחיפה המתאר את ההוי בעיר הזאת. „זה לי שלש שנים מאז בואי מירושלים עיר מולדתי עירה חיפה, אשר לא אדע אם ראויה היתה בעת ההיא לשם „עיר". בחוצותיה שלט שלות השקט ואיש לא הפריע את הדומיה— דומית השממון ברחובותיה. רעש העובדים במלאכה ומשק הרצים למסחרם לא נשמע לאזני ההלך בשוקיה. על שפת הים אם לא רעשו ויהמו גלי הים כי עתה לא נשמע קול אחד המפריע דומית השממה אשר שלטה שם שלטת. ורק בבוא לימים רחוקים — עפ"י ריב אחת לשבועים—אניה ותשלח עוגנה לחוף הים, התעוררו התושבים מעט קט ורוח חיים נשב ברחובות קריה, וקולות נושאי סבל ההולכים ובאים לשפת הים רעשו כהמות ים לגליו, ויהי אך עזבה האניה את מקומה ותפרש נס לשוט בים דרכה, שבה המנוחה אל מקומה, יושבי אוהלי המסחר נמו שנתם באין מפריע ורק לעתים רחוקות נשמעו מצעדי גבר ההולך בצעדי און כמו לו הארץ ומלואה. והוא איש מבעלי המושבה אשר הכינו להם הטעמפלער בהר הכרמל אשר ישבע טוב הארץ, ובבואו העירה ללבש גאה וגאון על תושבי העיר אשר בשפל ישבו... עברו שלש שנים... נשתנה העיר חיפה מקצה אל הקצה. דומית המות והשממון חלפו ועברו למו, רוח החיים יסער בעזוז תקפו ברחובותיה, והעיר חיפה היא עתה מערי החוף הגדולים בפאלעסטינא. (ארץ־ישראל). רוח אייראפי שפוך על מראה העיר בכלל, חוצותיה בנויים במשטר נכון, מספר תושביה יעלה לערך שלשת אלפים, המסחר פרץ בה במדה גדולה, ורוב תושביה בני הנכר לא יתחשבו אל דגל העוני. אייראפים רבים באו לגור בקרבה לרגל מסחר האנשים שמלאו ידם לשבת בעיר ולשלוח להם סחר

הארץ. המסחר היותר גדול הוא דבר שלוח שעורים, פולים, עדשים שומשמין, שמן זית, עורות, לארצות איראפא. גם המסחר מצמר־גפן פרץ בימים האחרונים פרץ רב. כמשק גבים ישוקקו רחובות העיר, ואזני ההלך תחרשנה לשמע קול ההולכים ובאים לחוף הים. איש את אחיו ידחקון להביא הסחורה אל החוף ולהעמיס על האניות הרבות הבאות רק למטרה הזאת. ויש אשר להם אניות מיוחדות למענם להוביל סחורתם לארצות איראפא. גם בית הספר הכינו למו האיראפים וילדיהם יעשו חיל בלמוד שפת צרפת, השפה היותר נחוצה בעירנו בימים האלה. בהמושבה אשר לאשכנזים בהר הכרמל, הקימה אחת הנשים, שטרופע עט קאמפ', בית חרשת למעשה הבורית, וההצלחה תאיר להם פנים באופן מאד נעלה, ותחת אשר בראשית בואם הנה, היו עניים, הנה עתה בין עשירי המושבה חלקם. גם עתה אחינו ב"י (בני ישראל) החלה לצעוד בצעדי אין על דרך החיים ובעזרת החברה המהוללה חברת כל־ישראל־חברים הקימה לה בית־ספר אשר ילדים רבים דופקים על פתחו... עוד דברים רבים יחסרון לעתידתנו עד אשר נוכל לכנותה בשם עדה שלמה; כשלש מאות משפחות ימצאון בעירנו מעם ה' ועם כל זה אין להעדה (האשכנזית) רב מיוחד ואיש לדרכו פונה והישר בעיניו יעשה... זה שבועות אחדים התעוררו האדונים הנכבדים ה' א. י. מארגינשטערן וה' משה בק ויכוננו אגודה אשר מטרתה לדאג לאחרית בני הנעורים אשר לא יצלחו בלמודם ללמדם מלאכה, ועד כה אספו מנדיבי לב ערך שלש מאות פראנקס וכבר צלח בידם לתת חמשה ילדים לאמנים טובים ללמדם מלאכה, ובזה הרבו הטוב כנקל להבין. סוף דבר עירנו היא מקום המסחר והפרנסה בימים האלה ובזמן הזה, ואם יבואו אנשים בעלי הון ולהאחז בעירנו ימצאו פרנסתם בריוח ובכבוד" 120).

היהודים, בעיקר הספרדים, התרכזו בשכונה מיוחדת בחלקה המזרחי־הדרומי של העיר בקרבת השוק שהיה עורק החיים של התושבים. שכונה זאת הקימת גם בימינו ובה יגורו משפחות עניות של יהודים, נקראת בערבית: חארת אליהוד—רחוב היהודים. בשכונה

13. GENERAL CASS AT HARBOR ENTRANCE, FULL CHART OPPOSITE PAGE.

זו, על בתיה העלובים והצפופים, וסמטאותיה הצרות והמעוקלות הוקמו, בתי הכנסת השונים אחד על יד רעהו. המהגרים היהודים שבאו להתיישב שכרו או רכשו בתים סמוכים לרחוב היהודים. הרבה משפחות יהודיות, בעיקר אשכנזיות, התגוררו בבתי הערבים בשאר חלקי העיר. הערבים שהפיקו תועלת רבה מהתישבות זאת הביטו ברצון על ה„מוסקוב" כך קראו ליהודים יוצאי רוסיה ופולניה שהתישבו בארץ.

בזמן הזה בערך, בשנות 7־1882, חי בחיפה ועל הכרמל בכפר דליה, האנגלי, סיר לורנס אוליפנט, אחד מחסידי אומות העולם, אשר עזר הרבה לתנועת חבת־ציון ולהתישבותם של היהודים בארץ. עוד בשנת 1879 בימי בקורו הראשון בארץ הגה את רעיון התישבות היהודים בהרי הגלעד שבעבר הירדן. מזכירו של אוליפנט והמורה העברי לאשתו היה נפתלי הירץ אימבר, מחבר ה„תקוה" ומשורר של ראשית התחיה העברית בארץ. אשתו של אוליפנט, אליס, שמתה בשנת 1886, היתה חברה נאמנה לו בנסיעותיו ובדעותיו, קבורה בבית הקברות הגרמני בחיפה. מספרים עליה שהיתה מטיבה נגן על פסנתר, אך במשך שבתה בחיפה לא נגעו אצבעותיה במנעני הפסנתר. פעם, כאשר שאל אותה אימבר לסבת הדבר, ענתה: איך אשיר ואנעים זמירות בעת שהארץ חרבה ובניה שוממים"! אוליפנט היה שולח מכתבים מחיפה לעתונות האנגלית. אלה הוצאו בספר מיוחד באנגלית הנקרא: חיפה או חיים חדשים בארץ־ישראל. אוליפנט כתב — „אין עיר חוף בארץ־ישראל שתושביה התרבו במהירות כה רבה כחיפה. גרמו לכך סבות שונות. קודם כל החוף המצוין ביותר של העיר הזאת, והתבואה מהחורן, שהיתה מובלת לפנים לעכו, מובאת עכשיו ישר לחיפה. משום כך נתרבו בה המחסנים ובתי־המסחר. העיר חיפה תהיה בקרוב למרכז המסחרי החשוב ביותר במזרח". 121) בזמן האחרון קראו היהודים לאחד הרחובות בהדר־הכרמל על שמו של סיר אוליפנט.

בשנת תר"ן (1890) רכשו היהודים שטח אדמה במזרח העיר והניחו את היסוד לשכונה, הנקראת עכשיו בשמה הערבי: ארץ' (קרי

ארד) אליהוד — אדמת היהודים. במכתב שנשלח מחיפה בקשר עם יסוד השכונה הזו, כתוב: „פה אה"ק (ארץ הקודש) חיפה, היום כ"ג לחודש אב הנחמות, בשנת התרנ"א (1891) לכבוד ויקר הגברת המעטירה הכבודה בשנים רודפת צדקות ומרבה להיטיב, המפורסמת בצדקותיה ובנדבותיה וחסדיה הברונית הירש ת"מ (תבורך מנשים) אלמנת המנוח, השר הצדיק בארון משה הירש ז"ל. אתה ה' תשמרה לעד לעולם אמן!... אנחנו פה מתושבי עיר הקודש ק"ק (קהלה קדושה) חיפה ת"ו (תבנה ותכונן) אשר העוני והמחסור העמיס עליה גשמי שפעתם במצב נורא ואיום וקצה נפשנו מלשלם שכירות בית הדירה מדי שנה בשנה ביוקר עצום ולכן נתאספנו... וקנינו כברת ארץ בזול... והתחלנו לכונן וליסד ישוב ישראל במקום הזה, ומצפים חסדי ה', כי יהיה בעזר שארית בני חבורתנו, אשר גם להם כברת ארץ ולא השיגה ידם עוד לבנותה, כי יהיה בעזרתם להשיג מבוקשם ולהגדיל הישוב במקום הזה. אך אהה גבירתנו, כי למרות רוחנו מזה, התחילו זמן קרוב להתנפל עלינו גנבים ושודדי לילה, אשר יבקשו לשלול את רכושנו ולהרוג אותנו ולתתנו טרף לשיניהם... באופן שמנוחתנו נגזלה ועמלנו ולחצנו עלו בתוהו, כי יסודי הישוב התחילו להתקלקל ועומדים ליפול, כי היחידים התחילו לברוח מהמקום ולהציל את נפשותם, כי מי זה ימסור נפשו למות ויגור במקום סכנת־נפשות. גם נודיע לכבוד הגברת כי עוד לא השיגה ידנו לבנות לנו בית ה' למקום תפלה... על כן כבוד הגברת הרחמנית, חוסי נא וחמלי ותיקר נא בקשתנו בעיניה ובחסדיה הרבים ותואיל נא לתת לסוכניה ולפקידיה, שיש לשים עין השגחתם על המקום הזה ולעזור אותנו בשכירות שומרים ולשמור את נפשותנו ונפשות ביתנו מהאויבים האורבים לנו ולהיות הסבה להגדיל... הישוב בארץ הקודש. ובשכר זה האל משמים יאריך ימיה בטוב ושנותיה בנעימים ועיניה יחזו בנין ציון... 122)

בימי שלטון התורכים לא נערכו מפקדים מדויקים מהתושבים. לפי האומדנה היו בחיפה בשנת 1891 — 8140 תושבים, מהם 3000

מוסלמים, 3500 נוצרים — 1640 יהודים; מהם 1400 ספרדים, ו־240 אשכנזים. 123).

היהודים האשכנזים שבאו לחיפה להתישב בה היו מעורבים עם הספרדים, השתייכו לקהלתם והתפללו בבית הכנסת אשר להם. לאט לאט התרבו היהודים האשכנזים, ביחוד באי חוץ לארץ, וקשה היה להם להתערב בספרדים וגם לא הסכימו להתפלל בנוסח תפילתם. בשנת תרנ"ה (1895) התאספו יהודים אשכנזים והחליטו להקים בית כנסת משלהם. מענין מכתבם של המיסדים הללו וכה לשונו: „הנה כאשר זה רבות בשנים אשר נתישבו פה אחינו בני אשכנזים יהי לערך שלשים בע"ב (בעלי־בתים) ומסיבות שונות נפרדו איש איש אל מקומו הראשון ותשאר העיר עזובה מבנ"י (מבני־ישראל), יען כי הדברים הנחוצים לדת ישראל לא היה להם, בית־הכנסת, הכנסת אורחים, מקוה־מים וכדומה. אף אמנם כי עיר חיפה מעולם ימצא בתוכה קהל ספרדים יחי" ולה לא יחסר אלה הדברים הנצרכים. אולם זאת לא נעלם מעיני כל, ההבדל בין שני בתי ישראל, קהל אשכנזים וקהל ספרדים. כי לא מאנשים אשכנזים הספרדים, מובדלים הם בטבעם, במנהגיהם, בלשונם, במעשיהם וכל עוד לא יושע יהודא ואפרים, קשה מאד לערב שני בתי ישראל אלה ולהיות לעם אחד בהנהגותיהם. ולזאת עיר חיפה תכון והתישבו בה מאחינו האשכנזים. עתה באנו, והנה כמשלש השנים אשר נתישבנו אנחנו החו"מ לערך שנים עשר בעלי בתים איש איש אל משאו ועבודתו... ועמדנו על נפשנו, עשינו יותר מכוחינו וקנינו חצר משובח עם שלשה בתים עבור ביה"כ... אנא אחים אהובים רחמנים בני רחמנים עמדו נא קומו נא בעזר אחיכם החובקים אשפתות עפר הקודש ואחר דחקם ולחצם רוצים לכונן ישוב חדש, כי בלתי ספק כאשר נוציא לאור צדקתינו ינהרו עוד אלינו מאחינו יושבי טבריא וצפת, יען בפה יוכל איש יהודי למצוא חיי רוחו... כי עירנו זאת מול הדר הכרמל והשרון עומדת, ועל שפת הים הגדול היא יושבת"... 124).

המושבה הגרמנית שהוקמה בקרבת חיפה הלכה גם היא והתפתחה במהירות רבה. תושביה עסקו ברובם בחקלאות ואחדים

מהם הקימו תעשיה זעירה ופתחו חנויות בשוק העיר. הגרמנים שמרו על מסורת חייהם הגרמנית ברוחה הפטריוטי. הם החשיבו את עצמם והביטו מגבוה על יתר התושבים. בסוף חודש אוקטובר שנת 1899 היתה שמחה וששון במושבתם לרגל ביקורו של וילהלם השני קיסר גרמני. בקור זה בא לחזק את האחוה והידידות אשר התרקמה בין גרמניה ותורכיה באותם הימים. לשמחתם של גרמני חיפה החליט הקיסר לרדת בחוף חיפה. על חוף הים, בקצה הרחוב הראשי של המושבה הגרמנית, נבנה לכבוד הקיסר נמל קטן שהמשיך להתקיים גם בשנים הבאות בתור מקום טיולים. לפני שנים אחדות נכלל הנמל הקטן הזה בשטח הממולא של הנמל הגדול שנבנה בימינו. מאנית מלחמה גרמנית שעגנה בימה של חיפה ירדו הקיסר, אשתו ומלויו הרבים, בנמלה של המושבה הגרמנית ביום השלישי, 25 באוקטובר 1899. המבקרים עברו בחוצותיה ועלו על הכרמל הנשקף על פני המושבה הגרמנית ומפרצה של חיפה וסביבתה הנהדרת. במקום שבו עמד הקיסר, הקימו הגרמנים מצבת זכרון ועליה חקקו את שמו של וילהלם השני. בימי הכבוש הבריטי שברו את המצבה הזאת ורק לפני שנים אחדות הוקמה מחדש בו במקום. מחיפה פנו וילהלם ואנשיו אל ארץ יהודה ולירושלים ושם התיצב לפניו ד"ר הרצל שבא לבקש את חסותו בקשר עם תכניותיו הציוניות.

חיפה בחזונו של הרצל. ד"ר הרצל בבקורו בשנת 1899 לא סר אל חיפה, ולא ראה את חופה, אולם התענין בה וידע היטב את ערכה לעתידה של ארץ־ישראל. הוא חזה אותה בתור נמל ומרכז מסחרי חשוב. בספרו תל־אביב (אלטניילאנד) אשר השלים בשנת 1902 מתאר הוא את חיפה בעתיד. בספורו על דבר מסעם של פרידריך וקניגסקורט אומר המחבר: „והפליגו לחיפה. בוקר אביב היה זה, לאחר אחד הלילות הרכים כל כך בימים האלה, כשנגלה להם חופה של ארץ ישראל... „אפשר להשבע ששם מפרץ עכו", אמר פרידריך. „אבל אפשר להשבע על ההפך מזה", אמר קניגסקורט. „עדין שמורה בזכרוני תמונת המפרץ הזה. לפני עשרים שנה היה ריק ושומם. כאן מימין הרי זה הכרמל, וכאן משמאל עכו".

„איך השתנה הכל!" קרא פרידריך. „נס אירע כאן"

„התקרבו. עתה יכלו לראות מבעד למשקפות הטובות גם את הפרטים. בתוך סוללת-המפרץ שבין עכו ורגלי הר הכרמל עגנו אניות ענקיות, כדוגמת אלה שכבר התחילו לבנותן בסוף המאה התשע־עשרה. מאחורי הצי הזה נראה הקו הנחמד של המפרץ כולו. בקצהו הצפוני — עכו בתוך יפי בנינים בסגנון מזרחי עתיק. חומות מאפירות של מבצרים, כיפות רמות וצריחים זקופים, שנשארו מרהיבי־לב מעל שמי הבוקר. בשרטוטים הללו לא חל שנוי ניכר. ואולם לצד דרום למטה מן העיר המפוארת הזאת, שנתנסתה בנסיונות קשים מאז, בתוך הקשת של קו־החוף, קמה התפארת החדשה. אלפי בתי־מושב מלבינים נסתמנו והאירו מתוך ירקות הגנים הפורחים. ולמן עכו ועד הכרמל נראה היה כאילו נוטע גן אחד גדול, וההר עצמו אף הוא היה מעוטר כולו בבנינים קורנים... עיר נהדרת השתרעה על חופו של הים המכחיל. סכרי־אבן ענקיים רבצו בתוך המים, והנמל הרחב נראה מיד לעיני הזר בדמותו השלמה: הנמל המרווח והמבוטח ביותר של ים־התיכון. וספינות בכל גודל ומכל המינים ומכל הלאומים מצאו להם מקום בתוך חביון זה.

„קניגסקורט ופרידריך היו כמוכי־תמהון. על פני מפת הים הנושנה שלהם, שלפני עשרים שנה, לא נזכרה כמעט עיר חוף זו, והנה היה זה כאלו הושלכה לכאן ביד קסמים. העולם לא דמם איפוא, במקום זה מיום העדרם... על רחבת־החוף, נראים בני־תרבות יותר מאתנו. מסתבר להפך, שאנו נראים להם נושנים במקצת. הבט נא וראה למעלה! תנועה זו של הכרך הגדול בתוך הרחוב. בני־אדם הללו, הלבושים בבגדים נאים כל־כך. דומני, שחליפות־הבגדים שלנו עברו ובטלו במקצת מן המודה"... ורק כאשר הגיעו ובאו אל תוך הרחובות, התחילו מקבלים לאט־לאט את הרושם המלא מן העיר הנפלאה הזאת ומן התנועה שבה. לפני עיניהם השתרעה ככר רחבת־ידים, שהיתה מוקפת בקמרונותיהם הנישאים של בנינים הדורים. באמצעיתה גן־דקלים מוקף גדר... הם בנייני המשרדים של חברות מסחר ימיות אירופיות ושל בנקים קולוניאליים אירופיים. על שום

.עזרה ראשונה בשעת סכנה .32

כך נקראת הככר הזאת „ככר־העמים". ואמנם הלם השם הזה את המקום לא רק משום הבנינים, אלא גם בגלל בני־האדם, שמלאו אותה... נראו מלבושי צבעונים של המזרח יחד עם בגדי המערב. סינים, פרסים, ערבים (יהודים מכל הארצות ומכל המדינות) עברו הנה והלום בתוך ההמון המטורד. נתבלטה בעיקר כמובן, תלבושת המערב, הואיל ועיר זו עשתה רושם אירופאי מעיקרו. והתנועה שברחובות למרות כל שפע החיים שבה, לא היתה צעקנית כל־כך, גרמה לדבר אותה התכונה הרצינית עם המתינות של אנשי המזרח המרובים... הכבישים לנסיעה היו חלקים כמדרכות להליכה, האוטומובילים חלפו בטיסה על פניהם בגלגלי־הגימי מבלי להשמיע כל רעש כמעט, זולת קול ההתראה של המשרקות. תנועה של גלגלים מעל לראשם עוררה את הזרים לשאת עיניהם למעלה. „לכל השטנים, מה זה?" צעק קניגסקורט והורה בידו אל קרון־ברזל גדול, שעף ברעש מעל צמרות הדקלים ותיירים נוסעים הביטו למטה בעד חלונותיו. גלגלי הקרון לא היו מותקנים למטה אלא למעלה. מעל לגג הקרון נתלה ורחף על גשר ענקי של פסי ברזל... „זוהי רכבת־החשמל המרחפת..." הגיעו לפרשת־רחובות, שתנועת־המסע שהיתה גדולה כאן ביותר... הסתכלו לתוך הרחובות המרובים. הגוון רב שבסגנון הבנינים הרהיב את עיניהם. אחר נמשכה הנסיעה על פני פרברים מלאי־תנועה וחיים. הבתים היו לרוב קטנים ויפים, מתוקנים כנראה מראש לצרכי משפחות בודדות... בתי־המסחר הגדולים והבנינים הצבוריים נתבלטו משום כך עוד יותר, וכל עין יכלה להבחין בהם... משרד־הנמל, לשכת־המסחר, לשכת־העבודה, משרד־החינוך, משרד־החשמל... 125).

כך חזה ד"ר הרצל את חיפה לפני שלושים ושלוש שנה, אכן, חלק מחזיונו התגשם בימינו אנו.

בזמן האחרון נידונה בחוגים הציונים שאלת העלאת עצמותיו של ד"ר הרצל מוינה אל ארץ־ישראל. יש המציעים לקברו על רמת הכרמל הנשקפת על פני חיפה אשר הרצל חזה לה עתיד מזהיר.

הרכבת החג'אזית. בנין מסילת הברזל מחיפה לדמשק נעשה לגורם חשוב להתפתחותה של חיפה. מסילת זו היתה אך סעיף של

המסילה הגדולה היורדת מדמשק לערי חג'אז הקדושות, מדינה ומכה, ולפיכך נקראה המסילה החג'אזית. מסילה זו, שנבנתה לכאורה לצרכי הצלינים המוסלמים בכספי נדבותיהם של מוסלמי העולם, שמשה גם להקלת הסעתו של הצבא התורכי לחצי אי ערב, שהיה ברשותה של תורכיה. ב-15 לחודש אוקטובר של שנת תרס"ה (1905) חוגכה המסילה חיפה-דמשק (285 ק"מ), לזכר חגיגה זו הוקמה מצבת-שיש יפה הנצבת עכשיו בחצר התחנה המרכזית של מסילת הברזל בחיפה. ענף זה של מסילת הברזל התחיל למשוך לחיפה, מעט מעט, את סחר התבואה שהיה מרוכז בעכו. לפני בנין המסילה היו שיירות של גמלים מובילות את התבואה משדות החורן והבשן — אסם התבואה של ארץ-ישראל וסוריה — לעכו. מעתה התחילו לשלח את התבואה ברכבת לחיפה. גם חלק ממסחרה של בירות עבר לחיפה. הממשלה התורכית השתדלה לפתח את נמל חיפה על חשבונה של בירות שהיתה נתונה להשפעה נוצרית — צרפתית. התורכים השתדלו לעשות את חיפה לנמל מוסלמי שישרת את דמשק הבירה והמסילה החג'אזית, במקום נמלה של בירות. הסולטן התורכי תכן תכניות להקמת נמל מודרני בחיפה. עולי הרגל המוסלמים התחילו לרדת בנמלה של חיפה. זמן-מה, לפני פרוץ המלחמה התחילו התורכים לשפוך בים חיפה עפר לשם יצירת רצועה צרה נוספת של יבשה מול תחנת הרכבת המרכזית. הם התחילו להשתמש ברצועה זו בתור נמל במקום הנמל הקטן והרעוע שהיה באותו חלק החוף הנמצא ע"י הבנין הגדול המשמש עכשיו למשטרה המחוזית. רצועה חדשה זו שהיתה ראשית בנין הנמל של התורכים, נבלעה עתה, בתוך משבר הגלים הקטן של הנמל הנוכחי.

עם התחזקותה של התנועה הציונית חל שנוי רב בחיפה. בה התחילה להתפתח קהלה גדולה של יהודים, בסביבתה, בשומרון, הוקמו מושבות אחדות. חיפה שמשה שער גם למושבות הראשונות שנוצרו בגליל. בחיפה נפתח המשרד הראשי של הנהלת חברת יק"א (עכשיו: פיק"א) המנהלת את עניני המושבות שנוסדו על אדמת הברון רוטשילד. ישוב היהודים החדש בחיפה התחיל לפתח בה את

המסחר והתעשיה וגם הניח את היסוד למוסדות חנוך וצבור שונים. בתרס"ט (1909) נפתח בחיפה סניף של בנק אפ"ק (אנגלו פלשתינה בנק) שהלך והתפתח יחד עם גדולה של העיר.

בימים אלו לא היה קים בחיפה בית־ספר עברי אלא חדרי־תורה אפלים ודלים ברחוב היהודים ובית־ספר אליאנס (כי"ח) שהיה חדור רוח צרפת והשפה העברית כמעט שלא היתה נלמדת בו. מורה צעיר רב־מרץ, פנחס כהן (ירדני), בן המושבה מטולה, פתח בית ספר עברי שקרא לו בשם: אבטליה, והוא אבי מפעלי החנוך העברי בחיפה. בית־ספר אבטליה היה כולו עברי־לאומי. מספרים פעם בא לבקר בחיפה ראש הרבנים של תורכיה. היהודים יצאו לקבל את פניו וגם תלמידי „אבטליה" ומורם עם הדגל הלאומי. אולם דבר זה לא מצא חן בעיני אחדים מהעסקנים בחיפה, ודרשו מבית־הספר להסיר את הדגל שמא ירגיז את האורח הנכבד. אולם המורה סרב והתלמידים חזרו ולא השתתפו בקבלת־פנים זו. בית־הספר התחיל לגדל יחד עם גדולו של הישוב העברי. פנחס כהן לא רק שמש מורה נאמן לתלמידיו אלא גם מדריך בחייהם ובטיוליהם. הוא נטע בלבם את האהבה אל השפה, אל הארץ ואל טבעה. אחרי זמן־מה עבר בית־ספר לרשות חברת „העזרה" של יהודי גרמניה אשר תמכה ברוב בתי הספר העברים בארץ. בשנת תרע"ג (1913) כשרצו להשליט את השפה הגרמנית בבתי הספר של „עזרה" יצאו התלמידים ומוריהם במלחמה, מלחמת השפות, נגד הנהלת ה„עזרה". בית־הספר בחיפה עם תלמידיו ומוריו (מלבד אחד) עברו כולם אל מחנה העברים שיסדו בית־ספר חדש ששמש יסוד לבית־הספר הריאלי של ימינו.

בקרבת העיר, על חוף הים, הוקם בית החרושת „עתיד" שבו היו שני אגפים האחד לתעשית שמן וסבון והאחד — לתעשית מכונות וחפצי־ברזל. באותם הימים היה „עתיד" מהמפעלים הגדולים ביותר בארץ. עכשיו נמצא במקומו בית החרושת „שמן". בכ"ד ניסן תרע"ב (1912) הונחה בחגיגות רבה אבן היסוד לבניני בית הספר הריאלי והטכניון (טכניקום) על מגרש שנרכש בכספי הנדבן הידוע בחובבי ציון קלונימוס זאב ויסוצקי ועכשיו ברשות הקרן הקימת

לישראל. למפעל הזה היה ערך רב בהתפתחותה של חיפה העברית. הוא הוקם מטעם ועד מיוחד על־יד חברת העזרה בברלין. הרוח החיה והפועלת בראשית הקמת בנין בית הספר הריאלי, או כמו שנקרא אז בית־הספר הבינוני ובנין התכניון, היה ד"ר שמריהו לוין שנפטר בחיפה לפני חדשים אחדים, בתרצ"ה. הוא היה ממונה מטעם הועד הברליני. הרבה קשיים ועכובים היו בראשית המפעל הזה. בעלי הדעה והאדריכל הראשי, ברולד, היו רחוקים ממקום הבנין, גם פועלים מומחים חסרו באותם הימים. מתוך מכתבי ד"ר לוין בשנת 1912 נוכל ללמד על הקושיים הללו. „אוסיף על זה את שאלת הפועלים הארורה... להאומנים המשובחים יש עבודה גם בירושלים ואינם רוצים לנוד למרחקים, והבינוניים מכיון שהם יודעים שהקבלנים אנוסים להזמין אותם מעלים את השער. פועלי ציון מתמרמרים, ערבים מאימים ואין נחת. לעת עתה עובדים אצלנו ששים אחוזים עברים וארבעים אחוזים ערבים... לפני שבועות אחדים נסו פה ערבים אחדים להקים שאון על מגרשנו, הפיצו שמועות כי אין אנו מקבלים שום ערבי (כלומר נוצרי) לעבודה. בא אלינו גם ראש העיר ועוד אחדים מהשרים אבל כולם נוכחו עד מהרה כי השמועות הללו אך בשקר יסודן" 126). בשעת חבלי היצירה של המוסד הזה חרדו העברים לגורלו ומהותו התרבותי בעתיד. חששו שמא תשלט בו השפה הגרמנית, והעברית תדחה לקרן זוית, והיה למוסד להפצת תרבות גרמנית בארץ. המלחמה העולמית הפסיקה את השלמת המוסד הזה והבנינים שהושקע בהם כל־כך הרבה עמל, נעזבו והפכו כמעט לחרבות. אחרי המלחמה נפתח בבנין אחד בית הספר הריאלי ואחר זמן־מה בבנין הגדול התכניון. אותם הבנינים שחששו בהתחלה שישמשו מוסדות לתרבות גרמנית הם עכשיו ממוסדיות התרבות העברית החשובים בארץ.

בית החרושת „עתיד" והקמת בניני התכניון משכו לחיפה משפחות רבות של יהודים וגם צבור פועלים שהלך והתרבה יחד עם התקדמות העיר והתפתחותה. בשנת תרס"ט (1909) התחילו להקים בחיפה, לרגלי הכרמל, שכונה עברית חדשה שנקראה בשם: הרצליה.

והיא השכונה העברית הראשונה הבנויה על יסודות מודרניים: בתים יפים עם גנות ורחובות מרווחים. בשנת תרע"ג (1913) היו בחיפה 20 אלף תושבים מהם 3000 יהודים.

אם כי בשנים אלה עלתה חיפה על שכנתה עכו בגדלה ובחשיבותה, נשארה עכו עיר המרכז במובן האדמיניסטרטיבי. עכו היתה בירת המחוז (סנג'אק); ובה ישב מושל תורכי בתואר של: מתצרף או פחה („בשה") מחוז זה הקיף את כל הגליל והעמק־יזרעאל שהיו מחולקים לחמש נפות. אחת הנפות היתה חיפה. בה ישב קצין שהיה על־פי־רוב תורכי בתואר של: קאימקאם. נפת חיפה הכילה כ־60 כפרים. הקאימקאם של חיפה היה כפוף למתצרף של עכו, וזה— לואלי של בירות, שהיה שר הפלך אשר הקיף את צפון ארץ־ישראל המערבית ואת הלבנון ובירות בירתה.

בימי המלחמה העולמית — המלחמה העולמית הביאה אסון גדול על חיפה כמו על שאר ישובי הארץ. מקורות הפרנסה של הרבה מהתושבים שעסקו במסחר עם ארצות חוץ — נפסקו ובטלו. הרבה מפעלים חשובים שהתחילו להקימם על יסוד הכספים שנשלחו מחוץ לארץ — שבתו ונעזבו; ובעקב הדבר הזה דולדלה מחיתם של תושבים רבים אשר מקרוב באו. רבים גם סבלו חרפת רעב. הלחם התיקר והאנשים אכלו לחם שעורים או דורה. הנפט אזל והתושבים בלו את שעות הערב לאור עמום של עששיות שמן. סוכר לא היה ודבש חרובים ירש את מקומו. הממשלה צמצמה את חופש התושבים שלא העיזו לפצות פה נגדה. השלטונות הצבאית אסרה לצאת מהבתים אחרי שקיעת השמש. לתושבים הגרים על חוף הים או בקומות העליונות של הבתים לא הרשו להדליק מנורות, כי פחדו ממרגלים המוסרים ידיעות בעזרת אורות. גלוי קן מרגלים בקרבתה של חיפה, הפיל אימה גדולה על התושבים. אחדים מהם, שהוטל קצת חשד בהם, גולו אל ארצות נדחות במלכות התורכים. בימי גרוש היהודים מיפו ותל־אביב באו אל חיפה הרבה מהגולים הללו. אליה העבר גם סניף מהגמנסיה „הרצליה" לצרכי בני הגולים. בעיר ובסביבה

חנו גדודי צבא תורכים ובמקצת גרמנים ואוסטרים שתפשו לרשותם את בניני בתי הספר של הכומרים הצרפתים ובניני המנזרים על הכרמל. על רכס הכרמל הנשקף על פני העיר ואל מול הים חפרו רשת של חפירות הגנה, ובצל חורשות אורנים נקבעו תותחים אחדים. ביום בהיר אחד, 12 מאי של שנת 1915, הופיעה במפרצה של חיפה אנית מלחמה צרפתית „ארנסט רנאן" וזרקה במשך שעה ארוכה פצצות שהחריבו את בנין הקונסול הגרמני ובית חרושת גרמני. ספרו משום שהתורכים חללו את מצבת נפוליון בונפרט הנמצאת בגן המנזר על הכרמל. רוב התושבים המדוכאים והסובלים שאפו בחביון לבם לבואם של האנגלים ובני בריתם שהיו בעיניהם כגואלים. בשמחה חרישית קבלו את הבשורה על שבירת החזית התורכית באר־שבע־עזה ע"י צבאות בריטניה, שהיתה בראשית נובמבר 1917, והתקדמות הצבא צפונה אל יפו וירושלים. והנה קוו החיפנים שעוד מעט יבואו הכובשים גם אל עירם. אולם לדאבונם הגדול, אחרי כבושה של ירושלים עמד הצבא הבריטי מלכת וקבע קו חזית בצפונה של ירושלים ויפו על גבול השומרון. תושבי חיפה המשיכו את סבלם הרב בתוחלת שהנה עוד מעט יתקדם הצבא הגואל ויכבש גם את צפונה של הארץ. אולם רק אחרי תוחלת ממושכה כמעט של שנה באה גם הגאולה על חיפה.

כבוש הבריטים. — ב־20 לחודש ספטמבר 1918 פרצו צבאות בריטניה, את החזית התורכית בצפונה של יפו־תל־אביב בקרבת המושבה כפר סבא. צבא הפרשים התחיל לזרום צפונה במהירות גדולה. הצבא חדר דרך מעברות ההרים אל עמק יזרעאל וכבש את נצרת שבה היה המחנה הראשי של צבא התורכים והגרמנים. אחרי כבושה של נצרת התרכזו בה לגיונות הפרשים האוסטרלים והניוזלנדים (אנזק) של הדויזיה החמישית. ב־22 לספטמבר יצאו מכוניות משורינות מנצרת לרגל את הדרך לחיפה. אולם הוכרחו לחזור מפני היריות שירו בהן התורכים מחפירות ההגנה במרומי הכרמל ובין סבכי־העצים של חרושת־הגומי (חרתיה). קציני הצבא הבריטי

נוכחו לדעת שצריך כוח חזק יותר בשביל כבושה של חיפה. למחרת היום, ב־23 לספטמבר, יצאו גדודים אחדים של פרשים הודים ואוסטרלים לדרך המובילה לחיפה. כאשר באו בגבולות עמק־זבולון פנה חלק מהצבא לעכו שנכבשה בקלות רבה. גדוד יותר גדול הוסיף להתקדם בדרך המובילה לחיפה. ביגור חנו והתכוננו להסתער על חיפה. פה נחלקו לשלשה ראשים, בשביל להקיף את חיפה מצדדיה השונים. הראש האחד פנה, על פני עמק־זבולון, אל חוף הים, על אותו השטח שעליו בנויה עתה קרית חיים. הפלוגה הזאת המשיכה דרכה על חוף הים, עברה את מקום שפך נחל הקישון אל הים והתקרבה אל חיפה מהמזרח. הראש האחד יצא מיגור בדרך קצרה יותר, עבר על פני זרוע הקישון בין הגנים ובצל חורשת דקלים שע״י בית החרושת „שמן״, ומפה המשיך דרכו יחד עם הראש הראשון על חוף הים אל חיפה. בשעה 2 אחרי־הצהרים התפרצו הפרשים אל תוך העיר וברחובות נמשכה תגרה במשך שעה קלה, בה נפלו חללים אחדים והעיר נכבשה בידיהם. הראש השלישי פנה מיגור דרך גיא צר ותלול (ואדי א־טבל) ועלה על רמת הכרמל שעל פני חיפה. על רמה זו התרכזו תותחני האויב שלא פסקו מלירות על צבא הכובש. אחרי עמל רב הצליחו אנשי הצבא של הראש הזה לכבוש את עמדת האויב ולקחת בשבי 17 תותחים ו־700 חילים. בסך הכל נלקחו בשבי בכבושה של חיפה — 1350 אנשי־צבא תורכים, גרמנים ואוסטרים, בעיקר תותחנים. אניות מלחמה לא השתתפו בכבוש העיר אם כי התושבים וצבא התורכים התכוננו לבואן. רק אחרי הכבוש הופיעו בימה של חיפה אניות בריטיות אשר הורידו צרכי הספקה לגדודי הצבא. אחרי זמן מה חנה בחיפה, בכרם הזיתים לרגלי הכרמל במערב העיר, הגדוד העברי שהיה בצבא הבריטי. מיד לאחר הכבוש הבריטי המשיכו גדודי פועלים מצרים את בנין מסילת הברזל מצרים־קנטרה־לוד עד חיפה. מסלה זו חברה אותה אל יהודה ואל מצרים.

בצד בית־הקברות הגדמני נמצא עכשיו בית־קברות קטן של אנשי הצבא שנפלו בשעת כבוש חיפה וסביבתה וגם אלו שמתו בימי

שהות הצבא בחיפה. בסך הכל ישנם 308 קברים. מהם כ־200 מצבות של בריטים וביניהם יהודים אחדים גם מהגדוד העברי ועל מצבותיהם חקוקים מגני דוד. על ידם הוקצע שטח אחד לאנשי צבא מוסלמים. בגדר חקוק בערבית: לא אללה אלא אללה ומוחמד רסול אללה — אין אלוה אלא אללה ומוחמד שליח אללה. סמוך להם הוקצע שטח אחר לקברות 29 אנשי צבא הודים. בגבולות בית הקברות הזה גם קברו 110 פועלים מצרים שעבדו בסלילת מסלת הברזל אל חיפה וגם של נהגי גמלים ומשרתים בצבא הבריטי. עליהם אין כל מצבה אלא בגדר קבועה אבן גדולה ועליה חקוק בערבית: בשם אללה הרחמן, הרחום. אין אלוה אלא אללה ומוחמד שליח אללה.

מושלה הבריטי הראשון של חיפה היה מר סטנטון Col. Stanton M. C. עכשיו נקרא אחד מרחובות העיר על שמו. הרחוב הזה הותקן בימי שלטונו להקלת התנועה, בעיקר של מכוניות, לנסיעתן ממערב העיר אל מזרחה. אחד מהרחובות הראשיים של חיפה נקרא רחוב אלנבי על שמו של המפקד העליון של צבאות בריטניה שכבשו את הארץ.

עם ראשית השלטון האזרחי נתחלקה הארץ לשבעה מחוזות. חיפה וסביבתה היו למחוז אחד שנקרא בשם: פניקיה (כנען). בשנת 1931 חולקה הארץ לשני מחוזות. הצפון והדרום מלבד ירושלים וסביבותיה המהוה יחידה נפרדת. חיפה היתה לבירת מחוז הצפון. מיום הכבוש הבריטי התישבו בחיפה יהודים רבים שבנו שכונות חדשות, פתחו את התעשיה והמסחר, הקימו מוסדות ומפעלים חדשים ועשו את חיפה לאחת משלש הערים החשובות ביותר בארץ. בנין הנמל בה עשה אותה גם לאחת הערים החשובות במזרח הקרוב.

חיפה בהווה.

א סקירה כללית —

מספר התושבים בעבר ובהווה – העיריה וחבריה – הממשלה ומוסדותיה – הנמל ובנינו – מסחר ותעשיה – הבנקים – קונסולים – חברת הנפט העיראקית – דרכי החבור.

ב היהודים ומפעליהם —

מספרם בעבר ובהווה – הקהילה ומוסדותיה – השכונות: הדר־הכרמל, נוה־שאנן, בת־גלים, אחוזת־הרברט־סמואל קרית־חיים, קרית־ביאליק וכו' – בנקים – מפעלי התעשיה: שמן, הטחנות־הגדולות, תחנת־החשמל, נשר, אזור התעשיה וכו' – מלאכה וחנונות – מפעלי החנוך: ביה"ס הריאלי, התכניון וכו' — מפעלי תרבות – בתי הכנסת – מפעלי הבראה – בתי קולנוע ותיאטרון – תנועות נוער ואגודות אספורט – מועצת פועלי חיפה.

ג הערבים ומלאכתם —

מספרם בעבר ובהווה – שכונותיהם ומסגדיהם – מלאכתם – חייהם הצבוריים ואישיהם המפורסמים.

ד הנוצרים לכתותיהם —

מספרם ואישיהם החשובים – הכתות השונות: קטולים, אירתודוכסים, מרוניתים וכו', – האומות השונות – המושבה הגרמנית.

ה הפרסים הבהאים —

מספרם – שכונתם – קברי קדושיהם וקצת מתולדותיהם.

ו הדרוזים בחיפה —

מספרם והתפשטותם – קצת מתולדותיהם ואמונתם.

ז חגיגות עממיות —

חגיגת הנוצרים על הכרמל – חגיגת היהודים במערת אליהו – חגיגת זכרון הבכורים בהדר־הכרמל.

א. סקירה כללית

מספר התושבים: רק לפני אי־אלו שנים היתה חיפה עירה קטנה ודלה בלי ערך כלכלי רב ועכשיו בירת מחוז הצפון, העיר השלישית לפי מספר תושביה, מרכז התעשיה הכבדה ובעלת הנמל הראשי המשמש לא רק לצרכי הארץ אלא גם לכל המזרח הקרוב. מספר תושביה גדל במהירות רבה מאד, ביחוד בעשר השנים האחרונות. לפי המפקד הממשלתי שנערך בשנת תרצ"א (1931)— היו בה: 50,483 תושבים; מהם 20,401 מוסלמים, 15,995 יהודים, 13,827 נוצרים בני כתות ועמים שונים והשאר פרסים—בהאים וקצת דרוזים. היהודים היו בשנה זו 32 אחוז מכל התושבים. בראשית שנת תרצ"ו (1936) אמדו את מספר התושבים עד 100 אלף נפש. מהם 50,000 יהודים, 30,000 מוסלמים, 20,000 נוצרים ואחרים. בעיקר גדל מספר היהודים המהוה עכשיו כמעט 50 אחוז מכל התושבים. בכבוש חיפה ע"י צבאות הבריטים בשנת תרע"ח (1918) היו בה בערך 15 אלף תושבים. היינו ב־18 השנים האח־רונות גדל מספר התושבים ב־85 אלף נפש בערך. לפני מאה שנה, בשנת תקצ"ה (1835) היו בחיפה: 3000 נפש בערך, מהם כ־100 יהודים, היינו כשלושה אחוזים מכל התושבים. התושבים לדתותיהם התישבו בכוונים שונים של העיר; המוסלמים במזרח, הנוצרים במערב והיהודים בעיקר בדרום.

העיריה וחבריה: בחיפה, כמו בערים אחרות, ישנה עיריה המנהלת ומפקחת על ענייני העיר וצרכיה השונים. העיריה נבחרת ע"י התושבים. בה ישנם 12 חברים — 4 מכל עדה (עד 1934 היו 9 חברים. 4 מוסלמים, 3 נוצרים, ו־2 יהודים) ראש העיריה הוא מוסלמי, חסן בק שוקרי — המשמש בלי הפסק משנת תרפ"ז

(1927). יליד חיפה ממשפחה שמוצאה תורכי. אביו שמש מושל (קאימקאם) של חיפה בימי התורכים. הודות לעבודתו הצבורית החשובה של חסן שוקרי הכתירה אותו הממשלה הבריטית בתואר: חבר האימפריה הבריטית. סגנו של ראש העיריה הוא יהודי, שבתי לוי, פקיד חשוב בהנהלת חברת פיק"א, מומחה לעניני קרקעות ומכובד גם על הערבים. דוד הכהן חבר הנהלת מרכז העבודה (סולל בונה) של הסתד. העוב. הכללית, הוא חבר העיריה משנת תרפ"ז (1927). בבחירות האחרונות, בשנת תרצ"ד (1934), הודות להכפלת מספרם של תושבי חיפה היהודים, נכנסו לעיריה עוד שני חברים יהודים. יוסף ארדשטיין מותיקי עסקני הפועלים בחיפה, ופנחס מרגולין — יושב ראש אגודת עורכי הדין בחיפה. בעיריה ישנם מלבד ראש העיריה המוסלמי עוד שלשה מוסלמים והם: עבדול א—רחמן אלחג' ששמש ראש עיריה במשך שנים אחדות מלפני ראש העיריה הנוכחי. רשיד חג' איברהים — מנהל הבנק הערבי ומקנאי העסקנים הערבים הלאומיים. העורך דין בדרי אלעידי — מצאצאי משפחה מוסלמית בוסנית שהגרה בשנת תרל"ח (1878) בערך, אל קיסריה. החברים הנוצרים הם: איברהים צהיון—קטולי בן למשפחה גדולה שהתעשרה בשנים האחרונות מעסקי קרקעות. מיכאל תומא, אורתודוקסי, סוחר תבואות והתעשר גם כן מעסקי קרקעות. שחדי שרך, קתולי, פועל סתם. חנא עצפור אחד מעורכי הדין החשובים בין הערבים, המתאמר להיות מנהיג של אגודת פועלים ערבית בחיפה. הישיבות של חברי העיריה מתנהלות בשפה הערבית והעברית. פקיד חשוב בעיריה ומזכירה העברי הוא אברהם חלפון יליד חיפה בן למשפחה ספרדית עתיקה (ראה עמ' 73). בשנת תרצ"ה (1935) עבדו בעיריה 113 פקידים חדשיים שמשכורתם היסודית הגיע במשך שנה אחת, ל־18 אלף לא"י בערך. העיריה נמצאת בבנין שכור במרכז העיר אולם ישנה תכנית להקים בנין מיוחד לה, במגרש הנמצא בגבול השכונה הדר־הכרמל.

הממשלה ומוסדותיה: חיפה משמשת בירה של מחוז הצפון המכיל את השומרון, עמק־יזרעאל והגליל עד גבולה הצפוני

של הארץ. במחוז הזה ישנן תשע נפות עם הערים: חיפה, עכו, צפת, טבריה, נצרת, בית־שאן, עין־גנים (ג'נין), שכם וטול־כרם. במחוז הצפון ישנם בסך־הכל 466 כפרים. לפי המפקד של שנת תרצ"א (1931) היו בכל המחוז הזה 407.462 נפשות, כמעט חצי ממספר התושבים של ארץ־ישראל המערבית.

בחיפה נמצא מושבו של הנציב של מחוז הצפון. משנת תרצ"א (1931) משמש בתפקיד זה האנגלי א. קית־רוש (E. Keith-Roach O.B.E.), שרת בצבא במצרים ובסודן ובא יחד עם הצבא הבריטי ומאז הכבוש משמש בתפקידים שונים בשלטונות הגבוהה של הארץ. הוא חבר ספר חשוב באנגלית (יחד עם לוק) על אודות ארץ־ישראל שהוצאתו הראשונה תורגמה גם לעברית. למלא מקומו של נציב המחוז משמש מר מוריס באילי Morris Bailey. כמוכן ישנם קציני מחוזיים ערבים ויהודים בחיפה ובנפותיה השונות. קצין המחוז היהודי בחיפה הוא מר ברוך בינה המשמש בתפקידו זה מאז כבוש הארץ ע"י הבריטים. בשנות המלחמה העולמית היה העורך העברי של העתון: חדשות מהארץ (הוא אבי העתון „הארץ" של ימינו) שיצא מטעם המחלקה הפוליטית של הצבא הבריטי שנועד לכבוש הארץ. הודות לעבודתו הצבורית הוכתר ע"י הממשלה בתואר: חבר האימפריה הבריטית (M.B.E.). משרדי הממשלה נמצאים בבנין שכור במושבה הגרמנית. ישנה תכנית להקמת בנין מיוחד בגבול הדר־הכרמל.

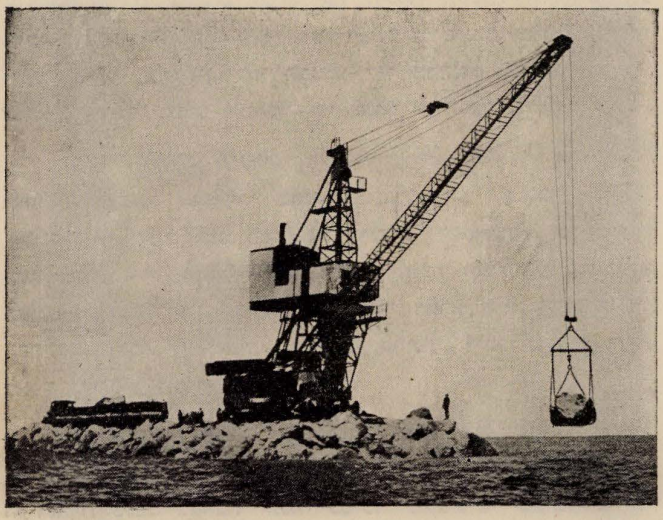
בחיפה נמצא בית־משפט המחוזי בנשיאותו של שופט בריטי מר שרוהל. בבית המשפט המחוזי ישנו שופט ערבי עבדול עזיז דאודי המשמש בשרות הממשלה מאז כבוש הבריטים והשופט יהודי מר א. שמש. בבית המשפט ישנם חמשה שופטי שלום. שנים מהם יהודים ד"ר קרונגרין, מי שהיה שנים רבות שופט בתל־אביב, ומר בכור שיטריט, יליד טבריה, ששמש במשך שנים רבות קצין במשטרה הא"י. שלושת השופטים הערבים הם: רפיק אבו עז'אלה, איסמעיל קמל וג'מיל חביבי. בשנת 1935 הוגשו לבתי המשפט

השלום בחיפה בסך הכל 22.005 משפטים וחקירות, באופן ממוצע 67 משפטים ליום. לבית המשפט המחוזי הוגשו 1246 משפטים פליליים, אזרחיים, עניני קרקעות וכדומה. כל בתי המשפט נמצאים בבנין חדש, בקרבת השכונה הדר־הכרמל, על מגרש הנשקף יפה על פני חיפה. בצדו יוקמו בעתיד הקרוב בנין העיריה ובנין משרדי הממשלה.

להשלטת הסדר והבטחון ישנה משטרה עירונת בחיפה, בה גם מושב הנהלת המשטרה של מחוז הצפון. במשטרה העירונית ישנם כ־250 שוטרים מהם 32 יהודים. בנין התחנה המרכזית של המשטרה הוא העתיק ביותר מכל בניני חיפה. בחיפה נמצא גדוד מהצבא הבריטי, בטליון „רויל", החונה בצריפים שהוקמו על חוף הים, בין העיר והשכונה בת־גלים.

הנמל ובנינו. הודות למפרצה הטבעי המצוין של חיפה בנתה הממשלה בה את הנמל — מהמפעלים החשובים ביותר בארץ. בנין הנמל הוצא לפועל ע"י המלוה אשר הושג בשנת תרפ"ו (1926) ע"י ממשלת ארץ־ישראל. ממלוה זה הוקצבו מליון ורבע לא"י לבנין הנמל. הממשלה פתחה בחיפה משרד מיוחד בהנהלת המהנדס הבריטי טומסון (G. CH. Thompson).בשנת תרפ"ט התחילו הכנות שונות ומדידות לקראת הבנין שהתחיל למעשה באוקטובר של שנה זו. בתיה של חיפה הגיעו עד חוף הים ולא היה כל שטח רחב־ידים פנוי מבנינים לצרכי הנמל החדש. לפיכך החליטו למלא שטח מהים באדמה וליצור רצועת יבשה מלאכותית לאורך חופה של חיפה לצרכי הנמל ולבנייניו ומחסניו השונים. בשביל למלא רצועת זו באדמה, בנו בתוך המים אל מול אורך החוף, קיר עשוי גושי בטון גדולים, שנמשך מהמושבה הגרמנית עד תחנת הרכבת המרכזית. את שטח הים בין החוף והקיר הזה, מלאו חול מקרקע הים. הודות למלוי זה נוצרה רצועת יבשה ששטחה יגיע עד 340 דונם (34 הקטר) שעליה נמצאים בניני הנמל, מגרשים להקמת מחסנים וחנויות, מסילת־הברזל והרחובות

החדשים: רחוב המלכים, רחוב הנמל ואחרים. עכשיו כמעט אי־אפשר להכיר שרצועה זו נוצרה על שטח הים ונדמה שהיא יבשה משחת ימי בראשית.

33 בנין משבר הגלים הגדול בנמל חיפה

אל מול הרצועה הזאת, לכל אורכה, נבנו שתי חומות משברות גלים שתפקידם לעצור את גלי הים ומשבריו מבלי לחדר אל פנים הנמל ולהדריך את מנוחת האניות. משבר־גלים אחד נמשך מהמערב אל המזרח וההוא הארוך ביותר — 2210 מטר גובהו כ־4 מטרים. משבר־גלים שני בנוי מהדרום אל הצפון באורך של 765 מטר וגובהו כ־2 מטרים. שני קצוות של משברי־הגלים מתקרבים איש אל רעהו ומהווים רוח ביניהם, ברוחב של 183 מטרים. דרכו נכנסות האניות אל הנמל ויוצאות ממנו.

שטח הים המשתרע וסגור בין רצועת יבשת הנמל והחומות משברות־הגלים יגיע עד 1220 דונם (122 הקטר). השטח הזה העומק ע"י מכונות מיוחדות שהיו שטות על ספינות. בחול שהוצא

מתהומות הים מלאו את הרצועה הנזכרת. עומק הים הסגור הוא מ־9.40 עד 11.30 מטרים. שתי החומות משברות־הגלים בנויות גושי סלעים שנחצבו במחצבות מיוחדות שנפתחו בקרבתה של עתלית. בעזרת צוללים הניחו את היסוד לחומות הללו בקרקע הים (ראה ציור 33). בנין הנמל הוצא לפועל ע"י חברה קבלנית בריטית רנדל, פלמר וטריטון, לפי תכניתו של המהנדס פלמר. לכבודו קוראים עכשיו לשער המרכזי של הנמל — שער פלמר.

בשני לחודש אוגוסט תרצ"ג (1933) נכנסה אל הנמל האניה הראשונה „איטליה" בהנהלתו של רב החובל היהודי שטינדלר. הנוסעים ירדו ממנה אל היבשה בלי אמצעות של סירות כמו שהיה נהוג במשך דורות רבים. חנוכת הנמל נערכה ב־31 באוקטובר 1933, ע"י נציבה העליון של הארץ, סיר ווקופ. חגיגת הפתיחה ונערכה על האניה „לנקסטרן פרינץ". בזמן האחרון מסרו לאניה זו גביע לזכרון החגיגה הזאת.

בשנת תרצ"ה (1935) בנו בתוך הנמל אגף מיוחד לאניות שתעגונה לטול נפט שיוזרם אליהן מהדודים של חברת הנפט העיראקית שנבנו בקרבת הנמל. כמוכן מקציעים מקום מיוחד לעגון אניה להטענת אשלג (פוטש) מים המלח. ישנה תכנית להרחבת הנמל הזה גם להתקנת מקום מיוחד לאניות תיירים גדולות וכמוכן בנין אגף מיוחד לאניות מלחמה. בסוף תרצ"ה (1935) כשהיתה מתיחות בין־לאומית בים התיכון עגנו בנמל חיפה אניות מלחמה בריטיות. בשטח הנמל בנו בשנת תרצ"ה (1935) מעון מיוחד למלחים בריטים.

מסחר ותעשיה. הודות לבנין הנמל החדש יש לחיפה ערך מסחרי רב. בשנת 1935 עגנו בנמלה של חיפה 2489 אניות (ב־1934 2012 אניות) תנועת האניות בנמל חיפה מתחילה לעלות על זו שבנמל בירות והולכת ומתקרבת להיקף התנועה שבנמל אלכסנדריה, במצרים. אניות של ארצות רבות באות אל חיפה ומביאות סחורות שונות. דרכה מוציאים גם סחורות מתוצרת הארץ אל ארצות שונות.

במחצית הראשונה של שנת 1935 פורקו בנמל חיפה כמעט 388 אלף טונות של סחורות שונות. באותו הזמן טענו דרך הנמל הזה כמעט 100 אלף טונות (במחצית הראשונה של 1934 פורקו כ־242 אלף וטענו כ־71 אלף טונות) תנועת האניות בנמל חיפה גדלה במחצית השנה של 1935 לעומת המחצית הראשונה של 1934 בשעור של 42 אחוזים. תנועת הסחורות גדלה עוד יותר, בשעור של 54 אחוז, תנועת האימפורט גדלה הרבה יותר מתנועת האכספורט. הראשונה בשעור של 60 אחוז והשניה בשעור של 40 אחוז. הגדול המהיר הזה גם בא בעקב תקונו של נמל יפו ואי האפשרות לפרק בו. בשנת 1935 הגיע האימפורט דרך נמל חיפה בסכום של 8.736.000 לא"י והאכספורט — 1.707.421 לא"י. (ב־1934 — האימפורט 6.216.055 לא"י. האכספורט — 1.208.271 לא"י) בעיקר תופש מקום חשוב האכספורט של תפוחי־זהב. בעונת 1935.36 נשלחו דרך נמל חיפה בערך 2.500.000 תיבות תפוחי־זהב. מספר האנשים הנכנסים והיוצאים דרך נמל חיפה היה בשנת 1934 —68.000 נפש בערך.

בחיפה נמצאת ההנהלה הראשית של מחלקת המסחר והמכס של ממשלת הארץ. בה מושבו של מנהלה הראשי. משנת 1924 משמש מר סטיד - (K.W. Stead C.B.E) בחיפה גם נמצא המשרד הממשלתי לרשום אותות המסחר והפטנטים. הממשלה הבריטית פתחה בחיפה משרד ראשי לעניני מסחרה במזרח הקרוב.

בחיפה ובסביבותיה התפתחה התעשיה הכבדה של הארץ. כמעט כולה הוקמה על ידי יהודים בעשרת השנים האחרונות. (ראה עמ' 123) הערבים הקימו בחיפה תעשיה של סיגריות (עמ' 143) החברה הבריטית הידועה תעשיות חימיות ממלכתיות (Imperial Chemical Industries — I. C. I.) פתחה בחיפה את משרדה הראשי למזרח. בחיפה גם קימות סוכניות של תוצרת תעשיות מארצות שונות.

הבנקים: בחיפה ישנם רשת של בנקים שונים, רובם בידי היהודים (ראה עמ' 122) הערבים פתחו בנק ערבי משלהם כמוהן ישנם בנקים של עמים שונים: ברקליס בנק, עותומן בנק, בנק גרמני ,בנקו־די־רומא, הולנד אוניון בנק, הבנק הפולני פ. ק. או. ואחרים.

קונסולים: את ערכה האינטרנציונלי של חיפה אפשר להכיר גם במספר הרב של הקונסולים הגרים בה, מהרבה ארצות העולם, כמו: אטליה, איראן (פרס) בלגיה, הולנדיה, יוגוסלביה, יון, ספרד, פינלנדיה, צ'כוסלובקיה, צרפת, קובה, רומניה, ותורכיה.

חברת הנפט העירקית: מהמפעלים הכבירים ביותר שהוקמו בשנים האחרונות במזרח, הוא המפעל של צנור הנפט חיפה — קירקוק של חברת הנפט העיראקית. חיפה שמשה מרכז חשוב למפעל הזה ובה נמצא משרדו הראשי. בקרבתה של קירקוק אשר במחוזה של מוצול בארץ עיראק (ארם־נהרים), נובעים הרבה מעינות נפט שהזכיון עליהם נמצא בידי חברת הנפט העיראקית. אחרי משא ומתן רב הוחלט להניח צנורות מקירקוק אל חיפה ואל העיר טריפולי בסוריה ולעשותן נמלים לטעינת הנפט הזה. מקירקוק נמשך צנור עד מקום הנקרא בשם חדיתא השוכן על נהר פרת .פה מסתעף הצנור לשני כוונים. האחד דרך סוריה אל טריפולי.וצנור אחד דרך המדבר, עבר הירדן, עמק יזרעאל אל חיפה (מקירקוק עד חיפה כ־1500 ק"מ בערך). משקל הצנורות שהונחו הגיע עד 120.000 טון. בקרבתה של חיפה בעמק זבולון על חוף הים, הוקמו בתי הקבול, דודים גדולים, לכנוס הנפט. המפעל משתרע על שטח של 2250 דונם שהפרשו ע"י ממשלת הארץ. באוקטובר של 1934 הוזרם לראשונה הנפט אל חיפה. בתוך הנמל הגדול והקצע נמל מיוחד להטענת הנפט הזה. סמוך לנמל הנפט הוקמו גם כן דודים גדולים. צנור הנפט נותן לחיפה פרסום רב ועושה אותה גם לנקודה אסטרטגית חשובה בימי מלחמה.

בעמק זבולון, בקרבתה של חיפה, יש גם שטחים לחברות נפט אחרות שהקימו עליהם דודים לכנוס הנפט. כמו חברת „של" וסמוך לה: חברת וקום. חברת „של" בנתה גשר ארוך העובר על פני הכביש נצרת ומסילת־הברזל, לשם הקלת החבור בין מחסני הנפט שלה ורחובות העיר.

דרכי החבור: חיפה מחוברת אל יתר חלקי הארץ, אל ארצות השכנות ואל נמלי העולם בחבורי יבשה, ים ואויר ע"י רכבות, מכוניות, אניות ואוירונים.

חיפה משמשת מרכז חשוב ביותר של מסילות הברזל בארץ. בה גם נמצאת ההנהלה הראשית של הרכבות ומושבו של מנהלה הראשי. משנת 1930 משמש מר וב (C.R.Webb.O.B.E) בקרבת התחנה המרכזית בעמק זבולון בנויים בתי המלאכה הגדולים של הרכבות. ישנה תכנית להעביר את תחנת הרכבת המרכזית אל השטח המיובש של הנמל ולקרבה יותר אל שרות האניות. בחיפה נפגשות שתי המסלות החשובות בארץ. המסילה החג'אזית והמסילה היורדת אל מצרים. המסילה החג'אזית מקשרת את חיפה דרך עמק יזרעאל, עמק הירדן, הבשן והחורן אל דמשק. מסילה זו, שארכה יגיע מחיפה אל דמשק עד 284 ק"מ, היא הראשונה שנבנתה אל חיפה והיתה גורם חשוב להתפתחותה המסחרי. (ראה עמ' 88) המסילה היא צרה ונבנתה ע"י התורכים בכספי מנדבים מוסלמים. סניף ממסילה זו היא המסילה המקשרת את חיפה אל עכו (23 ק"מ) העוברת לארכו של כל עמק זבולון. גם מסילה זו נבנתה בימי התורכים, זמן קצר לפני פרוץ המלחמה העולמית. לפני המלחמה היתה הרכבת החג'אזית יורדת דרך עבר הירדן אל ארץ ערב. אולם מאז המלחמה נפסקה הרכבת מגיע עד העירה מעון השוכנת בקצה הדרומי של עבר הירדן המזרחי. באוקטובר 1935 היתה בחיפה ועידה מבאי כוח של אנגליה, צרפת וסעודיה בדבר תקון המסילה הזאת וחדוש מהלך הרכבת עליה עד ערי חג'אז. אולם האסיפה התפזרה מבלי לבוא לאיזה פעולה שהיא.

מחיפה ישנה מסילה היורדת לאורך מישור הים אל התחנה המרכזית לוד וזפה נפגשת במסילה יפו־ת"א — ירושלם. מלוד יורדת המסילה לאורך ארץ יהודה, מדבר סיני ובאה אל קנטרה שעל תעלת סואץ. בקנטרה נפגשת במסילת־הברזל המצרית הנמשכת עד קאהיר—בירת מצרים. אורך המסילה מחיפה עד קנטרה 414 ק"מ. מחיפה עד קאהיר— 620 ק"מ. מסילה זו, מקנטרה עד לוד נסללה בימי כיבוש יהודה ע"י הבריטים בשנת 1917. ומלוד עד חיפה בימי כבוש השומרון והגליל בשנת 1918, על ידי מספר גדול של פועלים מצרים שעבדו בשורות הצבא הכובש. (ראה עמ' 94) בהתחלה שמשה רכבת זו רק לצרכי הכבוש והצבא. ואחרי שביתת הנשק עברה לשרות האזרחים. המסילה הזאת, שהיא רחבה יותר מהמסילה החג'אזית, הקלה הרבה על קשרי חיפה עם ארץ יהודה ועריה השונות. ישנה תכנית לסלול מסילה מיוחדת מחיפה דרך עבר הירדן המזרחי אל בגדאד בירת עיראק (ארם־נהרים) באורך של 1050 ק"מ בערך. כמובן ישנה תכנית לסלילת מסילה מחיפה דרך־עכו, צור צידון אל בירות—בירת ממשלת הלבנון.

לפני עשרות שנים אחדות היו דרכים בלתי סלולות נמשכות מחיפה אל שאר חלקי הארץ. הנסיעה היתה בקרונים, עגלות או ברכיבה על סוסים, פרדים או חמורים. בימות הגשמים, מסבת הבצות והרפש, היתה כמעט נפסקת התנועה בהם. בשנים האחרונות סללו מחיפה כבישים מצוינים רובם מכוסי זפת—ועליהם מתרוצצות מכוניות קטנות וגדולות בכל ימות השנה.

מחיפה נמשך כביש החוצה את עמק יזרעאל דרך העיר עפולה ועובר דרך השומרון ובעיר שכם אל ירושלים. מחיפה לירושלים 138 ק"מ. בזמן האחרון גמרו לסלול כביש חדש מחיפה אל עין־גנים (ג'נין) באורך של 50 ק"מ. בעין־גנים מתחבר הכביש החדש עם הכביש של ירושלים. הנהות לכביש החדש הזה מתקצרת הדרך מחיפה אל ירושלים. מחיפה אל תל־אביב — יפו אין, לפי שעה, כביש ישר, אלא דרך, ברובה בלתי סלולה

העוברת בזכרון־יעקב, טול־כרם כמעט בכוון מסילת הברזל חיפה־לוד. אולם מסבת רוע הדרך הזאת משתמשים בכביש אל ירושלים וממנו פונים דרך טול־כרם אל תל־אביב ויפו. מחיפה ישנה דרך מזרחה העוברת לאורך כל עמק־יזרעאל וישובירו השונים. כביש אחר פונה אל הרי הגליל דרך נצרת אל טבריה. מחיפה לטבריה 66 ק"מ. מטבריה נמשך הכביש אל דמשק (חיפה דמשק בכביש 195 ק"מ). כביש יפה מקשר את חיפה אל עכו דרך עמק זבולון. מעכו נמשך הכביש הזה על הרי הגליל העליון אל צפת. (חיפה־צפת—57 ק"מ.) כמובן נמשך הכביש מחיפה עכו אל צור צידון ובירות. (חיפה בירות — 160 ק"מ).

בחיפה ישנם שרותים מסודרים של מכוניות צבוריות לא רק בפנים העיר ואל שכונותיה השונות אלא אל כל חלקי הארץ ואל ערי סוריה, דמשק ובירות, וגם אל ארץ עיראק ובירתה בגדאד. שרות המכוניות מחיפה אל תל־אביב וירושלים נתון בידי קואופרטים „אגד". ברשותו תחנה מרכזית מודרנית באזור הנמל. השרות אל הגליל נתון בידי קואופרטיב „הצפון" ישנו שרות מיוחד אל ישובי עמק־יזרעאל וכמוכן יש שרות מיוחד של ערבים אל נצרת, עכו, שפרעם וכפרים שונים בסביבה.

חיפה קשורה אל כל נמלי העולם הודות לשרות האניות השונות העוגנות בנמלה. ישנם שרותים תמידיים ומסודרים אל נמלי אירופה ואמריקה. חיפה גם משמשת תחנת לשרות אוירונים. סמוך לה, בעמק זבולון, ישנו שדה אוירונים אזרחי. אליה באים באופן קבוע אוירונים של שרות התעופה המצרית. תחנת התעופה היא לפי שעה פרימיטיבית אולם הוקצע לה שטח גדול ויש תכנית לשכללה ולעשותה לתחנה חשובה גם בחבורי אויר בין המערב והמזרח.

ב. היהודים ומפעליהם.

הישוב היהודי בחיפה התפתח והתרבה בעיקר בשנים האחרונות. בדורות הקודמים חיו בה משפחות של יהודים שבעיקר בחרו במקום הזה הודות למקומות הקדושים הסמוכים לה, הר הכרמל, מערת אליהו וקברו המדומה של אלישע הנביא. ראשית הישוב של ימינו התחיל בערך משנת תק"צ (1830). חלוצי הישוב הזה היו יהודים ספרדים, בעיקר מאלג'יר ומרוקו, שעסקו במסחר זעיר, חנונות ומלאכה. אחריהם באו אי־אלה משפחות של אשכנזים. ראשית עבודתם היתה הקמת אכסניות לעולים היהודים. בשנת תקצ"ה (1835) היו בה כמאה יהודים, כשלושה אחוז מכל התושבים. בשנת תרע"ג (1913) — 3000 יהודים, כ־15% מכל התושבים. בשנת תרע"ג (1913) — 6230 יהודים. לפי המפקד הרשמי האחרון, בשנת תרצ"א (1931) היו בה 15995 יהודים — 32% מכל התושבים. בשנת תרצ"ו (1936) אמדו בה 50000 יהודים בערך; והם כ־50% של כל התושבים. במועצת העיריה ישנם ארבעה יהודים נבחרים (ראה עמ' 100).

יהודי חיפה הנם קבוץ גלויות כמו ביתר ערי הארץ ומאורגנים רובם וכולם בקהלה עברית אחידה המהוה אחד מהתאים של „כנסת ישראל" — הארגון הכללי של יהודי ארץ־ישראל, בהתאם לחוק הממשלה. קהלת חיפה אמנם היתה קימת עוד לפני החוק הזה — אולם רק באשורו הוצאו לפועל בחירות כלליות לועד, על יסוד חוקת הבחירות של כנסת ישראל. הבחירות הוצאו לפועל בשנת תרצ"ב. (1922). הקהלה מתנהלת על ידי ועד הקהלה המורכב מ־21 חבר ואשר בחר מצדו ועד הפועל בן שמונה חברים. בראש הקהלה ישנה נשיאות בת 3 חברים; יושב ראש: מ. ג. לוין, סוחר, אחד מותיקי הישוב העברי בחיפה; סגן יושב ראש וממלא מקומו ד. בר־רב־האי, עורך־דין. סגן יושב ראש שני הוא מר קריביצקי.

הקהלה מיצגת את הישוב העברי כלפי מוסדות הממשלה, עו־מדת בקשר מתמיד עם הועד הלאומי ומחזיקה שורה של שרותים

דתיים וחילוניים לספוק צרכי הישוב העברי, כגון: לשכת הרבנות, שרות השחיטה, הנהלת מוסדות חנוך ובריאות, רשת מסונפת של מוסדות לעזרה סוציאלית, משפט השלום העברי וכו' — היקף הפעולה של הקהלה הולך וגדל בהתאמה לגדול הישוב העברי. תקציב הקהלה אשר היה בשנת תרצ"ב — 6000 לא"י הגיע בשנת תרצ"ו ל־30.000 לא"י. הכנסות הקהלה באות בעיקר ממס הקהלה, הכנסות השחיטה והתשלומים עבור השרותים השונים. הרוב המכריע של יהודי חיפה שייך לעדה האשכנזית לפי המובן המקובל של המלה הזאת. בזמן האחרון בולט בתוכם האלמנט הגרמני. ישנה עדה של יהודים ספרדים. לפני עשרות שנים אחדות היו הם מהווים את הרוב בקרב יהודי חיפה. בשנים האחרונות התישבו בחיפה גם יהודים כורדים ומעדות מזרח אחרות. אופייני הוא העדר גמור של יהודי תימן בחיפה.

בחיפה ישנם סניפי המוסדות הלאומיים של הנהלת הציונית, קרן הקיימת לישראל וקרן־היסוד. כמוכן לשכת העליה מטעם הסוכנות היהודית. בחיפה נמצאת ההנהלה הראשית של חברת הפיק"א בארץ.

שכונות היהודים

עוד בראשית התישבות היהודים בחיפה משנת תק"צ (1830) הצטמצמו הם ברחוב מיוחד, הידוע בימינו בשמו הערבי: חארת־אל־יהוד — —רחוב היהודים. הבתים פה דלים וצפופים ובנויים בלי תכנית בין סמטאות צרות ומעוקלות. בימינו משמש מקום מושבם של יהודים ספרדים רובם מדלת העם. כאשר גדל הישוב היהודי נרכש בשנת תר"ן (1890) שטח אדמה במזרח העיר הנקרא: ארד־אל־יהוד — אדמת היהודים. לפעמים יקראו לה בשם העברי: בני־יהודה. פה התחילו לבנות שכונה חדשה טובה מהקודמת, (ראה עמ' 83) יהודים בעלי אמצעים הניחו את היסוד, בשנת תרס"ט (1909) לשכונה „הרצליה" — שהיא הראשונה מהשכונות המודרניות. רק אחרי המלחמה העולמית, עם תגבורת העליה בעשרת השנים האחרונות, הקימו היהודים שכונות חדשות שהתפתחו במהירות רבה ביחוד

בשלוש השנים האחרונות. בשנת תרצ"ה (1935) ניתנו ע"י העיריה ליהודים 1262 רשיונות לבנין — 7060 חדרים, 204 חנויות (בתרצ"ד —945 רשיונות). לתושבים הבלתי יהודים נתנו 350 רשיונות (בתרצ"ד — 490 רשיונות). בשנים הקודמות היו בונים את הבתים מאבנים חצובות במחצבות ההרים או אבני חול שנחצבו סמוך לחוף הים. אולם בשנים האחרונות התחילו להקים בניינים עפ"ר מבטון. בחיפה הוקמו בזמן האחרון הרבה בנינים מודרניים לפי המלה האחרונה של האדריכליות האירופית.

החשובה והגדולה ביותר מכל השכונות היא הדר־הכרמל, המונה עכשיו עד 25 אלף נפשות, 50 אחוז מתושבי חיפה היהודים. בתרצ"ד (1934) היו בה 15 אלף תושבים יהודים. הרי בשנה אחת גדל מספר תושביה בעשרת אלפים נפש. לשכונה ישנו ועד המנהל את עניניה (ראש הועד מ. אילניקוב, סגנו אוריאל פרידלנד). ראשית קנית האדמה של שכונה זו, שטח של טרשים וסלעים עזובים, התחילה עוד מלפני המלחמה העולמית, בשנת תרע"ב (1912), ע"י חברת הכשרת הישוב. וראשית בנינה התחילה אחרי המלחמה, בערך משנת תר"פ (1920). השכונה נקראה הדר־הכרמל. על יסוד דברי ישעיהו הנביא: „הדר הכרמל והשרון המה יראו כבוד ה' הדר אלהינו". בעשר השנים האחרונות הוקמו סביב הדר הכרמל שכונות קטנות, כמו מצפה מעל התכניון ונקראה כך כי צופה היא על פני סביבתה. יחיאליה, לזכר העסקן הציוני יחיאל צ'לינוב, ונמצאת על אדמת הקרן הקימת לישראל, בתי נחלה, בתי גאולה וכו'. כל השכונות הקטנות הללו מצטרפות אל הדר־הכרמל.

במשך השנים הראשונות לתוסדה היתה הדר־הכרמל שכונה שלוה ושקטה, טורי בתים קטנים עם גנות לפניהם. אולם בשנים האחרונות נהרסו הבתים הקטנים ובמקומם הוקמו בתים גדולים בעלי קומות אחדות עם חנויות. רחובות שהיו שקטים הפכו בשנים האחרונות לרחובות מסחר סואנים. בשנת תרצ"ה נבנו בהדר הכרמל 139 בתים (מספר החדרים — 2574 וחנויות — 111) בסוף תרצ"ה היו

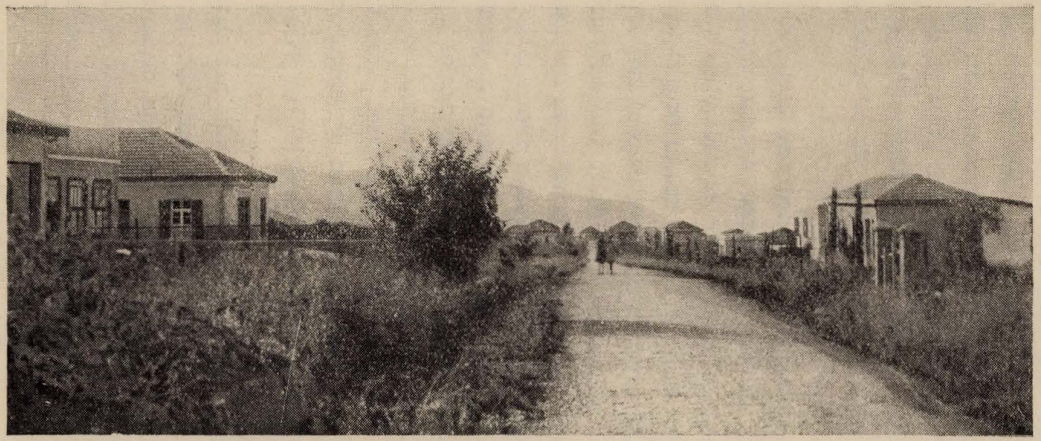
פנורמה של חלק מהדר הכרמל, 1955 צילום אוויר 84

בהדר הכרמל 842 בתים עם 10.029 חדרים ו־400 חנויות. הספקת המים מסודרת היטב. בשנת תרצ"ה שאבו לצרכי השכונה למעלה מ־500.000 מטר מעוקב מים. רשת של ביוב מקיפה את כל השכונה (אורך צנורות הביוב מגיע עד 10.000 מטר).

הדר־הכרמל משמשת מרכז החיים העברים בחיפה. בה נמצאים המוסדות הצבוריים החשובים — בית־הספר הריאלי, התכניון, בית־חולים: „הדסה", בית פבזנר, מועצת־הפועלים, קלוב־הפועלים „ביתנו" האמפתיאטרון, התיאטרון „אוהל", בית המכבי, בית־החלוצות וכו'. בשכונה זו ישנה גינה צבורית יפה עם שדרות — עצים וערוגות פרחים, הנקראת בשם: גן־בנימין, על שמו של הנדיב בנימין אד־מונד רוטשילד. בגינה נצב פסל זכרון של מר שמואל פבזנר, עסקן צבורי חשוב ממיסדי הדר־הכרמל וזמן רב בראש ועדה.

השכונה הדר הכרמל בנויה לרגלי הכרמל ומשקיפה יפה על פני מפרצה של חיפה, עמק זבולון והרי הגליל. בשנים האחרונות הולכת ומתפשטת השכונה על מעלה הכרמל וכמעט שהגיעה אל רמתו. החלק העליון הזה נקרא בשם: רמת־הדר. חלק אחר של הדר־הכרמל מתפשט דרומה על מורדות הבקעה הנקראת בערבית: ואדי נבע אלקוק שפרושו: ערוץ מעין הקוזק. השכונה החדשה הזאת נקראת: לב הדר־הכרמל. סמוך לה: שכונת המעין על שם המעין הנמצא בשטחה. הרחובות בהדר הכרמל נקראים בשמות של אישים מפורסמים בקורות ישראל, בתולדות הציוניות או בשמות של מקומות ידועים בארץ.

במזרחית דרומית להדר־הכרמל עובר ערוץ (ואדי) עמוק הבא מבין הרי הכרמל ויורד אל ים התיכון. הערוץ הזה נקרא בערבית בשם: ואדי רושמיה. אולי בשם הזה חבויות המלים הארמיות: ראש־מיא היינו: ראש המים או המעין הראשי דומה למלה הערבית: ראס אלעין. בצדי הערוץ הזה יש מחצבות רבות לחציבת אבנים לבניני חיפה ולצרכי מסילת הברזל. לפני שנים אחדות בנתה הממשלה גשר גדול על הערוץ הזה. עליו עובר כביש מהדר־הכרמל המחבר אותה ישר אל הכביש הראשי המוביל אל נצרת, אל טבריה ואל ירושלים.

35 אחד הרחובות בנוה־שאנן (רחוב הגליל)

מקודם היתה הדר־הכרמל מחוברת אל הכביש הזה דרך העיר העתיקה.

מעבר לואדי רושמיה בדרומית־מזרחית להדר־הכרמל בנויה השכונה נוה־שאנן, הפרושה על פני רמת־הכרמל — המתרוממת עד 210 מטר בערך, מעל פני הים. כביש מיוחד מהעיר עולה אליה במרחק של חמשה ק"מ. הכביש סולל על חשבון תושבי השכונה שהיו חלוצים ראשונים לתחית הסביבה הזאת שהיתה כולה טרשים וסלעים עזובים.

נוה שאנן נוסדה בשנת 1922. למרות הקושיים הרבים בראשיתה הראו בוניה מרץ ונאמנות רבה למקומם זה. תושביה הם פועלים, בעלי מלאכה ופקידים העובדים בעיר. מספר הנפשות יגיע עד 1200. בתי השכונה נשקפים על פני מראה נוף נהדר, אוירה צח, נעים ומבריא. המקום מתאים לקיטנות ובתי הבראה. בשכונה ישנו ועד המנהל את ענייניה ומספק את צרכיהם הצבוריים של התושבים. חברי השכונה שמספרם יגיע עד 260 מאוחדים באגודה הדדית שהשקיעה סכום של 30000 לא"י במפעלים הצבוריים. דרומה לנוה שאנן משתרעת אדמה עברית שנרכשה ע"י חברת „משק" על אותו חלק הכרמל הנקרא: הכרמל האדום על שם אדמתו האדומה. ישנה תכנית להקמת בנינים במקום הזה וכבר התחילו בסלילת כבישים וסדור הספקת המים. בין הדר־הכרמל ונוה שאנן, על מורדות ההר, ישנה שכונה עברית קטנה בשם תל־עמל הנמצאת בשכינות השכונה הערבית: חליסה. בזמן האחרון מדברים על בנין גשר שיחבר את רמת נוה־שאנן אל הדר־הכרמל.

בצפון מערב חיפה, על חוף הים, במרחק שלשה ק"מ בערך ממרכז העיר, ישנה השכונה בת־גלים שנוסדה בשנת תרפ"ג (1923) והיא היחידה מכל שכונות היהודים בחיפה הבנויה על חוף הים. השם בת גלים הולם יפה את השכונה הזאת הנשקפת על פני גלי־הים. אמנם השם הזה נזכר בתנ"ך אולם שייך לאיזה מקום בהרים בסביבות ירושלים. בבת גלים נמצא בית העולים של הסוכנות היהודית ואצטדיון מיוחד לאספורט הים המכיל כשלושת אלפים מקומות

36 תל־אביב, יום ה' ניסן תשכ"ה

ישיבה. בקרבתו הקימו קזינו יפה. סמוך לבת־גלים על חוף הים, חונה גדוד בריטי, בקרבת בת־גלים, על מורד הכרמל, נמצאת מערת אליהו הנביא (עמ' 155). וקצת יותר מערבה התל שעליו השתרעה העיר שקמונה בימי קדם (עמ' 12) בבת גלים קראו לאחד מרחובותיה על שם שקמונה זו. בזמן האחרון בונים על שטח אדמה, בין העיר, בת־גלים ורגלי הכרמל, שכונה חדשה הנקראת בשם: קרית־אליהו, על שמו של אליהו הנביא שמערתו קרובה למקום הזה.

על רמת הכרמל נמצאת השכונה אחוזת הרברט סמואל (בקצור: אחוזה) שנוסדה ע"י יהודי רומניה. בתי השכונה הזאת בנויים על רמת הכרמל כ־350 מטר מעל פני ים התיכון, וזו השכונה הגבוהה ביותר בסביבות חיפה. ממנה נשקפת תמונה נהדרת על פני הסביבה. בקרבתה הוקם בית־הבראה של הסתדרות הפועלים הכללית. באחוזת הרברט סמואל קים מעון עולים של התאחדות עולי גרמניה. הנהלתו נמצאת בידי הסוכנות היהודית, ועד הקהלה בחיפה והתאחדות עולי גרמניה.

בשנת תרצ"ו סוללים כביש חדש באורך של שלשה ק"מ שיקשר את אחוזת הרברט סמואל ישר אל הדר־הכרמל וחיפה. רוב שטחי הכרמל בין הדר הכרמל ואחוזה נרכשו על־ידי יהודים. בצד הכביש ישנו שטח הנקרא ורדיה המיועד להקמת שכונה חדשה ביזמתו של המהנדס מ. קריתי שהוא גם היוזם של סלילת הכביש הזה שערכו רב ביצירת חבור ישר בין העיר והכרמל העברי.

חלק גדול מהר הכרמל נרכש ע"י חברות שונות של יהודים. מעריכים את שטח הקרקעות על הכרמל השייכים ליהודים עד 10 אלפים דונם. בעיקר פעלה הרבה חברת הכשרת הישוב ומנהלה יהושע חנקין, ברכישתו של הכרמל. כל השטח בין אחוזת הרברט סמואל ורמת הכרמל, הנקרא בשם הכרמל המרכזי, חולק למגרשים ועל אחדים מהם הוקמו בנינים. גם מורדות הכרמל המערבי היורדים אל פני ים התיכון נרכשו ע"י חברות יהודיות שונות. ממרכז הכרמל מערבה הוקמה בשנים האחרונות שכונה עברית קטנה. יותר מערבה נרכש שטח אחד שחולק למגרשים ועל אחדים מהם הוקמו בנינים.

פה סללו רשת של כבישים חדשים. אחד מהם נמשך מערבה ויורד אל מישור חוף הים ומתחבר עם הכביש עתלית־חיפה, בקרבת מסילת־הברזל. שטח אחר, יותר דרומה, הנקרא בשם: כרמליה, שחולק למגרשים, בו סללו כבישים ובעתיד הקרוב יתחילו בהקמת שכונה עליו. גם יותר דרומה מאחוזה נרכשו שטחים אחרים ע"י חברות עבריות שונות. התפתחות הבניה על הר הכרמל מתקדמת במהירות רבה. בשנת 1935 בנו על הכרמל קרוב ל־300 בתים של יהודים. (ב־1933 — 20 בית).

בקרב הימים עתיד הכרמל להיות אזור של ישוב עברי צפוף. התישבות היהודים על הכרמל מזכירה את דברי ירמיהו הנביא: „ואביא אתכם אל ארץ הכרמל לאכול פריה וטובה"... ובדבריו על שיבת ישראל אל ארצו הוא אומר „והשבתי את ישראל אל נוהו ורעה הכרמל...

על הכרמל בנו בתי מלון, קיטנות ובתי הבראה הנחשבים לטובים והנעימים ביותר בארץ. הסופר אחד-העם (אשר גנזבורג) שהיה מבלה על הר הכרמל, כותב: „ואם ישאלנו אדם... מה יעשה בשביל שיטעם טעם ארץ־ישראל בכל טהרו ובכל מתקו — אשיב לו: עלה על ראש הכרמל".

בין השכונות השונות ומרכז העיר ישנו שרות תמידי ומסודר של מכוניות צבוריות. השרות אל הדר־הכרמל ואגפיה, נתון בידי אגודה קואופרטיבית „חבר". כמוכן יש שרות מיוחד אל נוה־שאנן, אל בת־גלים ואל הר הכרמל. כמעט כל קוי השרות של המכוניות הצבוריות בעיר נתונים בידי היהודים מלבד אחדים, אל שכונות הערביות, בידי הערבים.

אל חיפה גם שייכות השכונות החדשות שהוקמו בשנים האחרונות בעמק זבולון על אדמת הקרן־הקימת לישראל, כמו: קרית־חיים, קרית־ביאליק וקרית מוצקין. רוב תושביהן מתפרנסים בחיפה אולם השכונות אינן, לפי שעה, בגבולותיה של עיריית חיפה. קרית־חיים נוסדה בשנת תרצ"ב (1932) על חולות שוממים ועזובים בסביבה של קדחת ומלריה. הודות לעבודות היבוש שנעשו פה ע"י הקרן־

הקימת הובראה כל הסביבה הזאת. השכונה נקראה על שמו של חיים ארלוזורוב, מנהיג הפועלים, שנרצח בכ"ב סיון, תרצ"ג. פה הוקמו בהתחלה בבת־אחת 300 בתים קטנים שבהם התישבו משפחות של פועלים. בראשית תרצ"ו הכילה השכונה הזאת כ־900 בתים ובה כ־1000 משפחות. לפי המפקד ביוני 1935 היו בה: 1547 נפש. מספר האוכלוסיה המשוערת במרץ 1936 — 3270 נפש. הרחובות בקרית חיים אינם נקראים בשמות אלא מסומנים באותיות האלפא ביתא. בקריה הוקם בנין לבית ספר ולגן־ילדים, מחסן מרכזי, צרכניה, מרפאת קופת־חולים וכו'. מתכוננים לבנות בית־עם שיכיל עד 1000 מקומות ישיבה שישמש גם לקולנוע. ישנה תכנית להרחיב את הקריה הזאת מערבה על שטח החולות בין השכונה וחוף הים. מועצת קרית חיים מוציאה לאור מדי שנה בשנה: ידיעות הקריה דוח" מפעולותיה. בקרבתה של קרית חיים, במרחק של ק"מ, הונח בז' באב בתרצ"ד (1934), היסוד לשכונה קרית־ביאליק על שמו של המשורר הלאומי ח. נ. ביאליק שמת בשעת בנין בתי השכונה הזאת. בה נבנו 150 בתים לשכון בעיקר יהודים יוצאי גרמניה. בשנה זו נבנו בה עוד 100 בתים. פה נבנו בנינים לבית־חיי־לדים „אהבה" (עמ' 133) בקרבתה בונים שכונה אחרת הנקראת קרית־מוצקין על שמו של הציוני הותיק ליאו מוצקין שנפטר בשנת תרצ"ג (1933) היא שנת הוסד הקריה הזאת. בה הוקמה 150 בתים ובמשך השנה יבנו עוד 270 בתים בערך. כמוכן הוקצע בסביבה זו שטח מאדמת קרן־הקימת לשכונה מיוחדת לחברים של הסתדרות הפועל המזרחי. שכונה זו תקרא בשם: קרית שמואל, על שמו של שמואל חיים לנדוי ממנהיגי הסתדרות הפועל המזרחי ומיוצרי הרעיון של התנועה „תורה ועבודה". מת בשנת 1928.

שטח אחר הוקצע להקמת שכונה ליוצאי סלוניקי. בקרבת הקריות חונים שני קבוצים של השומר הצעיר: „עין המפרץ" ו„משמר זבולון". יצירת השכונות הללו על אדמת הלאום נתנו את האפשרות להמוני העם, לרכש להם נחלה ובית ולא לסבול ממצוקת יוקר הדירות ופגעי הסרסרות כמו במקומות אחרים בארץ. השכונות בעמק זבולון

קשורות לחיפה בשרות מיוחד של מכוניות צבוריות. מקרית חיים לחיפה — 10 ק"מ ומקרית ביאליק —11 ק"מ. גם על מסילת הברזל חיפה־עכו הבנויה לאורך כל עמק זבולון ועוברת בקרבת השכונות הללו, יש תחנה מיוחדת בקרית־חיים, הנמצאת 8 ק"מ מהתחנה המרכזית בחיפה. מזרחה מאזור הקריות הללו מקימים על אדמה שנרכשה ע"י האגודה ההדדית לבנין בתים שכונה חדשה בשם: קרית בנימין על שמו של הנדיב הידוע — אבי הישוב בנימין (אדמונד) רוטשילד. סמוך לה הוקצע שטח אחר להקמת שכונה בשם: קרית הרמב"ם. על־ידי „חברת הרחבת הישוב". בשנים הבאות יהיה כל עמק זבולון לאזור עברי צפוף.

המסחר: עוד מראשית בואם של היהודים אל חיפה, מלפני מאה שנה, התחילו לעסוק בעיקר במסחר וחנויות ובהם מצאו את מקור פרנסתם. היהודים הספרדים פתחו להם חנויות בשוק המרכזי כדוגמת חנויות הערבים. יחד עם התפתחותה של העיר וגדול ערכה המסחרי, תפשו היהודים תפקיד חשוב במסחרה. בעיקר נמצא בידם המסחר עם ארצות חו"ל. אחרי המלחמה הקימו להם היהודים מרכז מסחרי מיוחד. כל השטח שנמצא עליו מרכז מסחרי זה היה ברשות של מנזר נזירות. היהודים רכשו את המקום בשנת תרפ"ב (1922) חלקותו למגרשים והקימו עליו משנת תרפ"ו (1926) בניני חנויות ומשרדים. בשנת תרצ"ה (1935) הקימו מרכז המסחרי החדש ובו בנינים מודרניים וחנויות משוכללות. היהודים רכשו הרבה מגרשים בשטח המיובש של הנמל והתחיל פה בהקמת מחסנים ובתי מסחר שונים.

היהודים תופשים מקום חשוב בתור סוכני חברות שונות של אניות מסע ומשא. בשנת 1935 נוסדה חברת ספנות עברית בעלת אניה „תל־אביב" (10.000 טון) המכילה מקומות ל־450 נוסעים. לה הדגל הארץ־ישראלי. האניה שטה בקביעות בין נמל חיפה ונמל טריאסט באיטליה. רוב חבר העובדים הם יהודים. החברה מתכוננת להעמיד אניה אחרת בשם: חיפה, בשרות קו זה. האניה החדשה תהיה בת 15000 טון ותוכל להכיל עד 600 נוסעים. ישנה חברה עברית

לספנות בשם: „עתיד". ברשותה שלש אניות: עתיד, (700 טון) עם דגל א"י, עליזה (1200 טון) ועמל (1600) העוסקות בהובלת משאות וסחורות בין א"י ונמלי אירופה. ישנה גם חברה הלויד הימי הארץ־ישראלי וברשותה הספינות: הר ציון הר הכרמל, כל אחת שוקלת 5400 טון, המובילות בין חיפה ויפו נוסעים ומשא אל קונסטנצה, ברומניה עם הדגל הארץ־ישראלי. בכל האניות הנזכרות ישנה לפי מפקד שנעשה בינואר 1936 בסך־הכל 251 עובדים מהם 146 יהודים. במשך דורות רבים עבדו בנמלה של חיפה רק מלחים וסבלים ערבים. בשנים האחרונות חדרו גם פועלים עברים לעבודה זו בפריקת הסחורות מהאניות. קיימת חברה הא"י לספנות ולהספקה בע"מ וכמוכן חברות אחרות. בחיפה נוסדה אגודת עובדי הים שהצטרפה אל ההסתדרות העובדים הכללית. בסך־הכל עובדים בנמל (לפי מפקד 1 ינואר 1936) 2848 עובדים שונים: פקידים, מלחים, מכונאים, סבלים, צוללים, סטבדורים (מפרקי מטען האניות) מחסנאים, עגלונים, נהגים וכו' ומהם: 878 יהודים. רבים מהם יוצאי סלוניקי שגם בעיר זו עסקו בעבודת הים. עובדי הנמל מהוים את הגרעין של ספנות עברית שעתידה לתפוש מקום חשוב בחופה של הארץ. לפני זמן קצר התחילה ספינה עברית בשם: בכורה, לדוג בחופי חיפה.

בחיפה קימת ועדה מיוחדת לעניני הספנות הארץ־ישראלית.

בנקים. בחיפה קיימים בנקים ואגודות אשראי רבים. הבנק הראשון והחשוב הוא אפ"ק (אנגלו פלשתינה בנק) שנוסדה עוד מלפני המלחמה, בשנת תרס"ט (1909). בשנת תרפ"ח (1928) הקים לו בנין מיוחד במרכז המסחרי שאדריכלו היה אלקס ברוֹלד. על חזית הבנין מבחוץ חקוקות צורות המטבעות של היהודים בימי קדם. מנהל האפ"ק הוא ז. נתנזון. לאפ"ק סניף בהדר הכרמל. מנהלו העסקן ד"ר מ. סולוביצ'יק. בשנים האחרונות נפתחו הרבה בנקים או סניפים של בנקים מערים אחרות כמו: בנק אשראי, קופת־עם, האחוזה, הדר־הכרמל, מזרחי, למען א"י, לפקדונות ולהשקעות, מרכנתיל א"י, נכסי דלא ניידי, בנק אשראי של חברת דרום אפריקה־א"י (בנין), הלואה וחסכון, קופת מלוה וחסכון לבעלי מלאכה, קופת מלוה וחסכון

של העובדים, אגודת גומלין, קרידט עממי וכדומה.

מפעלי התעשיה. התישבות היהודים בחיפה הכניסה בה תעשיה רחבה הנחשבת עכשיו למרכז התעשיה הכבדה של הארץ. בצדק אמר הברון אדמונד רוטשילד בבקורו האחרון בארץ: „מה שירושלים בש־ביל הדת היהודית ותל־אביב בשביל התרבות העברית והרוח הלאומי, עתידה חיפה להיות ותהיה בשביל הכלכלה העברית. בחיפה תרוכז התעשיה החשובה ביותר שלנו, ועתיד כלכלי מזהיר נשקף לעיר זו". כאשר עמד הלורד בלפור בתכניון בחיפה בשנת תרפ"ה (1925), הש־קיף על פני חיפה ומפרצה ואמר לפני קהל רב: ההתקדמות שאנו רואים בעינינו. הרי היא באמת כל כך מזורזת, עד שאני יכול לקוות לראות נמל חיפה מלא סחר והקהלה (העברית) כאחת הקהלות הגדולות במערב... משקיף אנכי כעת על המקום, שעתיד להיות אחד השוקים החשובים ביותר שלכם".

עוד בראשית יצירת הישוב היהודי בחיפה הקימו בקרבתה, על חוף הים, בית־חרושת „עתיד" להכנת סבון ושמן מזיתי הסביבה, שהם תוצרת עתיקה של הארץ. מסבות שונות נסגרה החרושת הזאת. אחרי המלחמה באה חברת „שמן" הרשומה באנגליה, והקימו בשנת תר־פ"ב (1922) במקום „עתיד" בית חרושת „שמן" בהון של 250 אלף לא"י. שמן הוא אחד מבתי החרושת החשובים ביותר במזרח הקרוב. בו מכינים מקני סבון לכביסה, שמני מאכל מזיתים ושומשומין, משחה לשנים, סבון לגלוח, מיני תמרוקים שונים, צבעי שמן, שמן פשתן לצביעה וכמוכן כוספה־הפסולת הנשארת מזרעי השומשומין המשמשת מזון לפרות החלב. במשך השנים האחרונות הורחב בית־החרושת הזה במדה רבה ע"י הקמת בנינים נוספים ורכישת מכונות חדשות. בו עוב־דים 300 פועלים בתנאים טובים. בשנת תרצ"ה (1935) הוציאה „שמן" תוצרת על סך של 340 אלף לא"י הנמכרת לא רק בשוקי הארץ, אלא נשלחת אל 68 ארצות שונות.

תעשיה חשובה היא: הטחנות הגדולות, שנוסדו בעזרת חברת פיק"א של הברון רוטשילד בהון של 5 מיליון פרנק. הטחנות הללו

הן המשוכללות ביותר מכל טחנות הארץ. נוסדו בשנת תרפ"ב (1922). מפרנסות כ־50 משפחות של עובדים ופקידים. כוח היצור הוא מ־40 עד 75 טון קמח ליום. בצדן נוסד בשנת תרצ"ה (1925) בית חרושת למצות, העובר כ־4־5 חדשים בשנה ומעסיק כ־50 פועלים. המצות נשלחות גם לשוקי חוצה לארץ.

מפעל בעל ערך חשוב לחיפה וסביבתה שהביא נוחיות לתושביה וכוח רב לפתוח תעשיתה הוא מפעל החשמל. בשנת תרפ"ה (1925) הוקם בחיפה תחנה החשמל במזרח העיר בצד הכביש אל נצרת. התחנה היתה בראשיתה בת 1000 כוחות סוס שהיה מופק ממכונה במקום. אולם יחד עם בנין תחנת החשמל בנהרים, על הירדן והירמוך, הוכנס בה זרם מהתחנה המרכזית הזאת. שנוי זה הביא להוזלת החשמל שגרמה להפצתו הרבה בחיי התושבים ושמושו לפתוח התעשיה. בשנת תרצ"ה (1935) הוקם על חוף הים ע"י בית חרושת „שמן", תחנת חשמל חדשה, מצוידת עם המכונות המשוכללות ביותר. בתחנה הוקמו שני מערבלים (טורבינות) קיטור בעלי 18אלף קילווט. החברה מתכוננת להקים מכונה שלישית בעלת 12 אלף קילווט נוספים. בסוף 1935 היו לחברת החשמל — 17.285 צרכנים בחיפה עם שמוש שנתי של 525.000. 17 קו"ט (בסוף 1934 היו 11.155 צרכנים עם שמוש של 9.800.000 קו"ט). בחיפה נמצא משרדה הראשי של חברת החשמל לא"י (המזכיר הכללי: יקותיאל בהרב).

בשנים האחרונות פתחו היהודים את התעשיה בחיפה במהירות רבה. קרן הקיימת לישראל הקציעה שטח מאדמתה בעמק זבולון לה־קמת אזור התעשיה. בשטח זה המשתרע על 230 דונם בשני צדי הכביש חיפה־עכו, נתנה ליהודים את האפשרות לחכר מגרשים להקמת בתי חרושת שונים. קרן־הקיימת חתמה על 51 חוזים לשם הקמת מפעלי תעשיה שונים. עובדה זו הקלה הרבה מאד על פתוח התעשיה, מה שהכביד במקומות אחרים מסבת יוקר האדמה מפגעי הסרסרות. 25 מפעלי תעשיה כבר נבנו ומעסיקים יחד כ־500 פועלים ויש מהם השולחים כבר את תוצרתם לשוקי הארץ. הצצת

רעיון תוצרת הארץ בקרב התושבים היה לגורם חשוב בפתוח התעשיה הצעירה הזאת. באזור התעשיה של קרן־הקימת הוקמו בתי־חרושת שונים: הלל—מרכז לרפואות. נקרא על שמו של הלל הזקן בעל האמרה הארמית הידועה: דעלך סני לחברך לא תעביד — מה ששנוא עליך לחברך אל תעשה. סמוך לו ביח"ר מרמוריה — ללטוש שיש, „מפרץ" לקרח, קרנה — למי גזוז ולימונדה, להט — למפעלי ברזל, דרור — נגריה קואופרטיבית, תמציץ — לתעשיית שמנים תמציתיים, שמני תמרוקים, וכמו כן בית־חרושת לחוטי חשמל וכדומה. בקרבת אזור קרן־הקיימת על שטח שנרכש מחברת גב ים הקימו שני בתי חרושת גדולים: האחד ליציקה וחרושת מתכת (קרמינר) שבו עובדים כ־200 פועלים. פה יוצקים אמבטיות, צנורות וחפצי יציקה אחרים. סמוך לו בית חרושת לתעשית לוחות זכוכית לחלונות ולמראות בשם: פניקיה (כנען) שהתחיל להוציא עכשיו את תוצרתו.

בכפר־אתא (עטא) הסמוכה, הוקם בי"ח טקסטיל גדול. ובקרבתו בית־חרושת „צבע" — תעשיה מזרחית לצבעים. מפעל כלכלי חשוב בעמק זבולון ויחידי בארץ, הוא גדול דגים מלאכותי. קרן הקיימת נתנה את הזכות ליהודי אחד לנצל את מעינות נהר נעמן השייכים לה ולבנות בצדם ברכות לגדול הדגים הנמכרים בשוקי הארץ. על פרשת הכבישים אל נצרת ואל עכו, הוקצע שטח בגבול עמק זבולון ע"י החברה לפתוח מזרח חיפה, להקמת שכונת „עמליה" בעיקר לתעשיה קלה ובתי מלאכה. על מגרשים אחדים כבר הוקמו בתי חרושת אחדים: לקרח, למצות וכדומה וכמו כן נבנו סדנאות אחדות של בעלי מלאכה. בקרבתה, על מורדות הכרמל, משתרעת אדמת נחלת־יעקב וסמוך לה: בעמק: נוה־גנים, ושטח של יהודי ליטא הנועד גם לדירות, בתי תעשיה קלה, בתי מלאכה, מחסנים וכדומה.

אל התעשיה של חיפה אפשר לצרף את בית החרושת „נשר" הנמצא במזרחה של חיפה, במרחק של 7 ק"מ, בגבול עמק זבולון, על הכביש אל נצרת. תנועת הבנין בארץ והדרישה הרבה למלט הכ־

רוכה בה, הולידה את הרעיון לבנין בית־חרושת זה. החברה „נשר" נוסדה בשנת תרפ"ג (1923) באנגליה והונה מגיע עד 300.000 לי"מ. החברה רכשה בקרבת הכפר יגור שטח אדמה בן 3000 דונם, המכיל גם חלק ממורדות הכרמל שבהם נמצאים החמרים הגלמיים להכנת המלט. את הגבס הדרוש מביאים מסביבות המושבה מנחמיה אשר בבקעת הירדן. החברה העבירה אל מחסני בית־החרושת סעיף ממסילת־הברזל חיפה־צמח העוברת באדמתה. בסוף שנת תרפ"ה (1925) התחילו להוציא מלט משובח לשוקי הארץ וגם לארצות הס־מוכות. בשנים האחרונות הורחב בית־החרושת ואגף חדש נוסף לו. בשנת תרצ"ה (1935) הוציא כמות של 155.000 טון מלט. בו עובדים כ־500 פועלים יהודים ו־70 פועלים ערבים. בין חיפה ויגור־נשר ישנו בית חרושת לעבודות קרמיקה.

אל התעשיה של חיפה אפשר גם לחשב את בתי החרושת שנוסדו בעכו השכנה. פה הוקם בית חרושת גפרורים „נור" שנוסד בתרפ"ה (1925) ומעסיק כ־100 פועלים, רובם ערבים. בזמן האחרון נפתח סמוך לעכו בית חרושת „תובל" להכנת מנעולים, צירים, בריחים וכו' ומעסיק כ־120 פועלים. נקרא על שמו של תובל קין שהיה לפי דברי התורה: „לטש כל חרש נחושת וברזל". בעכו הוקם בית חרושת חדש: סבוניה — לתעשית סבון.

לחוג התעשיה בחיפה נחשב גם בית החרושת „מלח" הנמצא על־יד המושבה עתלית במרחק של 21 ק"מ מחיפה, בצד מסלת־הברזל היורדת ליהודה. חברת „מלח" נוסדה בשנת תרפ"ב (1922) בהון של 40 אלף לי"מ בעיקר ע"י חברת פיק"א. ברשותה 4500 דונם. החברה יבשה את הבצות וע"י זה הבריאה את הסביבה לטובת כל התושבים. פה נבנו שתי ברכות גדולות. כל אחת בשטח של 180 אלף מטר מעוקב. וגם 58 ברכות מ־15־30 אלף מטר מעוקב כל אחת. בעזרת משאבה גדולה שואבים את מי הים אל הברכות. המים בברכות מתאדים מחום השמש והמלח הנמצא בהם נשקע על קרקע הברכות. המלח נאסף מקרקע הברכות ומובל לטחנה מיוחדת שבה נטחן ומיכן

לשוק. עונת העבודה בקיץ, עובדים למעלה ממאה פועלים. התוצרת הראשונה הוצאה בשנת תרפ"ד (1924). התוצרת השנתית הגיעה ל־10 אלפים טון, הנמכרת כולה בשוקי הארץ. לפני יסוד בית חרושת בעתלית תפסה הבאת המלח לארץ מקום חשוב באימפורט. אולם עכשיו פסקה כמעט לגמרי. חוף הים בין חיפה ועתלית היה גם בדורות הקודמים מקום לאסוף מלח ממי הים. הערבים היו נוהגים להתקין סמוך לחוף ברכות קטנות חצובות על פני הסלע. בהן היו נקוים מי הים שהיו מתאדים ומשאירים את המלח שהיה נאסף ע"י הערבים בגבה מפני השלטונות התורכים שבידה היה המונפול על המלח בארץ. בקרבתה של עתלית היה בימי קדם מקום הנקרא בתלמוד בשם: מגדל מלחא (ירושלמי, דמאי, ב, א.) וכנראה נקרא על שם המלח שהיה נאסף פה.

בזמן האחרון הקימו בעתלית בית חרושת לניר, הון המפעל מגיע ל־20 אלף לא"י. לפי התכנית ייצור בי"ח זה בהתחלה ניר לאריזה ולמעטפות ואחר כך גם ממין משובח. כמות התוצרת תגיע בהתחלה ל־3000 טון בשנה ותעסיק בקביעות כ־80 פועל; חומר גלמי נמצא בארץ ובארצותיה השכנות, סוריה ומצרים.

בחיפה קימת הלשכה העברית למסחר ותעשיה. (הנשיא ז. נתנזון). תפקידה לפקח ולהגן על עניני המסחר והתעשיה של חיפה ומחוזה בכלל, ועל מסחרם של חברי הלשכה בפרט כמוכן לאסוף ידיעות להתפתחות המסחר והתעשיה, לאמץ יוזמות חדשות לפתוח המסחר, התעשיה והכלכלה, לבוא בקשר עם לשכות מסחר בחוץ־לארץ וכדומה. ברשותה לשכת מודיעין קבועה הנותנת חנם אינפורמציה לכל הפונה אליה. המזכיר הוא מר יוסף ליפשיץ עסקן ותיק בחיפה שהיה במשך שנים רבות המארגן את עניני הקהילה העברית. הלשכה מוציאה לאור ביולטין בעברית ובאנגלית. כמו כן ישנה בחיפה התאחדות מיוחדת של בעלי התעשיה היהודים.

מלאכה וחנונות. בחיפה ישנם הרבה בעלי מלאכה למיניהם: נגרים, נפחים, מסגרים, סנדלרים, חיטים ואחרים. הרבה מבעלי המ־

לאכה מאוחדים יחד בהסתדרות משלהם הדואגת לעזרה הדדית בין החברים, ארגון סקציות מקצועיות, הפצת הרעיון של תוצרת הארץ ועבודה עברית. כמו כן יש לה מוסד כספי: קופת מלוה וחסכון לבעלי מלאכה בע"מ. בחיפה ישנם הרבה חנויות מכולת ממינים שונים, מס־עדות ובתי קפה; חיפה משמשת מקום חשוב למכירת תוצרת המשקים בעמק ובגליל.

הודות לנמל בחיפה באים רבים אליה בדרכם להפליג באניות אל ארצות שונות. בחיפה עולים הרבה מהבאים מחו"ל. תנועה זו גרמה לפתוח בתי מלון רבים. לפי האומדנה יש בה כמאה בתי מלון מדרגות שונות. בשנים האחרונות נפתחו גם בתי מלון אחדים ממדרגה ראשונה. גם על הר הכרמל קיימים הרבה בתי מלון, קיטנות ובתי־הבראה שונים.

מפעלי החנוך. מוסד חנוכי חשוב בארץ הוא בית הספר הריאלי הנמצא בהדר־הכרמל בחצר אחת עם התכניון על אדמת הקרן־הקיימת לישראל. בניני ביה"ס הריאלי והתכניון נבנו ע"י האדריכל אלכס ברולד, שחי שנים אחדות בחיפה ובה מת. על שמו קראו רחוב בהדר הכרמל.

בית־הספר הריאלי נוסד עוד מלפני המלחמה העולמית מתוך מלחמת השפות העברית והגרמנית בארץ בשנת תרע"ד (1914) (ראה עמוד 90) אחרי שיצאו התלמידים העברים מבית ספר של „עזרה" אספו המורים את תלמידיהם, במספר 60 בערך, ולמדו אותם בתחילה, בבית הכנסת „הדרת קודש" שהיה אז בבנין שכור בתוך העיר. פה הונח הגרעין של בית הספר הריאלי שהלך והתפתח ומונה עכשיו למעלה מ־900 תלמידים. בשנת תרע"ד (1914) בא ד"ר ארתור בירם מגרמניה בתור מנהל בית־הספר והתחיל לשכלל את המוסד. והנה פרצה המלחמה; המנהל עזב את תפקידו ונכנס לשרות הצבא הגרמני ועל בית הספר עברו קשיים וצרות רבות. המוסד נדד בבנינים שכורים בלתי מתאימים. אחרי המלחמה חזר ד"ר בירם

לתפקידו והתחיל ביתר מרץ להרחיב את המוסד הזה. בשנת 1920 נכנס המוסד לבנינו בהדר הכרמל והתחיל לגדול במהירות רבה יחד עם גדול הישוב היהודי בחיפה וגם הודות לפרסומו בתור בית אולפנא ממדרגה טובה. עתה נחשב בית ספר הריאלי לאחד מבתי ספר הטובים ביותר בארץ. בו לומדים, לפי המפקד בראשית תרצ"ו (1936) 830 תלמידים (466—56% — בנים, 364—44% — בנות). ובסניף, על הר הכרמל (נוסד בתרצ"ו) ישנן 4 מכינות ובהן 73 תלמידים. הרי יחד 903 תלמידים וחבר של 52 מורים ומורות. רוב התלמידים הם בני חיפה. וישנם ממקומות אחרים בארץ ומחוץ לארץ. בשביל תלמידים מחוץ לחיפה או מחו"ל קימת על יד בית הספר: פנימיה, בבנין מיוחד ע"ש המנהיג הציוני דוד וולפסון. כמו כן ישנה פנימיה מיוחדת לבנות. בשתי הפנימיות נמצאים בקרוב ל־70 חניכים. בית הספר מקנה לתלמידיו חנוך עברי לאומי עם השכלה כללית. סיסמתו היא דברי הנביא מיכה: „והצנע לכת". תקופת הלמוד נמשכת 12 שנה, ארבע שנים במכינות ושמונה שנים של השכלה תיכונית. החל מהכתה החמישית מתפלגים הלמודים לשלש מגמות: ריאליסטית, ספרותית ומשרדית־מסחרית. בית הספר הספיק להוציא החל משנת תרע"ח. 16 מחזורים, כ־250 בוגרים, רובם נשארים בארץ ונכנסים בענפי עבודה שונים בעיר ובכפר.

בית הספר הריאלי רכש לו על הר הכרמל, בקרבת אחוזת הרברט סמואל מגרש רחב ידים (70 דונם), על רמה נשקפת על פני סביבה נהדרה. על המגרש הזה יקימו בקרוב פנימיה לתלמידים שתכיל עד 250 חניכים, עם משק ובנינים למטרות חברותיות. בשנת תרצ"ז יפתח גם סניף של בית־הספר באחוזת הרברט סמואל. כמו כן חושבים להקים על ידי בית הספר הריאלי מכון לפקידות להכנת פקידים בממשלה, במוסדות צבוריים ובמשרדים פרטים.

ביה"ס הריאלי נמנה על רשת מוסדות החנוך של כנסת ישראל. לביה"ס הריאלי ישנו קורטוריון אשר קבל על עצמו, בהסכמת מחלקת החנוך, את הבעלות על המוסד הזה ואת האחריות לתקציבו. כמוכן

יש מועצת מנהלים שבידה הפיקוח הכללי על המוסד הזה. גדולו של בית הספר מצריך את הרחבתו והקמת בנינים חדשים לו. בשביל יצירת הון חוזר נוסדה חברת בית־הספר הריאלי בע"מ בצורת חברת מניות. המניות נפוצות בין ידידי המוסד ותומכיו והורי התלמידים.

התכניון העברי. התכניון הוא מכון לאינג'נרים, בית הספר התכני הגבוה העברי הראשון בארץ. הקמת בנינו שהוא מהבנינים המפוארים ביותר בחיפה ובארץ, התחילה עוד בשנת 1912 אולם מסבת המלחמה לא נגמרה (עמ' 90). אחרי המלחמה עברו בניני התכניון לקנין ההסתדרות הציונית והודות להקצבתה של קרן היסוד הושלם הבנין ובשנת תרפ"ה (1925) נפתח התכניון. מנהלו הנוכחי האינג'. ש. קפלנסקי. בתכניון כעת כ־20 פרופיסורים ומרצים ביני־הם אחדים מיוצאי גרמניה. רוב האסיסטנטים הם מגומרי התכניון. מספר הסטודנטים בתרצ"ו היה 350, מבני הארץ ומארצות חוץ. מספר הגומרים עד תרצ"ו הוא 150 בערך, ומהם 79 עמדו בבחינות הדיפלום וקבלו את התואר מהנדס (אינג'ינר) או אדריכל (ארכיטקט).

במוסד 3 מחלקות: למהנדסים בנאים, לאדריכלים ולתכנולוגים. למכון מעבדות ומבדקות שונות כגון: מעבדה לחימיה, לפיסיקה, לחקר קרקע היסוד, למטלוגרפיה, מבדקה לחמרי־בנין, מעבדה חשמ־לאית, ומעבדה הידרולית בבנין שהוקם בזמן האחרון. הממשלה נתנה בשנת 1935 תרומה של — 10.000 לא"י לטובת התכניון.

הנהלת התכניון עורכת שעורי ערב להשתלמות לפועלים במקצו־עות עבודה שונים. לפרקים נפתחים קורסים מיוחדים. בשנתים האח־רונות נתקימו בחורף קורסים למכונאים חקלאיים ממשקי העובדים בארץ. המוסד סדר גם הדרכה תכנית במשקים ע"י מדריך נודד. עם התחלת העליה הגרמנית סודרו בתכניון, החל משנת 1934 שעורי־מקצוע לעולים מגרמניה, שמטרתם לאפשר למבוגרים את המעבר למלאכה ועבודה פרודוקטיבית. בקורסים הקצרים האלה קבלו את הכשרתם כ־60 פועל־בנין, טופסנים וברזלנים, 30 נגרי־בנין, 30 רתכים.

על יד התכניון קים משנת תרפ"ט (1929) בית ספר למלאכה להכשרת מסגרים וחרטים. ב־3 כתותיו לומדים כעת כ־70 תלמידים. בשנת תרצ"ד נפתח בית־הספר המקצועי התיכוני. ב־3 כתותיו הקימות לומדים כעת 80 תלמידים. בשנה הבאה תפתח הכתה הרביעית. בזמן האחרון נבנה בנין מיוחד לאכסון שני בתי הספר הנזכרים.

בחמשה עשר בשבט של שנת תרצ"ה (1935), במלאות עשר שנים לתכניון, נערכה חגיגה שבה סקר המנהל ש. קפלנסקי בנאומו את התפתחותו של התכניון וערכו בחיי ארץ ישראל, וכה היו דבריו:

„בט"ו בשבט נמלאו עשר שנים לפתיחת התכניון. לא תקופה ארוכה היא לגבי מכון לאינג'ינרים. צעיר המוסד ולא גדול הרכוש שהספקנו לצבור בחומר וברוח באמצעי למוד ומחקר ובשרות מדע התכני. אך גם לא דבר קטן הוא לפתח בית־הספר התכני הגבוה העברי הראשון בא"י... מלבד התפקידים החלוציים הוטל עליו גם להיות אבן הפנה לעמדה ישובית וכלכלית עברית בעיר הזאת המש־תרעת מהר הכרמל עד עמק זבולון, היונקת משפע ימים ומברכת תהומות, המהוה צומת דרכים בים, ביבשה ובאויר ומרכז לתע־שיה יהודית ובין־לאומית ההולכת וגדלה לעינינו.

„על ראש שמחתנו נעלה ברחשי תודה את שמות אלה שקדמונו והניחו את היסודות למפעל הזה. תולדות התכניון יהיו תמיד קשורים בשמותיהם של ויסוצקי, שיף וסימון שתרמו את ההון ליצירת התכניון; פאול נתן שהכריע בקביעת חיפה למקום מושבו של המוסד, ובבחירת המקום היפה הזה להקמת בנינים, ברואלד שהשקיע מלבד אמנותו גם את נשמתו ואהבתו בתכניות הבנינים האלה; אחד־העם וצ'לנוב אשר לחמו לתכניון כנכס לאומי עברי; פבזנר ולורד מלצ'ט (אלפרד מונד) שכיוונו את צעדיו הראשונים. כולם אינם אתנו, אולם זכרם יהיה תמיד בבית הזה. ויבדלו מהם לחיים ידידינו ומנהיגינו אשר רבים מהם זכינו לברך כאן פנים אל פנים: ד"ר שמריהו לוין, (מת בקיץ תרצ"ה) מנחם אוסישקין וד"ר חיים ויצמן, אשר טרחו ועמלו לפני המלחמה ואחריה ביצירת המוסד והחזקתו, אינג' ג.

וילבושביץ שנהל את עבודת הבניה במקום הזה, ארטור בלוק ומכס הקר — מנהלי התכניון הראשונים ויתר האנשים שהפרישו מהונם ומאונם למוסד זה. הם נטו הקו וסללו הדרך. יסדו את המסד והקימו הטפחות. כולם פעלו לפי צו התנועה הציונית, שכל עבודתה התרבותית והחנוכית בארץ קשורה קשר היסטורי עם התכניון ועם מלחמתה בעד צביונו העברי והלאומי. ההנהלה הציונית וקרן היסוד הם בעיקר שדאגו לגמר בניני התכנין ולהחזקתם במשך השנים 1921־1931. וחובה נעימה היא לי לאמור בהזדמנות זו להנהלה הציונית ולקרנותיה הלאומיות, כי התכניון מתגאה בזה שקיומו במשך תקופה ניכרה זו הבטח לא בחסדי נדיבים בודדים, כי אם בעיקר על ידי התנועה הציונית כולה, בכספי העם, כי אדמתו היא אדמת קרן הקיימת לישראל, ורכושו קנין קרן־היסוד. רצונו של התכניון הוא לעמוד גם בעתיד לרשות העם ולהיות מוסד לאומי ששם הסוכנות היהודית לארץ ישראל וכנסת ישראל בארצנו נקרא עליו.

„אם ישאל אותנו, מה רכשנו במשך עשר שנים האלה, לא נתקשה בתשובה. כבושנו הגדול ביותר הוא עצם קיומו של מכון לאינג׳נרים בשפת הוראה עברית. הוכחנו כי אפשר להורות בעברית את המדעים התכניים של זמננו, יצרנו טרמינולוגיה מקצועית עברית, התאמנו את שיטות בתי הספר התכניים הגבוהים בחו״ל לצרכי ארץ ישראל. הוצאנו ששה מחזורים של מהנדסים ואדריכלים העסוקים במקצועות בהצלחה, ולפעמים בהצטיינות... אין אנו שוקטים על שמרינו ושמחים בחלקנו. עינינו לגדול ולהרחבה בלמודים בעבודת מחקר, בהתאמה לצרכי הכלכלה הארץ־ישראלית והמדע התכני העברי. יש לנו הרשות לקוות כי עשר השנים הבאות תהיינה שנות בצרון וקדמה"...

בחיפה קיימת רשת של גני־ילדים ובתי־ספר, רובם בפקוח מחלקת החנוך של כנסת ישראל. בחסות הסתדרות העובדים הכללית ישנו בית־חנוך לילדי העובדים. בחסות הסתדרות המזרחי בית ספר לבנים: „נצח־ישראל" ובית־ספר לבנות: „מזרחי". עוד בשנת תרמ״א

(1881) נוסד בחיפה בית הספר „אליאנס" על ידי חברת כל־ישראל חברים (כי"ח). בשנת תרצ"ו הוקם בהדר־הכרמל בנין גדול לבית ספר זה. בקרית ביאליק נוסד בית־ספר „אהבה" שבו מתחנכים בעיקר ילדים יוצאי גרמניה. קרן הקימת לישראל הפרישה לרשותו מגרש (20 דונם) ועליו הוקמו בנינים לצרכי המוסד הזה. בשנים האחרונות נפתחו בתי־ספר תיכוניים: גמנסיה ביאליק, חוגים ואחרים.

בחיפה גם קיימים תלמודי תורה אחדים: יסוד תורה, תורת אמת, יסוד הדת ואחרים. בשנת תרפ"ה (1925) נוסדה הישיבה: תפארת ישראל, גביה רכשו מגרש על רמת הכרמל ומתכוננים לבנות עליו בנין מיוחד לצרכי הישיבה הזאת.

מפעלי תרבות — בצבור היהודי בחיפה קיימים מפעלי תרבות שונים. לפני שנים אחדות נוסדה אגודה להשתלמות במדע ע"י ד"ר צ'רנבסקי מרצה בתכניון העברי. לאגודה ישנו בנין מיוחד — בית פבזנר — על שמו של שמואל פבזנר ממיסדי הדר־הכרמל. ברשות האגודה ספריה בת שבעת אלפים כרכים מעזבון המנוח בנימין עברי. האגודה עורכת הרצאות וקורסים במקצועות של המדע העברי והכללי ומפיצה השכלה עממית בצבור הרחב. בשנת תרצ"ה (1935) נוסדה על ידה אוניברסיטה עממית העורכת קורסים של הרצאות במקצועות שונים.

על־יד מועצת פועלי חיפה ישנה ועדת התרבות העורכת שעורי ערב והרצאות שונות ומדי פעם בפעם טיולים להכרת הארץ. ברשותה יש קלוב ואולם קריאה „ביתנו" וספריה עממית על שמו של ב. ברוכוב המנהיג המפורסם של תנועת פועלי־ציון בגולה. בקלוב הפועלים „ביתנו" נערכות מדי פעם בפעם שיחות והרצאות מעניני דיומא ועל נושאים ספרותיים. כמוכן קונצרטים ושירה, בצבור. בשנת תרצ"ו ארגנה ועדת התרבות חוגים למדעי החברה, הכלכלה והמדינות.

בחיפה קים סניף של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה שמר־כזה בירושלים. החברה עורכת לפרקים הרצאות בעניני א"י. יושב ראש

הסניף הוא ד"ר אליהו אוירבך מהרופאים הראשונים בחיפה וחוקר שפרסם מחקרים אחדים במדע התנ"ך וההיסטוריה הקדומה של ישראל. מוסד חשוב הוא „אוהל־שם" העורך מסיבות עונג־שבת, הרצאות ושעורים בחכמת ישראל.

מפעלי התרבות בחיפה הם מעטים ופעולותיהם לפי שעה מצומצמות, אולם יש רצון להגבירם. בעיר זו התרכזו יהודים מטפוסים שונים בני גלויות רחוקות ודוברי שפות לועזיות, ורק פעולה תרבותית עברית מאומצת יכולה למזג את הקהל המגוון הזה לגוש אחד בעל צביון תרבותי־עברי.

לצבור היהודי בחיפה אין עתון מקומי משלהם. אמנם בשנים הקודמות היו נסיונות שונים ליצור בה עתון מקומי והופיעו לזמן קצר שבועונים שונים. בשנת תרפ"ו (1926) הופיע „ביוליטון חיפאי" — לידיעות ולמודעות. אחרי זמן־מה יצא לאור „הצפון" — עתון מדיני, כלכלי וספרותי. בשנת תרפ"ז (1927) „הגליל" (17 גליונות) ולבסוף בשנת תרצ"ג (1933) „השער". אולם עתונות מקומית זו לא האריכה זמן רב. חיפה ניזונת מעתונות המופיעה לזרמיה השונים, בתל־אביב ובירושלים. לעתונים היומיים יש סוכנויות מיוחדות. עתון הפועלים „דבר" נפוץ בחיפה בארבעת אלפים אקסמפלרים ועתון „הארץ" בשלושת אלפים גליונות ליום. בעתון „הארץ" יוצא אחת לשבוע דף מיוחד „בשערי חיפה". כמוכן בא מדור כזה גם בעתון „דבר" בשם: חיפה — עיר המפרץ.

בתי־כנסת — עוד בראשית בואם של היהודים הספרדים בחיפה הקימו להם ברובע היהודים בית־כנסת, בערך בשנת תקצ"ה (1835), וקראו לו על שמו של אליהו הנביא. יחד עם גדול הישוב ובואם של יהודים יוצאי ארצות שונות הקימו סמוך לו עוד שני בתי כנסת אחרים, הנמצאים עכשיו ברחוב היהודים, בעיר העתיקה. בתי כנסת אלה שמשו לא רק מקום תפילה אלא מעון לחייו הרוחניים של היהודי. פה בלה את שעותיו הפנויות והקשיב לדברי תורה ושיחת חכמים. היהודים האשכנזים הראשונים נבלעו בתוך הקהילה הספרדית והתפ־

ללו בתי כנסיותיהם, אולם יחד עם רבוי מספרם של האשכנזים הקימו להם בית כנסת משלהם, שקראו לו בשם: נחלת־יעקב. (ראה עמ' 84).

בשנים האחרונות הוקמו בתי כנסת בכל שכונות היהודים. בית כנסת אחד „הדרת קודש" נמצא ברחוב־המדרגות העולה מהעיר אל הדר־הכרמל. בשכונה הדר הכרמל ישנה בית כנסת שהוא רק קומה ראשונה של בית כנסת גדול שעתיד להבנות. בהדר הכרמל חנכו בראשית תרצ"ו בית כנסת שנקרא בשם, „כרמית" והוקם ע"י יוצאי העיר וינוגרד שפרוש שמה כרם ולפיכך השם: כרמית. בו ישנם 240 מקומות למתפללים ועזרת נשים ל־140 מתפללות. בית הכנסת בהרצליה נקרא בשם: אהל־יעקב.

מפעלי הבראה——מלפני מאה שנה, בראשית צעדי הישוב העברי בחיפה, בקשו היהודים מאת הנדיב משה מונטיפיורי לפתח להם בית חולים. (ראה עמ' 71) אולם בקשתם לא נתמלאה. מלפני המלחמה התחילו רופאים אחדים להתישב בחיפה. מיד אחרי המלחמה נפתח בחיפה בית־חולים של „הדסה" הנמצא עכשיו בבית שכור בשכונה מצפה. בו כ־50 מטות. לבית־חולים זה הוקצע מגרש בהדר הכרמל וישנה תכנית להקים לו בנין גדול. בשנת 1933 הוקם בחיפה המוסד מגן־דוד־אדום (מ. ד. א.) להגשת עזרה מהירה. ברשותה תחנת עזרה ומכונית מיוחדת. בתחנה נמצאות בתמידות אחות ומשמרת תורנית. מספר החברים כ־170 מתנדבים ומקבלים הכשרה להלכה ולמעשה בהגשת עזרה ראשונה. תקציב „המגן דוד" בא מתרומות של מוסדות ושל פרטים. פעולתו של מגן דוד האדום מועילה מאד בחיי תושבי חיפה בכלל. בשנת 1935 הגיש עזרה ל־1200 מקרי אסון שונים לא רק ליהודים אלא גם לערבים. המוסד מתכונן בקרוב להקים לו בנין מיוחד על מגרש שנתן לו בהדר־הכרמל.

על־יד הסתדרות הפועלים קימת קופת חולים עם מרפאותיה השונות. על הר הכרמל יש לה בית הבראה על שמו של ב. בורוכוב, המשמש לכל הארץ. בשנים האחרונות הוקמו בתי הבראה פרטים סנטוריום „כרמל", בית חולים ליולדות „מולד" וכדומה.

הסתדרות נשים עבריות יסדו את „טפת-חלב" שבו מספקים חלב רענן ומזוקק לילדים נצרכים ונתנות הוראות לצעירות בטפול תינוקות וילדים. כמוכן ישנו מעון לתינוקות — אהל־שרה — שהוקם גם הוא ע"י הסתדרות נשים עבריות. פה מפקידות אמהות עובדות את תינוקותיהן למשך היום בידי מטפלות מיוחדות ובערב מקבלות אותם חזרה אל בתיהן. בהדר הכרמל יש מעון מיוחד לילדים יתומים בבנין שהוקם ע"י לשכת „בני ברית". תושבי חיפה דאגו גם להקים בעיר: „מושב זקנים".

בתי קולנוע ותיאטרון — צבור היהודים בחיפה דאג לו להקים מיני בתי שעשועים להנאת הקהל בשעותיו הפנויות. מאחרי המלחמה הוקמו בעיר בתי ראינוע שנהפכו בשנים האחרונות לקולנוע. בעיר קיים קולנוע בשם: עין דור. הנקרא כשם אותה עירה בעמק יזרעאל שאליה בא שאול המלך לבקש את בעלת האוב „קסמי נא לי באוב". בהדר הכרמל יש קולנוע בתיאטרון „אורה" ובימות הקיץ באמפי־תיאטרון של מועצת הפועלים. בין הדר־הכרמל והרצליה: קולנוע מודרני „ארמון". בערבים נוהרים רבים לחזות בכל מיני סרטים דוברי שפות זרות המובאים מארצות שונות. בחיפה אין תיאטרון משלה אלא לעתים קרובות באים הנה המשחקים של התיאטרון הלאומי „הבימה" ותיאטרון הפועלים „האוהל" וגם התיאטרון הסטירי — „המטאטא" ומציגים את הצגותיהם השונות עפ"ר באולמי הקולנוע. בזמן האחרון הקימה מועצת פועלי חיפה בנין גדול לתיאטרון שהוכתר בשם: אורה, בנוי על יסודות מודרניים לפי תכניתו של האדריכל הפרופסור אוסקר קאופמן. כל הבנין על קשוטיו ורהיטיו הנם מתוצרת הארץ ונבנה ע"י המשרד הקבלני. בראשית תרצ"ו (1935) נגמר וחונך בחגיגיות רבה.

בראשית 1936 נוסדה בחיפה אגודת התיאטרון העברי שהתחילו בהקמת להקה של משחקים (רובם מעולי גרמניה) בהנהלתו של ד"ר רוזנהיים מי שהיה מנהל התיאטרון העירוני בקניגסברג והבמאי בנו פרנקל — מקודם בתיאטרון של המבורג. בזמן האחרון הציגו את

הצגתם הראשונה אוטלו של שקספיר. על יד ועדת התרבות של הסתדרות העובדים הכללית נוסדה בזמן האחרון סניף „זמר" — של חברת המוסיקה העברית. בחיפה קים בית־מדרש לנגינה ומכון למוסיקה.

תנועות נוער ואגודות אספורט. — הנוער בחיפה הוא ער ותוסס כמנהגו של נוער בכל מקום. הוא יצר לו תנועות שונות. קימת תנועת צופים. אגודת משוטטים היוצאים מדי פעם בפעם לשוטט בש־בילי המולדת. הנוער החיפני מצטיין בטיוליו הרבים ובמשוטטים ותיקים הבקיאים במשעולי סביבתם. בראשית תרצ"ו נוסדה בקרב פועלי חיפה אגודת „חובבי טבע" שמטרתה לקרב את צבור הפועלים העירוני אל הטבע ע"י הסתכלות מוסברת וטיולים בעיקר ברגל. ישנה הסתדרות מיוחדת של הנוער העובד, הנמצאת תחת חסותה של הסתדרות העובדים הכללית, כמו כן מחנות העולים, הבחרות הסוציאליסטית, השומר הצעיר וכדומה. ישנו גם נוער מאוגד לשם הפצת רעיון תוצרת הארץ, נוער המגן על זכותה של השפה העברית ומועצת נוער למען הקרן הקימת לישראל.

בחיפה קימות אגודות אספורט שונות. עוד מלפני המלחמה העו־למית נוסדה אגודת „המכבי". לפני שנים אחדות הקימה לה בית מיוחד —— בית המכבי — בהדר הכרמל. על יד המכבי קיים „המכבי הצעיר" המארגן בתוכו נוער צעיר. בחיפה נמצא מרכז הסתדרות המכבי בארץ. אגודת אספורט רבת חברים היא „הפועל" הנמצאת תחת חסותה של הסתדרות העובדים הכללית. בכל אגודה ישנן סקציות לענפי אספורט שונים; ביחוד מפותחות הודות לקרבת הים והגמל, הסקציות הימיות. לאגודות אספורט השונות יש מגרשי מש־חקים ומדי שבת בשבתו נערכות התחרויות והמונים יוצאים לחזות בהן. המכבי רכש לו מגרש הנועד להקמת אצטדיון במזרחה של העיר בעמק זבולון בשכונת עמליה. ל„הפועל" נועד מגרש גדול בקרית־חיים. ישנה אגודה מיוחדת לאספורט הים הנושאת את שם „דולפין" חיה מצויה ביום התיכון. כמו כן אגודת „זבולון" המחנכת את הנוער לקראת עבודת ים בתור מקצוע בחיים.

מועצת פועלי חיפה. בימי הקמת בית החרושת „עתיד", בנין התכניון ובית הספר הריאלי התחיל להוצר בחיפה, בערך בשנת תר"ע (1910), צבור הפועלים שהלך וגדל יחד עם התרחבות העיר וגדול ישובה היהודי. הפועלים היו מגוונים מטפוסים שונים, ולא היו מאוחדים בדרישותיהם ובצרכיהם הכלכליים. כל אחד לחם את מלחמת חייו בלי כל מוסד שיגן על זכויותיו ויספק את צרכיו הצבוריים והתרבותיים. בצבור הפועלים בחיפה השתקפו אותם הזרמים השונים שהיו בצבור הפועלים בארץ בכלל. ביחוד היו נכרים בו שני הזרמים: „הפועל הצעיר" ו„פועלי ציון" שהיו לפעמים עוינים איש לרעהו. מאחרי המלחמה כשנפתחו שערי הארץ, התרבה בחיפה צבור פועלים אולם גם אז לא היה מוסד מרכזי שיארגנם. הם היו מפורדים למפלגות שונות, הבולטות ביניהן: „הפועל הצעיר" ומפלגת „אחדות העבודה" שפעלו אז בארץ. יחד עם יצירת הסתדרות הכללית הוקם בחיפה המוסד, מועצת הפועלים, המאחד את הפועלים ודואג להם. חיפה גם זכתה לשמש אכסניה להקמת הסתדרות העובדים הכללית אשר נוסדה בה בחנוכה תרפ"א (דצמבר 1920) על ידי שליחי מפלגות הפועלים שהכילו 4433 חבר, ומאז עלתה ההסתדרות והיתה בראשית תרצ"ו (1936) לצבור של 80 אלף חברים מאורגנים.

מועצת פועלי חיפה השיגה בהדר הכרמל מאת קרן הקימת מגרש גדול (10.000 אמות בערך) והקימה לה בשנת תרפ"א (1921), ע"י תרומות ועבודת התנדבות של חברים, בנין גדול לצרכיה. ברכישת המגרש הזה והקמת הבנין השקיע עמל רב החבר יוסף ארדשטיין מותיקי עסקני הפועלים בחיפה. בו נמצאים משרדי האגודות המקצועיות השונות. לצדו נבנה, על מורד ההר, אמפיתיאטרון יפה המכיל 2000 מקומות ישיבה תחת כפת השמים, המשמש מקום לאספות, חגיגות והצגות קולנוע בימות הקיץ. בשנת תרצ"ה (1935) הוקם בצדו בנין אחר שהוכתר בשם: ביתנו. בקומתו התחתונה נמצא המטבח הקואופרטיבי בקומה שניה קופת מלוה וחסכון ומשפט החברים. בעליונה קלוב יפה לפועלים עם חדר לקריאת עתונים וספריה המכילה 9000 כרכים, הנקראת על שמו של בורוכוב. בראשית שנת

תרצ"ו חונך ע"י מועצת הפועלים בנין גדול „אורה" לתיאטרון ולקולנוע.

השפעתה של מועצת פועלי חיפה גדולה על חיי העיר והויתה אשר לפיכך יקראו לה לפעמים: חיפה האדומה. במועצה ישנם חברים נבחרים (המזכיר: אבא חושי). בחיפה היו בראשית תרצ"ו (1936) כ־15000 חברים בהסתדרות. בספטמבר תרצ"ד (1934) היו בה יותר מ־7000 חברים, היינו במשך שנת תרצ"ה הוכפל מספרם. הפועלים מאורגנים באגודות מקצועיות שונות: בנין, מתכת, חשמל, אפיה, הובלה, דפוס, מחט, עור, עץ, צבע וכו', אגודת פועלי הבנין היא הגדולה ביותר בה כ־5000 חברים (ב־1934 — 2500 חברים). הבניה הגדולה בחיפה גרמה לגדול המהיר של האגודה הזאת. כמו כן ישנם בחסותה של המועצה הרבה קואופרטיבים שונים. הודות לפעולות המועצה והתאמצותה חדרו פועלים עברים לענפי עבודה שונים שהיו במשך דורות אך ורק בידים בלתי יהודיות. בשנת תרפ"ה (1925) נוסדה אגודה שיתופית של עובדי הים. זו היא רק התחלה של מפעל העתיד להתרחב בקרב הימים.

הסתדרות העובדים יסדה בחיפה גם סניפים של מוסדותיה השונים: המשרד הקבלני שהקים הרבה מבניניה הגדולים של חיפה וסלל כבישים בעמק זבולון ובכרמל. והוא כיום הקבלן הגדול ביותר בעיר הזאת, ומעסיק בערך עד 700 פועלים. כמו כן קיים סולל בונה (מרכז העבודה) העוסק בהספקת עובדים והעברתם אל מקומות שונים. „תנובה" מטפלת במכירה משותפת של תוצרת המשקים החקלאים של העובדים. „המשביר" — העוסק בקניה מרוכזת בשביל המשקים החקלאים והאגודות הצרכניות. קופת־חולים עם מרפאותיה השונות ובית הבראה על הכרמל. בתרצ"ה (1935) היו בחיפה 9350 חברים בקופת חולים כ־68 אחוז מכל חברי ההסתדרות. כמו כן קיימים המוסדות: קופת מלוה וחסכון קואופרטיבית, ארגון לעזרה הדדית, „סנה" לביטוח החיים, ארגון לאמהות עובדות, בית חנוך לילדי עובדים, ועדת התרבות, אגודת „הפועל" עם סקציות לענפי אספורט

שונים. תחת חסות ההסתדרות קימת הסתדרות הנוער העובד המאר־גנת ומחנכת את הדור הצעיר לקראת הכנסו לתוך שורות החברים בהסתדרות העובדים הכללית, ו„מחנות העולים" המארגן את הנוער הלומד המתעתד אחר גמר למודיו להתישבות חקלאית בארץ.

הסתדרות הפועלים הקימה את ברית פועלי א"י ומשתדלת ליצור יחסי עבודה ושלום עם הפועלים הערבים. בראשון למאי חוגגים יחד ערבים ויהודים את חג הפועלים הזה. במפעלי הרכבת עובדים ערבים ויהודים יחד המאוחדים בדרישותיהם הכלכליות. פועלי הרכבת הדואר והטלגרף מהווים הסתדרות משותפת, שנוסדה בשנת תר"פ (1920), וקשורה בהסתדרות הפועלים הכללית. בה חב־רים יהודים וערבים המאורגנים יחד על יסוד חטיבות לאומיות אוטו־נומיות. השפות באספות הן עברית וערבית. יש להם גם קלוב משותף. בבתי הספר של היהודים לומדים ערבית וכמוכן ישנם שעורי ערב לערבית בשביל המבוגרים. בחיפה היה מופיע במשך זמן קצר בשנת 1922 עתון, חצי־שבועון, ערבי בשם: א־סלאם־השלום, שעורכו היה ד"ר נ. מלול וישאיפתו היתה לקרב את היהודים לערבים.

ג. המוסלמים בחיפה.

לפני אי־אלו שנים היו המוסלמים בחיפה מהווים את הרוב; דתם, שפתם הערבית מנהגיהם וחגיהם הטביעו את חותמם על החויה של העיר. אולם בשנים האחרונות מסבת הגירה גדולה של היהודים, אחוזיהם פוחתים יחד עם זה קטנה השפעתם וצביונה המוסלמי של העיר הולך ונעלם. לפי מפקד הממשלה של 1922 היו בחיפה 9377 מוס־למים, במשך עשר השנים הבאות התרבו ובמפקד של 1931 היה מספרם 20401 נפש. בסוף שנת 1935 מעריכים אותם עד 30.000 נפש. הגדול המהיר של מספרם בא בעקב המפעלים השונים שמקימים בחיפה ובסביבתה.

צבור המוסלמים בחיפה נוצר בעיקר בדורות האחרונים. יש משפחות שהן צאצאי המוסלמים מדורות קודמים שהגרו מסוריה ומארצות המערב (מרוקו ואלג'יר). יחד עם סכוייה הטובים של חיפה בימי הקמת מסילת הברזל החג'אזית הגרו אליה מערים קרובות כמו

עכו, נצרת, שכם ומכפרים שונים בכרמל, בשומרון ובגליל. גם משפחות של תורכים שבאו הנה בתור פקידים בממשלה, נטמעו במהלך הזמן בצבור הערבי. בימי כבוש הארץ ע"י הבריטים באו לחיפה הרבה מוסלמים ממצרים. בחיפה חנו גדודים רבים מהם שסללו את מסילת הברזל מקנטרה אל חיפה ומלאו תפקידים שונים בשורות הצבא הבריטי. אחרי כריתת השלום העולמי רבים מהם לא חזרו אל מצרים אלא השתקעו בחיפה. יש מהם העובדים במסילת־הברזל ובעבודות ממשלה אחרות. בשנים האחרונות הגרו לחיפה הרבה פלחים מכפרי הגליל והשומרון. ומספר גדול של חורנים מוסלמים המוצאים עבודה בעבודת הנמל, ברכבת ובבנין. רוב המוסלמים התרכזו במזרחה של חיפה, סביב תחנת הרכבת המרכזית עד גבולות הדר־הכרמל. השכונה הערבית הנמצאת בין תחנת הרכבת והדר הכרמל נקראת בשם ואדי צאליב (הצלב). המשוטט במשכנות המוסלמים מרגיש את רוח המוסלמית השוררת פה. על פני הבתים הצפופים נראה פה ושם מגדלי מסגדים ערבים, ברחובות פתוחים בתי הקפה הטפוסיים ובתי האוכל ומאכליהם המיוחדים. בבתי הקפה יושבים להם הערבים על הכסאות הנמוכים וגומאים כוס קפה או מעשנים את הנרגילות. בעוברים תראה תלבשות שונות של הערבים המוסלמים למיניהם,עירונים עם התרבושים, פלחים ובדואים עם הכפיות ועגליהם השחורים. לפרקים תראה נשים מוסלמיות רעולות פנים עם לבושיהן השחור המכסה את כל גופן. המוסלמים העניים, הפלחים והחורנים, הקימו להם צריפים עלובים על פני החולות במזרח העיר, בקרבת בית חרושת: „שמן". הצריפים הללו העשויים סחיפי עץ או רקועי פחים נקראים ולפיכך בשם הערבי: ביות א־טנק — בתי הפחים. סביבה זו נקראת בשמה העברי: ארד־א־רמל — אדמת החולות. חלק אחד ממנו נקרא גם בשם הערבי: אלמנתנה היינו המקום המסריח. בו עובר בימות הגשמים מי נחל רושמיה היורד מהכרמל אל ים התיכון. לפני שנים אחדות היו מי הנחל הזה מהוים בצות שהעלו ריח רע בכל הסביבה. בימינו חלק מהבצות הללו מכוסות בצריפים דלים ומי הנחל זורמים בתעלה מלאכותית אל הים.

37 שוק הפירות והירקות

המוסלמים בחיפה עוסקים בחנונות ובמסחר זעיר; בידם רוב החנויות האפלות בשוק העיר העתיקה. הם מוכרי הירקות והפירות. בשעות הבוקר באים הרבה פלחים או בדואים עם ירקות, חלב ולבן אל השוק הזה. בדואיות או פלחיות מתהלכות בסמטאות הערבים כשקדרת לבן או חלב על ראשן ומכריזות בערבית: תאחדו חליב, תאחדו לבן — תקחו חלב! תקחו לבן!

כמעט כל הדיגים הם ערבים מוסלמים. בשעות היום תראה מהם כנופיות על החוף ערומים למחצה, שולים את רשתותיהם הארוכות מהים. בשוק ישנן חנויות מיוחדות למוכרי הדגים. בשנים האחרונות הקימו להם מוסלמים גם תעשיה משלהם. ביחוד בתי חרושת לסיגאריות המעסיקים מאות אחדות של פועלים. בית חרושת אחד נקרא בשם הערבי „מברוק" היינו: מבורך (בעליו שלושה שותפים קרמן, דיק וסלטי) הרבה מוסלמים ביחוד פלחים וחורנים שמקרוב באו, עובדים בתור שכירי יום בעבודות הממשלה במסילת הברזל ובנמל. לפועלים הערבים יש גם אגודה משלהם. הרבה פועלים ערבים מאירגנים בברית פועלי א"י שבחסות ההסתדרות העובדים העברית הכללית. בשנים האחרונות התחילו צעירים מוסלמים לתפש מקום במקצועות החפשים כמו עורכי־דין ורופאים. יש מהם המשמשים פקידים, אחדים גבוהים, בממשלה במשטרה ובעיריה. בבית המשפט המחוזי ישנם שופטים מוסלמים. במועצת העיריה ארבעה חברים מוסלמים. גם ראש העיריה הוא מוסלמי.

המוסלמים בחיפה הם לפי אמונתם סונים כמו רוב מוסלמי הארץ. יש להם מסגדים אחדים הנכרים במגדליהם הזקופים שמהם מכריזים חזניהם על זמן התפילה, חמש פעמים ביום. מסגד אחד העתיק והחשוב ביותר נמצא במרכז העיר העתיקה בכבר הנקראת בערבית: א־ג'רינה. שפרושו: הגורן הקטנה, כנראה פה היתה הגורן של חיפה כשהיתה עוד כפר קטן ורוב תושביה עובדי אדמה. המסגד הזה נכר במגדלו המרובע ועליו קבוע שעון. מצדו האחד מראה את השעה האירופית ומצדו האחד השעה הערבית. במזרח העיר בנוי מסגד אחד הנקרא בערבית: ג'מע אלאסתקלאל — מסגד העצמאות.

הוקם לפני שנים אחדות במקום בית קברות מוסלמי. בקרבת המסגד הזה, על פרשת רחובות נצבת מצבה, עמוד עגול קטוע מלמעלה; לזכרו של פיצל מלך עיראק שמת באירופה וגופו העבר לקבורה דרך חיפה אל בגדאד בירתו. המצבה חונכה בחגיגות רבה בשנת 1935. העמוד נצב על כן מרובע. עליו חקוק בערבית: „לזכר העברת גופת הוד מלכותו, המנוח הגדול של הערבים, המלך פיצל הראשון. באלול 1933". וכמוכן חקוקים מדברי פיצל: „העצמאות נלקחת ואינה ניתנת — חירות העם בידיו". ועוד ארבעה חרוזים משירי תהילה לכבודו של פיצל שחברם השייך פואד חטיב.

למוסלמים ישנו בית משפט דתי (מחכמת שריעא) שלהם, בראשו שופט דתי (קאדי) המקבל את שכרו מאת הממשלה. משנת 1929 משמש שייך מחמד סובחי חיזאראן. למוסלמים ישנם רשת של בתי ספר עממים ותיכוניים. רובם בתמיכתה ובפקוחה של מחלקת החנוך בממשלת א"י. בקרב הנוער הערבי ישנה תנועת צופית, כמו ביתר ערי הארץ.

המוסלמים בחיפה משתייכים לתנועה הערבית הלאומית בארץ. חיפה גם זכתה לשמש אכסניה לקונגרס הערבי השלישי שחל ב־14 בדצמבר 1920, והוא הקונגרס הערבי הראשון בארץ (שני הקודמים נערכו בדמשק) הקונגרס הזה נקרא גם על שם חיפה (בערבית: מואתמר חיפא). בחיפה חיים אישים מוסלמים אחדים ידועים בתנועה זו. כמו עבדאללה אפנדי מוחלץ מלא משרות שונות בתנועה הלאומית הערבית. הוא היסטוריון ופרסם מאמרים וחוברות במקצוע תולדות האיסלם. כמוכן ידוע רשיד אלחג' אברהים, מנהל הבנק הערבי, משמש גם ראש אגודת המוסלמים הצעירים וידוע בקיצוניותו וקנאותו הרבה. העורך דין מועין אלמאדי, שהיה חבר במשלחת הערבית לאירופה הוא בן למשפחה של פלחים מכפר אחד בהרי הכרמל. שייך קאראמאן מבעלי התעשיה העשירים הגדולים מבין המוסלמים בארץ. אישיות חשובה בעל השפעה על המוני המוסלמים בחיפה ובסביבה הוא חג' חליל טהא.

בראשית שנת תרצ"ו נתפשה ע"י המשטרה, בהרי השומרון, כנופיה של טרוריסטים ערבים. אחדים מחברי הכנופיה הזאת היו מחיפה וסביבותיה, ראש הכנופיה שייך עז־א־דין אלקסאם היה יליד סוריה ותושב חיפה במשך שנים רבות. שמש מטיף במסגדה אלאסתקלאל וראש לאגודת המוסלמים הצעירים. בשעת תפישת החבורה הזאת, אחרי שרצחו שוטר יהודי, נהרגו אחדים מהם עם מנהיגם. בחיפה נערכה לויה המונית להם. אחרי ארבעים יום נערכה בה, בהשתתפותם של מוסלמים רבים וערבים נוצרים אחדים, אסיפת אבל לזכר ההרוגים שהתקדשו ע"י התנועה הלאומית בארץ.

למוסלמים אין הרבה מקומות קדושים בחיפה כי העיר חדשה ונערכה בעבר הוא דל מאד. מערת אליהו גם קדושה להם, ונקראת אצלם אלח'דר היינו הירוק, כנויו העממי של אליהו הנביא. המערה שייכת למוסלמים למשפחת אלחג' אברהים הנזכרת. למוסלמים אין בחיפה קברים קדושים כמו שיש להם במקומות אחרים בארץ. ישנו רק קבר אחד קדוש הנמצא בין פסי מסילת הברזל בתחנת הרכבת המרכזית, והוא של שייך מוחמד אלמוג'הד היינו חלל המלחמה הקדושה — ג'יהאד בערבית. אי אפשר לדעת בדיוק מי היתה אישיות זו ומה מקומה הנכון בהיסטוריה של הערבים. אולי היה מהמוסלמים שנפלו חלל במלחמותיהם עם הצלבנים שהתלקחו הרבה בסביבת עכו חיפה. רבים מהנופלים המוסלמים במלחמות הללו הוכתרו בתואר: אלמוג'הד. המצבה של מוחמד אלמוג'הד נמצאת בתוך גומה ארוכה שדפנותיה בנויים אבנים מוקפת סבכת ברזל סביב. המצבה מכוסה יריעה ירוקה כרוב קבריהם הקדושים. לעתים קרובות יבואו מוסלמים, ובעיקר נשים, לבקר את המקום הזה ידליקו פה מנורות שמן או נרות, וגם יקטירו קטורת.

המסורת המוסלמית בחיפה מספרת אגדה מענינת על קדוש זה בקשר עם בנין מסילת הברזל שפסיה עוברים עכשיו בצדי קברו.

לפני כחצי יובל שנים שלחה הממשלה התורכית אל חיפה מהנדס שיכין תכנית לבנין מסילת הברזל. היא המסילה הסלולה בימינו בין חיפה ודמשק. לפי תכנית המהנדס היתה צריכה המסילה לעבר על

קברו של הקדוש הזה. עוד בראשית העבודה ציה המהנדס על אנשיו להרוס את הקבר ולהניח עליו את פסי הרכבת. תושבי חיפה המוסלמים צעקו ומחו על חלול הקדוש הזה, אולם צעקתם לא הועילה. אחרי סיום בנין המסילה התאספו בחיפה כל מושלי הארץ וגדוליה לחוג את חנוכת הרכבת. ויכינו לכבודם קרון מיוחד ויושיבו בו את הקרואים והמהנדס בראשם. ויניעו בפעם הראשונה את הרכבת ממקומה לקול תרועת המון החוגגים. אחרי רגעים מעטים, כאשר עברה הרכבת על מקום קברו הקדוש של אלמוג'הד, תקפה אותה רעידה חזקה וכמעט שנהפכה. ויבהלו הנוסעים ויביטו על המהנדס הנכלם וישאלוהו לפשר הדבר והמהנדס לא ידע להשיב דבר. ויבדקו את המסילה וגלגלי הקרון ויראו שהכל שלם ונכון. כאשר חזרה הרכבת על המקום הזה שנית והנה שוב רעידה חזקה יותר מהראשונה. ויכעסו מנהלי הרכבת על המהנדס אשר לא הצליח במלאכתו. ויחזר המהנדס אל ביתו עצוב ומדוכא ולא מצא מנוח לנפשו. ויחלם בלילה חלום ויופיע אליו הקדוש אלמוג'הד ויאמר לו: „דע לך, אני גרמתי לרעידת הרכבת; ואלמלי האנשים החפים מפשע שישבו אתך הייתי הופך את הקרון והייתי הורגך! ולכן זכור תזכור, אם לא תסיר את מסילת־הברזל מעלי ותבנה מחדש את מצבתי הקדושה למוסלמים, מרה תהיה אחריתך"!

למחרת היום צוה המהנדס על אנשיו להסיע ולהטות את מסילת־הברזל ממקום הקבר ולהקים עליו מצבה חדשה — היא הקימת עד ימינו. מאז עברה פה הרכבת בשלום עד היום הזה.

ד. הנוצרים לכתותיהם.

התושבים הנוצרים בחיפה מחולקים לפי אמונתם לכנסיות וכתות שונות, ולפי מוצאם לארצות ועמים שונים. ישנם נוצרים ערבים שנולדו בארץ או הגרו מסוריה. שפתם ושמותיהם ערבים, תלבושתם ואורח חייהם דומה בהרבה לערבים המוסלמים. וישנם נוצרים אירופיים שבאו בעיקר בעשרות השנים האחרונות והם שומרים על צורת חייהם האירופית כל אחד לפי רוח עמו וארצו. בחיפה חיים בערך עד

20.000 נוצרים. במפקד הממשלה של שנת 1931 היו בה 13827 נוצרים (בשנת 1922–8863 נוצרים). הנוצרים בכלל יושבים בעיקר בחלק המערבי של העיר. הנוצרים הערבים גרים באותה השכונה הנקראת בשם הערבי ואדי נסנאם היינו נחל הנמיה (מין חיה). מורדות הואדי הזה התכסו בשנים האחרונות בתים רבים. על מורד הכרמל, מעל השכונה העברית הרצליה, ישנם הרבה בתים של נוצרים. השכונה הזאת נקראת בשמה הערבי: אלמפ׳חרה היינו: המקום שאספו טין לתעשית כלי החרס — פוח׳ר בערבית.

הנוצרים עוסקים בחנונות, מסחר זעיר מסחר חו״ל ומשרדי אניות. הסוחרים הנוצרים והמוסלמים בחיפה התאחדו בלשכת מסחר אחת, לשכה זו הוציאה לפרקים בוליטין משלה: אלמג׳לה א־תג׳ריה — המאסף המסחרי.

יש נוצרים המשמשים פקידים בעיריה ומוסדות הממשלה. כנופיות נזירים ביחוד מצרפת, הקימו בחיפה עוד מלפני המלחמה העולמית, מנזרים ומוסדות חנוך וחסד שונים. המוסדות האלו החדירו בחיפה השפעה צרפתית חזקה שנחלשה יחד עם כבוש הבריטים כשהשפעה אנגלית הלכה וצמצמה אותה. בין הנוצרים ישנם גם עשירים גדולים ידוע הוא עזיז חיט בעל נכסים הרבה, כמו כן משפחת צהיון, אביאד, חוּרי ואחרים. יש ערבים נוצרים המשתתפים יחד עם המוסלמים בתנועה הערבית הלאומית בארץ. ערבי נוצרי נג׳יב נצאר מוציא לאור בחיפה את העתון „אל־כרמל״ — הכרמל, אשר התחיל להופיע בשנת 1909, אחרי המהפכה התורכים הצעירים, — זהיא הראשון לעתונים הערבים בארץ־ישראל .עכשיו מופיע פעמים בשבוע.

הנוצרים בחיפה הם בני 14 כתות שונות. כמעט לכל כתה יש כנסיה, בית־ספר ובית קברות משלה. רוב הנוצרים, 3955 נפש (לפי המפקד של 1922) הם בני הכתה היונית־הקתולית (בערבית: רום קטוליק). יש לה כנסיה מיוחדת הנמצאת בסמטה המסתעפת מהרחוב הראשי בעיר העתיקה. בחיפה יושב ארכיבישוף שלהם, הממונה גם על הגליל. 1580 נפש הם מבני הכת היונית־האורטודוקסית (בערבית:

רום אורטודוקס), שהיא הגדולה ביותר בארץ־ישראל. בראשם עומד המטרופוליטן (בערבית: מוטרן), הנשמע לאפטרכיה היונית בירושלים. לבני כתה זו ישנה כנסיה קטנה הנמצאת בקרבת הכנסיה הנזכרת. 1080 נפש הם בני הכתה המרונית, שמרכזה ורוב מאמיניה נמצאים בהרי הלבנון. למרונים ישנה כנסיה יפה הנמצאת בסמטה בקרבת ככר כמרה באמצע העיר. המשפחה החשובה מהמרוניתים היא ח׳ורי. סלים ח׳ורי (מת 1899) בנה את הבנין היפה, ברחוב המדרגות אל הדר הכרמל, שהיה עד אחרי המלחמה העולמית הבנין היפה ביותר בחיפה.

כאלף נפש הם קטולים (בערבית: לטין) הנשמעים לאפיפיור ברומא. להם כנסיה במבוא של הרחוב הראשי המוביל אל העיר העתיקה, בקרבת ככר חמרה. רוב הקטולים בחיפה הם נזירים בני להקות שונות. במנזר הכרמל ישנם הכרמליתים, מנזרם נמצא על קצה הכרמל 170 מ׳ מעל פני הים. ובמנזר א־זאורה הבנוי בצד הדרך לבת־גלים נמצאות „אחיות הכרמל״ פה ישנם גם נזירים אחדים מכת הטרפיסטים. בזמן האחרון רכשה הממשלה את הבנין למטרות צבאיות ולנזירות בונים מנזר על רמת הכרמל. ברשות הכרמליתים היה שטח במרכז העיר שהפכו אותו לבניני חנויות ומשרדים ונקרא לפיכך בניני הכרמליתים. בחיפה ישנה גם עדה קטנה של פרנציסקניים־לה כנסיה קטנה המוקפת גדר גבוהה ונמצאת ברחוב סטנטון בדרך אל תחנת הרכבת המרכזית. נזירים קטוליים מצרפת יסדו את בית הספר של „האחים הנוצרים״ (קולג׳ דא־פראר) הנמצא בעיר בין רחוב יפו ורחוב אלנבי. השפעת בית הספר הזה היא גדולה על נוצרי חיפה והסביבה והוא שהחדיר תרבות צרפת לעיר זו. המנזר ובית־הספר אשר ברחוב אלנבי הנקרא: המעון של הלב הקדוש Maison du Sacré Couer הוא ברשות נזירות קטוליות „אחיות החסד״ Soeurs de Charité בצד המושבה הגרמנית ישנו מנזר של גרמניות קטוליות בנות הכת „בורמאוס הקדוש״ St Charles Borromoeus וברשותן בית החולים הגרמני (40 מטות) ובית הבראה על הר הכרמל. האיטלקים הקימו בנין גדול ובית־ספר

משלהם Scuola Italiana Maschile לרגלי הכרמל מעל המושבה הגרמנית. בזמן האחרון הקימו האיטלקים במערבה של העיר בית חולים גדול המכיל עד 50 מטות.

אחרי כבוש הארץ ע"י הבריטים התרבו בחיפה הנוצרים של בני הכנסיה האנגליקנית. לפי הספירה יש בה 496 נפש. כניסיתם נוסדה ב־1899 ונמצאת בדרך ההר העולה אל הרצליה, ולהם גם בית־חולים על שם לוקס הקדוש. האנגלים פתחו בית־ספר גבוה. English High School בחיפה ישנן 313 נפש לוטרנים, 120 פרסביטריאנים, 73 נפש ארמנים־גרוגיראנים, 62 ארמנים קטוליקים, 67 נפש פרוטסטנים, 58 נפש קטולים־סורים (בערב': סוריאן) 15 קופטים הם הנוצרים הקדומים של מצרים. 3 מהכנסיה החבשית (אביסיניה) וגם נפש אחת מהכנסיה הסורית האורטודוקסית היא היעקובית הנחשבת לאחת מהכנסיות העתיקות של הנוצרים. על הכרמל ישנם גם רוסים אחדים וברשותם שטח אדמה ובצד הכביש בנוה כנסיה קטנה. לפני המלחמה העולמית כאשר היו באים מדי שנה בשנה המונים של עולי רגל רוסים היו רבים מהם מבלים במקום הזה „בחסותו של אליהו הקדוש". בחיפה גם ישנו מסיון שנוסד ב־1920 כמן כן ישנם בחיפה מעונות של מסיונים שונים: אולם הבשורה בית חסדה ומסיון א"י־סוריה הנמצאים במושבה הגרמנית.

בשנת תרכ"ח (1868) באו הגרמנים בני ההיכל אל חיפה, ויסדו את מושבתם הראשונה שהלכה והתפתחה והיתה למושבתם הגדולה ביותר בארץ ומהוה עכשיו פרור חשוב של חיפה (עמ' 77) לפי ספירת 1927 היו בחיפה 509 נפש גרמנים, מהם 331 בני ההיכל 140 מהכנסיה האנגליקנית ו־38 קטולים רובם נזירות. הגרמנים יושבי חיפה עוסקים בעקר בחקלאות. במישור רחב הידים אשר במערב העיר משתרעים שדותיהם, ועל מורדות הכרמל נטעו חרשות יפות של אורנים, תורניתה וכרמי גפן. יש גרמנים העוסקים במסחר ותעשיה. יש להם בנק מיוחד של חברת הטמפלרים (נוסד 1924). במושבה הזו חי זמן רב ד"ר גוטליב שומכר שנחשב לאחד מחוקריה הגדולים של

הארץ (מת בחיפה ב־1925). הוא כתב ספרים חשובים ורשם מפות בעלות ערך רב, ביחוד של עבר הירדן המזרחי.

ה. הפרסים הבהאים.

בחיפה ישנה עדה קטנה של פרסים־בהאים המונה לפי המפקד של שנת תרצ"א (1931) — 196 נפש. מהם 108 גברים — 88 נשים. בשנת תרפ"ב (1922) היו 150 נפש. רובם יוצאי ארץ פרס. בין העיר, המושבה הגרמנית ולרגלי הר הכרמל נמצאת שכונתם הקטנה עם בתיה וגנותיה היפות. בבנין מוקף גנה נהדרה, אולי היפה ביותר בארץ, נמצאים קבריהם של מירזה עלי ועבאס אפנדי הקדושים המפורסמים ביותר בתנועת הבהאים. כל קבר נמצא בחדר מרווח מכוסה שטיחים יקרים, בצדו נצבים גביעים גדולים מתנות של מאמינים. אין כל ציון ומצבה על הקבר אלא שטיח יפה מסמן את מקום הקבורה ועליו רקומה בערבית האימרה שלהם: יא בהא אלאבהא — הו, זוהר הזוהרים. בחדר אחד של הבנין הזה ערוכה תערוכה קטנה של מוצגים שונים בקשר עם תנועת הבהאים ותולדותיה. בגנה סמוכה נצבת מצבה, כפה לבנה על עמודי שיש, המצינת את קבר אחותו של עבאס אפנדי הנזכר.

דת הבהאים נוצרה בחצי השני של המאה התשע־עשרה בארץ פרס בין הפרסים המוסלמים־השיעים. בשנת 1844 קם בארץ זו מירזה עלי מוחמד מהעיר שיראז והכריז עצמו בתור „באב", מלה ערבית שפרושה שער, שדרכו יחדשו בני האדם את המשא ומתן עם אללה. הממשלה הפרסית רדפה את מאמיניו „הבאבים" כי ראתה שנצני תנועתם התחילו לעורר חששות של בלבולים ואי־סדרים במדינה. בשנת 1850 הוציאו להורג את מירזה עלי. אחרי שנים אחדות, כאשר מצאו מאמיניו מקלט בארץ־ישראל, העבירו את עצמותיו ויקברוהו בחיפה על מורד הכרמל. אחריו קם פרסי אחד מירזה חוסין עלי נורי שהמשיך את הפצת התורה החדשה, והוסיף לה הרבה משלו. הוא הוכתר בתואר: בהא־אולא־זוהר אללא, ומאז קראו לכל הנוטים לתורה חדשה זו, בשם: בהאים: היינו: אנשי הזוהר. אחרי גלגולים

רבים נתפס בהא־אולא, הובא אל בגדאד ונאסר על ידי התורכים. בשנת 1868 נשלח לעכו ונשאר בה אסיר נכבד עד מותו — בשנת 1892. בקרבת עכו נמצא קברו בתוך גן יפה. בנו הבכור עבאס אפנדי שנקרא בתואר עבדול בהא־עבד הזוהר, המשיך להפיץ ולחזק את תורת אביו, הוא בלה את רוב שנותיו בחיפה ובעכו בקרב חסידיו הבהאים והיה נשוא פנים ובעל חסד רב לא רק על מאמיניו, אלא על כל מיני התושבים לדתותיהם השונות בארץ־ישראל.

עבאס אפנדי גם יצא לבקר ארצות שונות ובכל מקום קבלוהו בכבוד רב. בנסיעות אלו הוא הפיץ את הדעות והרעיונות של דתו החדשה, השואפת לחיים ישרים בלי היזק לאחרים, לאהב את בני האדם בלי הבדל גזע ואומה, להגשים את הטוב הצדק והשלום העולמי ולהשפיע על מאמיניה להיות ענוים ושמחים בחלקם. תורת הבהאים הלכה והתפשטה גם בארצות אירופה ואמריקה. הממשלה הבריטית הכתירה את עבאס אפנדי בתואר הרם: סר. ב־27 לנובמבר של שנת 1921 מת והובא לקבורה בכבוד גדול על הכרמל בצד קברו של מירזה עלי מוחמד הנזכר. הקברים הקדושים של ראשי הבהאים עשו את חיפה לעיר הקדושה של תנועת הבהאים בעולם, המונה מליונים של מאמינים. מאחרי מותו של עבאס אפנדי עומד בראש הבהאים שואקי אפנדי, נכדו הבכור מבתו הבכירה — זיאה חאנום.

הבהאים הם אנשים נוחים ונעימים מצטיינים במדות יפות ומסבירים פנים לאורח. רבים מהם בעלי השכלה גבוהה. אין להם כהנים ואנשי דת. כל עדה בוחרת בועדה בת תשעה אנשים הנקראת בשם הערבי: בית־אלעדל — בית הצדק, המנהלת את כל עניני העדה. ישנם בחיפה בהאים העוסקים בעניני הפצת דתם בעולם. אחדים עוסקים במסחר המרבדים ובעתיקות לתיירים. יש מהם בעלי נכסי קרקע ובתים. הפרסים גם התחילו לעסק בחקלאות ורכשו להם שטחי אדמה בעמק הירדן, על גדות הכנרת. אותו שטח אדמה שעליו נוסדו דגניה ובנותיה נקנה ע"י הקרן־הקיימת מידי הפרסים. בהאים אחדים גם משמשים פקידים ממשלתיים. פקיד חשוב הוא תאופיק

יזדי, שהיה מושל צפת וטבריה ועכשיו משמש פקיד גבוה בהנהלת מחוז הצפון. מנהל משרד ספרי האחוזה (הטבו) בחיפה הוא בהאי — מוסה אפנדי.

מענינת היא נבואתו של עבאס אפנדי שנאמרה בפברואר 1914 בשבתו בחלון ביתו הנשקף על פני חיפה, עכו ומפרצן. וכה דבריו: „בעתיד כל המרחב בין עכו וחיפה היה יהיה בנוי ומיושב. שתי הערים האלה תתחברנה יחדיו ותהיינה קצוות של מטרופולין גדול. פה יהיה אחד ממרכזי המסחר העיקריים של העולם. כל המפרץ המעוגל יהפך לנמל הטוב ביותר. אניות מכל העמים תמצאנה פה מחסה ומקלט. אניות גדולות תבואנה לנמל זה ותביאנה על ספוניהם אלפי אלפים אנשים ונשים מכל ירכתי התבל. בהר ובעמק יהיו זרועים ארמנות ובנינים משוכללים, פה תוצרנה תעשיות ויוסדו מוסדות חסד שונים. פרחי התרבות מכל העמים יובאו הנה וריחם הניחוח ילוה את הדרך לאחות האדם. גנים נהדרים, פרדסים, חורשות וביתנים ישתרעו מכל צד. בלילה יואר הכרך הזה באור החשמל. כל הנמל מעכו ועד חיפה יהיה נהר אחד של אורה. מגדלורים ענקיים יוקמו בצדי הכרמל ויאירו לאניות בים. אף הכרמל, מרגלותיו ועד ראשו, יהיה מכוסה בים של אור. ואדם שיעמוד בראש הכרמל, או יפליג באניה מרחוק, ראה יראה לפניו את המחזה הזה אשר היה יהיה הנהדר והמרהיב ביותר בכל העולם...

ו. הדרוזים ודתם.

לפי המפקד של שנת תרצ"א (1931) יש בחיפה 126 דרוזים; 75 זכרים — 51 נקבות. (בשנת 1922 היו בה 12 דרוזים) על הר הכרמל ישנם כפרים מיושבים דרוזים, בעיקר ידוע הכפר דליה והיא הנקודה הדרומית ביותר להתפשטות הדרוזים בארץ. הרבה כפרי דרוזים יש בסביבות עכו ופה גרים משפחות דרוזיות המושלות. מספרם בכל הארץ כ־10.000 נפש ומהם 2500 בנפת חיפה. לפרקים אפשר לפגש את הדרוזים ברחובות חיפה. הגברים נכרים בתלבושתם הדומה לערבית ונבדלים בעטיפת הראש הלבנה עם זקניהם והאדרת האדומה

קצרת השרוולים על כתפיהם. נשותיהם המפורסמת ביופין לובשות שמלה כחולה, על ראשן צעיף לבן ועליו כעין חגורה כחולה או שחורה סביב מעל מצחן. מדברים הם ערבית. הדרוזים חיים את חייהם לפי תורתם ומסורתם בלי כל קשר דתי וחברותי אל שכניהם המוסלמים.

אמנם מוצאם של הדרוזים מדת האיסלם והמוסלמים. במאה ה־10 חי בארץ מצרים החליף והמלך אבו עלי בן אלעזיז הידוע יותר בתארו: אלחאכם באמר־אללה — המושל בצווי אלוה. הוא גם משל על ארץ־ישראל וסוריה. הקנאות הנפרזת של אלחאכם השפיעה על עצביו והתחיל להכריז עצמו נביא מה שמתנגד לתורת האיסלם האומרת שמוחמד הוא הנביא האחרון של האיסלם. אנשי מצרים התיחסו בשלילה אל שגיונותיו של מלכם שהיה כופר בעיניהם. אולם בחצרו של החליף נמצאו אחדים שהקשיבו לו ועודדו את רוחו. המפורסם ביניהם היה פרסי בשם: מוחמד בן אסמעיל א־דרזי שמסבות שונות ברח ממצרים. בצפונה של הארץ בין בקעות החרמון מצא לו מקלט בטוח ופה התחיל להטיף בקרב התושבים את דעותיו ותורתו ואותם שהלכו בדרכו נקראו על שמו דרוזים (יחיד בערבית: דורזי רבים: דרוז) היהודים הספרדים יקראו לדרוזים גם בשם פלשתים ומאמינים שהם צאצאי הפלשתים הידועים בתקופת התנ"ך. אין כל יסוד לאמונה זו, הפלשתים נעלמו דורות רבים לפני הופעתם של הדרוזים הללו.

לדרוזים ישנה היסטוריה מיוחדת. במאה השבע־עשרה קם מקרבם המושל פ'חר א־דין אשר היה שליט עליון בלבנון ובגליל עד חיפה והר הכרמל. בימיו הגרו הרבה דרוזים מהלבנון אל הגליל והכרמל ויסדו את כפריהם הקימים גם בימינו (ראה עמ' 43).

ז. חגיגות עממיות בחיפה.

א. חגיגת מר אליאס של הנוצרים.

לנוצרים בחיפה ישנה חגיגה עממית מפורסמת הנקראת בשם מר־אליאס — אליהו הקדוש ומרכזה במנזר הגדול הבנוי בקצה ראש הכרמל, הנשקף על פני חיפה. במנזר זה שוכנים נזירים בני כת

הכרמליתים הנקראים על שם הכרמל ואליהו הנביא הוא פטרונם. המנזר בנוי על מערה קטנה המיוחסת לאלישע הנביא תלמידו של אליהו הנביא. המסורת מספרת שפה בלה אלישע זמן מה בימי נדודיו. הנה באה האשה משונם אחרי מות בנה: «ותחבוש האתון ותאמר אל הנער נהג ולך אל תעצור לי לרכב... ותלך ותבוא אל איש האלהים אל הר הכרמל». בימי הבינים הראו פה את קברו של אלישע הנביא ורבים מעולי הרגל מזכירים אותו (עמ' 51) עכשיו אין כל זכר לו. כנראה היה במקום המזבח אשר בתוך המערה הזאת. המזבח עשוי מתוך אבן המערה. הכומרים מספרים שפה היה מקום משכבו של אלישע. אבן הפנה של בנין הכנסיה הנוכחית הונחה בשנת 1827 ע"י הנזיר יוהן בפטיסת האיטלקי. באולם הכנסיה, על התקרה והקירות כתובים ברומית פסוקים מהתנ"ך שבהם נזכר הכרמל. על התקרה מצוירות תמונות שונות מחיי אליהו הנביא. מעל המערה, על הבמה, ישנו פסל של מרים אם ישו מקושטות בעדיים, לראשה כתר משובץ אבנים טובות הפסל נקרא בפי הנוצרים: גברתנו מהר הכרמל NotreDame de Mont Carmel במבוא המנזר מוצג אוסף קטן של עתיקות. בגן הקטן המשתרע מול פתח המנזר, נצבת מצבה על החללים שנפלו מצבא נפוליון בונפארט, כאשר נלחם על עכו בשנת 1799. מנזר זה שמש בית חולים לצבא הצרפתים. בימי המלחמה העולמית חנה פה גדוד תורכים שהחריבו את המצבה וחללו את הקברים. אחרי הכבוש הבריטי הוקמה המצבה מחדש (עמ' 93.60).

בחצר הרחבה אשר על פני המנזר נצב בראש עמיד פסל של מרים המחזיקה את ישו התינוק. פסל זה הוקם בשנת 1894 ע"י עולי רגל מטשילי אשר באמריקה הדרומית. בקצה החצר בנוי בנין אחר ועליו הוקם מגדלור המאיר לאניות העוברות בימה של חיפה. אורו נראה במרחק של יותר מ־15 מיל. הבנין נקרא בפי הנזירים: פלצו (היכל) והוקם בשנת 1821 בשביל מעון קיץ ע"י עבדאללה, הפחה של עכו. עכשיו משמש הבנין אכסניה לעולי רגל ולקיטנים.

במנזר הכרמל נערכות במשך השנה חגיגות אחדות. ב־14 לחודש

83 מערת אליהו הנביא, כיסא ברית מילה

יומי החגיגה לכבוד האם הקדושה של הכרמל, וב־20 ליולי החגיגה לזכר אליהו הנביא (בפי הנוצרים: מר אליאס) חגיגה זו היא החשובה והעממית ביותר. ביום זה מוזלים מחירי הנסיעה ברכבת אל חיפה ונוהרים הנה הרבה נוצרים מכל קצוי הארץ. החגיגה חלה בסוף הקיץ ולפיכך יאמרו החוגגים בערבית המדוברת: מר אליאס בקול לא־צף מכנאס — אליהו הנביא אומר לקיץ: מטאטא (היינו טאטא את עצמך ותן לחורף לבוא במקומך) על פי רוב אחרי החגיגה הזאת מתחילים ענני הגשם להראות בשמים ולפיכך יאמרו הערבים: פי עיד מר אליאס ביתחלק אלע'ם — בחג של אליהו הנביא יולדו העננים.

ב. חגיגת אליהו הנביא של היהודים.

עוד מדורות קדומים התפרסמה מערת אליהו הנביא, הנמצאת על מורד הכרמל, סמוך לחיפה. המסורת העממית מספרת שבה בלה אליהו הנביא בברחו מפני מלכי ישראל, בימי נדודיו על הר הכרמל. עולי הרגל של ימי הבינים מזכירים אותה ומספרים עליה אגדות שונות (עמ' 51) המערה חצובה בסלע בצורת אולם גדול, אורכה יגיע עד 14 מטרים רחבה — 8 מטרים, וגובהה — 5 מטרים. בקירה המזרחי חצובה מערה קטנה אחרת. מערת אליהו היתה גורם חשוב ליצירת ישוב יהודי קט בחיפה בדורות הקודמים. מדי פעם בפעם היו נוהגים לעלות אליה ולבקרה בהמונים. לבקור זה היו לפע־מים קוראים „הזיארה של חיפה". המלה זיארה היא ערבית ופרושו בקור במקום קדוש.

למערת אליהו יחסו חשיבות רבה לרפוי חולי־רוח. לעתים קרובות גם בימינו מביאים אליה חולי־רוח ממקומות שונים בארץ, ולפעמים גם מארצותיה השכנות. את החולים משאירים במערה בתקוה ש„השטן" יצא מהם ויתרפאו בזכותו של אליהו הנביא. אל מערה זו תבאנה לעתים קרובות נשים עקרות המאמינות שבזכותו של אליהו אדוני ירחם עליהן ויתן להן פרי בטן. לפעמים גם תבאנה הנה נשים הרות הרוצות בילד זכר וגם הן מאמינות שבזכות הבקור במערה, אדו־ני ימלא את בקשתן.

בדורות האחרונים קבעו היהודים יום מיוחד לבקור במערת אליהו והוא חל בחודש אב, יום ראשון אחרי שבת נחמו. ביום זה יבואו בעיקר יהדים ספרדים לא רק מתושבי חיפה אלא גם מטבריה ומצפת ויבלו במערה. על קיר המערה יתלו פרוכות, ידליקו נרות ויתפללו בה. (ציור 38) ישנן תפלות מיוחדות לכבוד המקום הזה.

מערת אליהו וכל הבנינים סביב לה שייכים בימינו לערבים מוסלמים (משפחת אלחג' איברהים). משנת 1867 בערך התחילו בהקמת חדרים סמוך לפתחה של המערה לצרכי הבאים לבלות במקום הזה. המערה קדושה גם לנוצרים ויקראו לה בלועזית בשם: מדרש הנביאים. בערבית יקראו לה בשם: אלח'דר שפרושו הירוק וזהו כנויו של אליהו הנביא הירוק תמיד במסורת העם.

ג. חגיגת זכרון הבכורים

לפני שנים אחדות הנהיגו בחיפה, חגיגה עממית — זכרון הבכורים — אשר יחוגו אותה למחרת חג השבועות — חג הבכורים. יצירת אזורים של ישובים חקלאים בסביבה של חיפה; בעמק יזרעאל, בעמק זבולון, ובהר הכרמל, והקמת דור של עובדי אדמה בהם, הכשירו את החגיגה הזאת המציגה את פרי עמל הכפר העברי ומסמלת את השיבה אל העבודה הפוריה והתחיה החקלאית בקרב ישראל.

בבוקר של יום החגיגה נוהרים אל חיפה מכל קצוות הארץ, בעגלות, במכוניות וברכבות, מספר רב של אנשים. רבים באים מהכפרים הסמוכים ומביאים אתם את בכורי פירות אדמתם, — בכורים לקרן הקימת לישראל. חגיגה זו משמשת זכרון הבאת הבכורים אל בית המקדש בירושלים, בשבת ישראל על אדמתו בימי קדם. לפי שצוותה התורה: „והיה כי תבוא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה וירשתה וישבת בה. ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך אשר ה' אלוהיך נתן לך ושמת בטנא והלכת אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשכן שמו שם. ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם ואמרת אליו: הגדתי היום לה' אלהיך כי באתי אל

הארץ אשר נשבע ה׳ לאבותינו לתת לנו ...ארץ זבת חלב ודבש. ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתת לי... (דברים, כ״ו).

כל החוגגים מתאספים בהדר-הכרמל — המרכז לחגיגה זו. רחובותיה הומים מרוב האורחים והמבקרים. לפני הצהרים נערכות חגיגות מיוחדות לתלמידי בתי־הספר ולתינוקות בגני־הילדים. אחרי הצהרים נערכת תהלוכה גדולה ברחובות הדר-הכרמל. בתהלוכה מובלים הבכורים שהובאו מהכפרים בסביבה, על כפים, בעגלות או במכוניות. בחורים או בחורות רעננים לבושים לבן ועטרות ענפים ופרחים ענודים לראשם נושאים את הבכורים — אלומות תבואה, פירות, ירקות ועופות. העגלות והמכוניות מקשטות בדגלים. ועל סרטי בד כתובים פסוקים מהתנ״ך ומהספרות, המביעים את ערגתו של ישראל אל ארצו, אל עבודת האדמה ואל גאולתו. גם בהמות הכפר: פרות, כבשים ועזים, משתתפות בתהלוכה זו וגם הן מקושטות בירק השדה. מדי פעם בפעם נראים פרשים, בחורים או בחורות שזופי פנים, דוהרים על סוסים המוסיפים גבורה ויופי לעצמת התהלוכה המתקדמת לאטה בלוית שירים ונגונים לכבוד היום הזה. בהמון חוגג מובאים הבכורים אל במה מיוחדת שהוקמה על ידי הקרן הקימת לישראל. מעל הבמה משחררים יונים הפורחות באויר לקול צהלת החוגגים. שחרור היונים מסמלת את שחרורו של עם ישראל בארצו. כידוע נדמתה כנסת ישראל ליונה.

בערב נערכת הצגה המונית — חג הטנא — המציגה את הבאת הבכורים כשבית המקדש היה קים. החגיגה, זכרון הבכורים, עוברת בשמחה ובעליזות רבה ומשאירה רושם רב על כל משתתפיה והמסתכלים בה. ריח האדמה, השדה והכרם, ועמל האדם, האכר והרועה, מסמלים את החגיגה העממית הזאת — יצירתה של הארץ ישראל החדשה.

א. מקורות לתולדות חיפה.

ב. רשימת המפות של חיפה.

ג. רשימת הציורים והתרשימים.

א) מקורות לתולדות חיפה

1) P. Karge. Rephaim. Die vorgeschichtliche Kultur Palästinas (1917) S. 134, 167.

2) The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine I (1931) P. 10 —20. IV (1934) No 1-2.

3) P. L. Guy. An early iron age cemetery near Haifa. Bulletin of the British School of Archaeology in Jerusalem 5 (1924), P. 47—55.

4) יהושע יט, כו—כז. הדרוש מובא בפסיקתא זוטרתא (מדרש לקח טוב) וזאת הברכה צב, ב. (דפוס וילנא, תרמ') דברים, עמ' 132

5) Eusebius Onomasticon Ed: E. Klostermann. (1904) S. 108.

6) תוספתא, עבודה־זרה, ו, ח. בהוצאת צוקרמנדל (תרמ"א) כתוב בשבוש: „שכראנו ושבכרמל" ראה:
G. Dalman Orte und Wege Jesu (1924) S. 116.
ש. קליין. מאמרים שונים לחקירת ארץ־ישראל (תרפ"ד), עמוד 40. ובחוברתו Zur Midrasch und Palästinaforschung (1929) S. 14. קליין קורא במקום „שקמה שבראשו של כרמל — שקמה שבארני של חרמון". כידוע יש כפר ארני עד היום לרגלי החרמון.

7) משנה, זרעים, מסכת דמאי, א, א. בפירושו של הרמב"ם נקרא הרימין בשם הערבי: אל־נבך, וזהו שמו הספרותי של שיחי הדום. I. Löw. Die Flora der Juden (1924) III S. 137.
הרימין היה שיח מצוי בחקלאות הקדומה. אמרו חכמים: השיזפין והרימין אף־על־פי שדומין זה לזה, כלאים זה בזה,

משנה כלאים א, ד. וגם שאלו חכמים: „שזיפין ורימין מה נפיק ביניהן (מה יצא מהם אם ירכיבו אותם זה על גבי זה)? — שזיפין". תלמוד, ירושלמי, כלאים, א, ד.

8) ברוב הגירסאות משובשים השמות האלה. ראה תלמוד ירושלמי, מעשרות, א, א. פה גם נזכרת גדורה והיא כנראה ג'דרה אשר בעמק זבולון.

9) P. Thomsen Loca Sancta (1907) S. 76.

10) פלויוס, קדמוניות היהודים ג, יב, ג.

11) Antonini-Placentini. Itinerarium. Edition P. Geyer (1898) P. 160 «Civitas Sucamina Judaeorum».

12) Strabonis, Geographica c. 158. Edition A. Meineke S. 1058. תרגום עברי ראה: ד. סלוטרניק בקובץ החברה העברית לחקירת א"י מקדש לד"ר מזיא (תרצ"ה) עמ' 233; ראה ש. קליין, דרך חוף הים, כתבי האוניברסיטה, כרך א', קדם ויהדות (התרפ"ד). גם הגיאוגרף פטולומיאוס שחי במאה השניה מזכיר את שקמונה (Sycaminon) ואת הר הכרמל (Carmelus mons) ומקומם לפי קוי האורך והרוחב של העולם. ראה: Claudi Ptolemei. Geographia Lib V Cap 14. Ed: F. Didat (1901) II P. 962.

13) Itinerarium Burdigalense. Edition P. Geyer (1898) P. 19.

ראה על אדות החבור הזה: ש. קליין ברבעון ציון ו (תרצ"ד) עמ' יב וכו', במורה־דרך מהמאה השלישית, הידוע על שם: אנטוניוס אגוסטיוס, שבו רשומה מערכת הדרכים ותחנותיהן של מלכות רומא, נסומנת דרך החוף ובה תחנת סיקמונה—שקמונה. Itinerarium Antonini —Augusti. Edition: Parthey (1848)

14) במאסף ציון, ב, (תרפ"ז) עמ': 56.

ידיעות נוספות על הישוב היהודי בשקמונה מחוץ מקורות

שונים ראה: J. Starr. Journal of the Palestine Oriental Society XV (1935) P. 283.

15) Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund (1895) P. 111.

16) L. Heuzey. Academie des inscriptions et belles-lettres (1905) P. 343—7. R. Dussaud. Les monuments Palestiniens (1912) P. 89. E. L. Sukenik. The ancient Synagogue of El-Hamme (1935) P. 44.

17) ראה א. ל. סוקניק בקובץ של החברה העברית לחקירת א"י מקדש לזכר ד"ר א. מ. מזיא תרצ"ה) עמ' 56.

18) Savignac. Revue Biblique (1904) P. 82 No. 2.

19) כפתור ופרח, (הוצאת לונץ) פרק יא, עמוד רצ.

20) התיר הנוצרי הראשון הגוזר את השם חיפה מהמלה כיפה, כף—סלע, היה אולי בשנת 1212. Wilbrand von Oldenburg, Itinerarium Terrae Santae 11, 2.

21) תוספתא, יבמות ו, ח. נוסחאות משובשות: בפיגא, בריפא.

22) תלמוד ירושלמי, כתובות יב, ג. תלמוד בבלי, כתובות קג, א.

23) תלמוד ירושלמי, ערובין, ד, א. בבלי, בבא בתרא יב, א. ראה ז. פרנקל, מבוא הירושלמי (תר"ל), עמוד מ.

24) תלמוד בבלי, שבת, מח, ב. "רבי אבא ורבי אסי איקלעו לבי רבי אבא דמן חיפא ונפל מנרתא על גלימיה דרבי אסי ולא טילטלה". במסכת גיטין פו, ב. מובא רבי חלפתא דמן הונא וישנה גירסה: דמן חיפא.

25) Conder—Kitchner. Survey of Western Palestine I (1881) P. 305. Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins III (1890) S. 175.

26) בבא־בתרא קכא, ב. מדרש במדבר רבה יג, יז. הדרוש על „שמח זבולון" מובא בספרי, פרשת וזאת הברכה (דפוס ווינא תרכד) עמוד קמז.

27) דברים לג, יט. מדרש תנאים (הוצאת ד. צ. האפמאן 1908) עמוד 219. דרוש זה מובא גם במדרש: ספרי, בפרשה: וזאת הברכה, (תרכד) עמ' קמז, במקום חיפה כתוב יפו, כנראה בטעות.

28) פסיקתא דרב כהנא, קלז, ב.

29) בבלי, מגילה כד, ב. ירושלמי, ברכות, ג, ד.

30) מדרש ויקרא רבה, כג, ה. שיר השירים רבה, ב, ה. איכה רבתי א נב. מדרש שמואל, מז.

31) Quarterly Statement (1900) P. 35

31א) תוספתא, נדה, ג, יא. בבלי, נדה, כא.

32) בבלי, סנהדרין, קד, א.

33) מדרש תהלים, סח, ט. הכרמל נזכר גם בקשר עם שיחת חכמים בדבר בין השמשות. רבי נחמיה אמר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. אמר רבי חנינא: הרוצה לידע שיעורו של רבי נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים – ויעלה. זהו שיעורו של רבי נחמיה" בבלי, שבת, לה, א. וראה: ירושלמי ברכות א, א.

34) בבלי, שבת, לה, א. בתוספתא, סוכה ג, הנוסח ים כנרת כמוכן במקורות אחרים. כך היתה גם אמונת המקובלים ראה: יעקב צמח בספרו: נגיד ומצוה (תקנה) עמ' 3. פרופיסור קליין מוכיח שהגירסה כרמל אינה נכונה ראה: הסוקר א' עמ' 131

35) פסיקתא דרב כהנא קמד, ב. מדרש תהלים לו, כא, פז, כא.

36) בית־דלי נזכרת במשנה, עדויות, ח, ה. סמוקא ביבמות יח, ז, החכם רבי אבא סמוקא נקרא גם האדמוני ולפיכך יתכן גם שלשם סמוקא אין כל קשר לחרבות סומקה.

ראה: S. Klein. Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (1920) S. 185. 188. H. Kohl & C. Watzinger. Antike Synagogen (1916) S. 135—137

37) The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine. III (1934.)

ש. קליין תולדות הישוב היהודי בא"י (תרצה) עמ' 267.

38) Plinii Secundi, Naturalis Historiae V. 19. XXXI. 65. גם ההיסטוריון הרומאי טציטוס, שחי סמוך לחורבן הבית השני, מספר על: נהר בלוס המשתפך לים היהודי (ים התיכון) ועל חופיו גדלים קני סוכר, סביב פי הנהר מתאספים חולות הנתכים יחד עם הנתר לזכוכית Cornelii Taciti Historiarum V 7.

39) מלהמות היהודים ב, י, ב. תיר משנת 1217 הקורא לחיפה גם בשמה פורפירה Porfiria מזכיר את קברו של ממנון על גדות נהר בלוס. Mag. Thietmari. Peregrinatio תיר C. V. III. Edition J. C. M. Laurent (1857) P. 21. יהודי מיחס את הקבר הזה לאמנון ראה הערה: 64. עכשיו אין כל שריד למצבה זו.

40) ספרי, וזאת הברכה. דפוס ווינא (תרכד) עמ' קמז עוד חכמי התלמוד, במסכת מגילה, ו, א, מזכירים את הדרוש הזה במלים אלו „אמר זבולון לפני הקב"ה: רבש"ע לאחי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות, אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חלזון שנאמר: "ושפוני טמוני חול", תני רבי יוסף: שפוני — זה חלזון, טמוני — זו טרית. חול־זו זכוכית לבנה. סימן זה יהא לך כל חנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום".

41) מדרש במדבר רבה, נשא, יג, טז. דרוש דומה מובא במדרש פסיקתא זוטרא, דפוס ווילנא (תר"מ) דברים, עמ' סה, בזו הלשון:

„כי שפע ימים ינקו" – אלו הסחורות שהיו מביאין מחוצה לארץ. „ושפוני טמוני חול" – זה חלזון שהיה בחלקו של זבולון שבו היו צובעין את התכלת, חול־זו זכוכית לבנה שהיתה בחלק זבולון.. „זבולון לחוף ימים ישכון"... שהיו אומות העולם באין בספינות בסחורה עד תחום זבולון.. „ושפוני טמוני חול" – זה חלזון שהיה ספון וטמון בחול".

42) תלמוד ירושלמי, עבודה זרה ב, א. „תרתין אומניין היו בגירו (נוסח אחר: בגידו) זגגיא... זגגיא לא אלפין־וקמון". בנוסח עתיק של התלמוד שנמצא בגניזה במצרים מובא במקום גירו השם עכו. ראה גינזבורג. שרידי הירושלמי (תרס"ט) עמ' 272. וראה תלמוד ירושלמי הוצאת תרפ"ב. S. Klein. Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 64 (1920) S. 148.

החוקר ש. ליברמן מוכיח שהגירסה הנכונה אינה עכו אלא בירן או בירו וזהו שם מקום בסוריה. גירסה זו מובאת באור זרוע ח"ב, דף כא ע"ב.

43) J. Doubdan. Le voyage de la Terre Sainte (1657) P. 599. K. Raumer, Palästina (1860) S. 49.

44) תלמוד בבלי, שבת, כו, א.

45) מדרש ספרי, וזאת הברכה. נוסח אחר כתוב „מכזיב לצור". ומדרש תנאים עמוד 219 „מעכו–ליפו". תעשיה של ארגמן היתה כנראה גם על חופה של דאר (טנטורה) בדרום חיפה, וכמו־כן מוצאים חלזונות ארגמן על חופה של יפו. ראה: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XII. (1858) S. 340. בספר הזוהר הקדוש, פרשת תרומה (הוצאת ירושלים 1844) חלק ב עמוד קמט „אמר רבי יצחק: תכלת מה הוא גונא דימא דגינוסר דאיהו בעריבה דזבולון, היינו: תכלת היא מן דג שבים כנרת, שהוא בחלקו של זבולון. ידיעה זו במקצת מיזרה כי אין חלזונות ארגמן בים

כנרת. וגם הים הזה היה בחלקו של נפתלי. החכם יעקב בן צבי עמדין (יעב"ץ) בספרו מטפחת ספרים, תקכ"ח (1768) עמוד ט, אומר בצדק על דברי הזוהר „וכל זה חמוה ופפך המציאות" הרמב"ם אומר על החלזון „ובים המלח הוא מצוי" ראה משנה ת רה, הלכות ציצית, ב, ב. וכידוע מכנה הרמב"ם את ים התיכון בשם ים המלח. ראה: ישורון העברי XI (תרפד) עמ' קמ

46) ספר נאמנה, בפרסית ותרגום צרפתי בהוצאת ח. שפר (1881) עמוד 17.

47) The Jewish Quarterly Review XV. P.85 .Schechter Saadyana (1903) P. 80. I. Mann. The Jews in Egypt and in Palestine (1922). Vol. II. P. 203, 227.

48) Albertus Aquensis. Historia Hierosolymitanae Expeditionis VII, 22—25. Edition: Recueil de Historiens des Croisades, IV (1887). מובא לפי תרגומו העברי של ב. דינבורג שנדפס בקובץ: ציון ב' (תרפז). עמ' 56

49) Jacobus de Vitriaco. Historia Iherosolimitana Ed: Gesta Dei Per Francos (1611.)

50) בספרו הערבי כתב אלאעתבאר (ספר הנסיונות) הוצאת ח. דרנבורג (1886) עמוד 82.

51) בספרו של אידריסי הנקרא: נדהת אלמשתאק פי דכר אלאמצאר (נופש הגעגועים בזכרונות הארצות.) יצא לאור לראשונה בשנת 1592. ראה: Z. D. P. V. (1885) S.11 זאב וילנאי. תולדות הערבים והמוסלמים בארץ־ישראל (תרצב) עמוד 153—158.

52) מסעות רבי בנימין מטודילא, וראה ש. לוינסון ארץ־קדומים, ערך: גת־חפר, וראה: שבע חכמות, ערך, חיפה.

53) עבדאללה יאקות, בספרו הערבי כתאב מעג'ם אלבלדאן (סזר מאסף הארצות) הוצאת ויסטנפלד (1866) כרך 2 עמוד 381.

54) Quarterly Statement. (1914) P. 188.

55) Eracles L. XXXIX ch. 16. Beha ed—Din R. H. C. Or. III P. 245.

56) S. Paoli, Codic Diplomatico del Sacro Militare Ordine Gerosolimitano (1735) I P. 140. Tab. VI. No. 58, בשם אלורץ היתה גם משפחה יהודית חשובה בספרד במאה החמש־עשרה וממנה היה אחד בשם גרציה אלורץ ראה: Jewish Encyclopedia I P. 480.

57) מערת אליהו ידועה במסורת העברית גם בקשר עם ישו הנוצרי. בספר „מעשה ישו" מסופר על ישו שלמד את השם המפורש „אזל ואיטמר במערתא דאליהו... ואמר מילי דחרשין וסגר פומא דמערתא ואזל רבי יהודה גננא לפתחא דמערתא ואמר לה: פיתחא! פיתחא! איפתחי דאנא שליחא דאלהא חייה! כיון דשמע פיתחא דמערתא איפתח וישו רשיעא עבד נפשיה כציפרא דתרנגולא ואזל ויתיב בטורא דכרמלא" ראה: לוי גינזבורג, גנזי שעכטער (תרפח) ספר א' עמוד 336. 332.

58) מכתבו של מנחם בן פרץ החברוני נדפס גם במאסף המעמר (הוצאת לונץ) (תרפ) עמוד 41.

59) לפי רבי אברהם זכות, בערך בשנת הרסה (1505) בספרו יוחסין. הוצאת פיליפאווסקי (תרפ"ה) עמ' 218. ביוחסין דפוס וארשה חסר הפסוק הזה.

60) ראה ש. ח. קוק ר' יחיאל מפריז וארץ ישראל במאסף: ציון, ה' (תרצג) עמ' צז.

61) אישתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח פ"ו, הוצאת לונץ עמ' פא. מ. א. גוטמן ארץ־ישראל במדרש ותלמוד (תרפט) עמ' קיג.

62) פרקי ר' שלמה מכרך לונדון. H. Gross. Gallia Judaica (1897) P. 91

63) גדליה בן יחיא בספרו שלשלת הקבלה שכתב בערך בשנת השי (1550)

64) תוצאות ארץ ישראל נדפס בספר הזכרון לכבוד החכם לונץ (תרפח) עמוד: נד. הנוסע רבי גרשון בן רב' אליעזר מזכיר בשנת שפד (1624) את הקברים בחיפה ומוסיף „רחוק מעט מהעיר, מקוה מחול יפה וזכה מאד ונקראת: מקוה חול זכוכית, עד היום. ושם קבר אמנון, ועליו בנין מהודר מאד". ראה גלילות ארץ־ישראל או אגרת הקודש) באוצר מסעות. עמוד 177. רבי גרשון סרס את השם היוני ממנון לאמנון. ראה הערה: 39

65) Ludolphi de Suchem (Sudheim). Itinere Terrae Santa. Edition F. Deycks (1851) P. 49.

66) יחוס האבות והנביאים, נדפס בספר: Cippi Hebraici, Ed: H. Hettingero (1659). P. 47. וב„המעמר של לונץ ג

67) שאלות והשובות של המבי"ט חלק ג, סימן רכ"ב „ועוד העיד יהודה הכהן מוגראבי כי בהיותו בנוניס (?) נמצא שם רבי יהודה אבי המלמד של כפר ענן... וראה שאמרו ב' יהודים שתיו עמו: היאך אתה אוכל ושותה ואין לבך נוקפך על מיתת בנך? והשיב להם: בני לא מת אני הולך לבקשו. והשיבו לו: היאך לא מת ואנחנו שמענו מפי גוי אחד שבהיותו חוזר מן הויארה של חיפה, בין טבריה לגשר, הרגהוי".

68) האגרת בהוצאת יוסף ש. ריקיטי, יליד צפת, שיצאה לאור בשנת התלו (1676).

69) Leonharti Rauwolfen... Aigentliche Beschreibung der Raiss... in die Morgenländer (1583) P. 307.

70) Voyage de Levant fait par le Commandement de Roy en l'annee 1621 par le S-r D. C. (Louis De-Hayes, Baron de Courmenin (1624) P .349. 392. 395 402.

פרטים על שבט טרביה ראה: זאב וילנאי. תולדות הערבים והמוסלמים בארץ ישראל (תרצב) עמוד 8–196.

על זה יש להוסיף את דברי ההיסטוריון התורכי חג'חליפה (כאתיב שלבי) המספר בשנת 1650 לסה"נ על השבטים החשוב'ם החונים בא"י. בסביבות ג'אסן (אולי ג'אסם בחורן) וסלת (בעבר הירדן המזרחי) חונה שבט ערבי טרביה. מהם הנסיכים בני טרביה השולטים בעירה ג'נין (בעמק יזרעאל) וסביבותיה הנקראת בני חארת, זאת היתה מקודם אחוזתם המשפחתית ועכשיו אחוזת הממשלה. בספרו התורכי גיהאנומא (1732).

71) B. Surius. Le pieux Pelerin ou Voyage de Jerusalem (1666) P. 345. 348.

72) בן־צבי השומרונים (תרצה) עמ'. 102. 51

73) M. J. D.(oubdan). Le Voyage de la Terre-Sainte (1657) P. 50, 521, 529. בהוצאה שניה (1661) נוספה תמונה של מפרץ חיפה—עכו, ראה העתקתה עמ' 49

74) Memoires du Chevalier d'Arvieux, (1735) Vol. II P. 9—12. 286. 511. Laurens d' Arvieux. Voyage fait par ordre du Roy Louis XIV dans la Palestine etc. 1717) P. 173.

75) Florent Goujon. Histoire de Voyage de la Terre Sainte 1671) P. 63—4.

76) Reisen von Cornelius de- Bruyn (1688) P. 306 Pl 162.

77) ראה י. מאנן במאסף ציון, ו (תרצד) עמ' עח.

78) Charles de Sainte-Maure. Nouveau Voyage de Grece, d'Egypte, de Palestine (1724) P. 131.

79) Jonas Kortens. Reise nach dem Weiland Gelobten... Lande (1741) S. 266

80) J. Aegidius van Egmond & J. Heyman Travels through..., Syria Palestine etc. (1759) I P .26

80) א) לפי מאמרו של יעקב מאן. מסעם של ר' חיים בן עטר וחבורתו לא"י. ברבעון: תרביץ (תרצו) עמ' 93

81) פרטים על שלטונו של טאהר אלעמר ראה: ז. וילנאי. תולדות הערבים עמ' 199–222.

81א) לפי: ג'מיל אלבחרי בחוברת הערבית: תאריך חיפא (1922) עמ' 5

82) G. Mariti. Travels through Cyprus, Syria and Palestine (1791) II, P. 98, 123, 127.

83) S. Lusignan (Kosmopolitys) A History of the Revolt of Ali Bey (1783) P, 182.

84) ספורי ארץ הגליל (או אהבת ציון), נדפס באוצר המסעות של אייזנשטיין, עמוד 242.

85) מחוך אגרת של הרב אליעזר זוסמן (העורך של פרי הארץ) שנדפסה בשבועון: החור, שנה ד' (תרפד) גליון טז. עמוד 11, וראה: א. י. בראור. לקורות ישוב החסידים בא"י (תרפד) עמ' ט

86) מסעות הים – סדר נסיעות שנסע הרב הצדיק בק"ש מה' נחמן זצ"ל לא"י דרך הים ושאר מדינות. תרו (1846) עמ' ט', וראה: "מגיד – שיחות והוא שיחין עלאין קדישין... הרב הה"ג הקדוש מוהרנ"... גם בו יסופר... סדר נסיעתו לארץ הקדושה ואת כל אשר קרהו."

87) Cooper-Willyams. A Voyage up to the Mediterranean (1802) P. 151–155. A selection of Views (1822) P. 7.

88) E. D. Clarke. Travels in various Countries (1817) Vol. V. P. 5–6

89) U. J. Seetzen. Reisen durch Syrien, Palästina ect (1854) II S .95. 132. 136.

90) W. Turner. Journal a Tour in the Levant (1820) Vol II P. 117.

91) S. S. Buckingham. Travels in Palestine (1822) Vol. I P. 178.

92) Anton von Prokesch. Reise ins heilige Land (1831), S. 18-23.

93) M. J. de Geramb. Pelerinage a Jerusalem (1840) Vol. II p. 84

94) E. Hogg. Visit to Alexandria, Damascus and Jerusalem (1835) II P. 173

95) R. Spence Hardy. Notices of the Holy Land (1835) P. 120

96) T. Skinner. Adventures during a Journey (1836) Vol I, P. 61

97) J. N. Visino. Meine Wanderung nach Palästina (1840) S. 243

98) A. Norow. Meine Reise nach das Heilige Lande (1862) s. 218. W. R. Wilde Narrative of a Voyage etc. (1840) Vol II P. 162.

99) J. L. Stephens. Incidents of Travel in Egypt Arabia Petraea and the Holy Land. (1838) II. P. 343

100) חיים הלוי הורביץ, חבת ירושלים, עמ' ו, ב.

101) מנחם מנדל, קורות העתים לישורון באי'. תר (1840)

102 יהוסף שוארץ, תביאות הארץ, הוצאת לינץ, (תרס) עמוד רלה.

103) כתב־יד בספריה של בית־המדרש היהודי בלונדון Vol. 550 (5599) Fols 68-69

104) C. Napier. The war in Syria (1841) P. 96-100. Ch. W. Wilson. Picturesque Palestine Vol, III P. 95

105) John Wilson, The Lands of the Bible (1847) II, P. 238-42 מר י. כהן אשר בקר בחיפה בשנת 1846 מספר שיש בה 12-13 משפחות של יהודים כולן ממרוקו. Jewish Jntelligence (1847) Vol XIII P. 66,

106) Dr N. Sepp, Jerusalem und das heilige Land (1863) II, S, 453, Zweite Auflage (1876) II S, 543 Das Canalproject vom Golf von Akka zum Jordanthal Augsburg Allgemeine Zeitung (1883) Nr. 200 Beilage Nr. 203

107) W. F. Lynch, Expedition to the River Jordan and the Dead Sea (1850) P, 119. 460

108) W, S, Woodcock, Scripture Lands (1849), P. 265

109) C. W. M. Van de Velde. Reis door Syrie en Palestina (1854,) P. 216

110) H. L. Dupuis. The Holy Places (1856) Vol, II, P, 80. Maria Elisa Rogers. Domestic Life in the Holy Land 1862, בשנת 1865 יצא תרגומו בצרפתית.

111) כתב־יד בבית־המדרש היהודי בלונדון (Vol 560)

העתקות מגליונות המפקד בחיפה נשלחו לאשור אל יהודיה. ישנו מכתב המאשר "איך שקבלו מאתם ע"י שליח מיוחד תכריך כתבי הלוחות אשר נשלח לשמותינו מאת... כבוד אדוננו הגביר הטפסר הצדיק השר המרומם כמו"ה סיר משה מונטיפיורי.". חיפה ת"ו בח'(ודש) אדר שנת תזר"ח לפ"ק (תרטו־1855).". אברהם חיים אבן צור. שושן בן דהרי. ומרדכי מהדוי ראה: פ. גרייבסקי. זכרון לחובבים הראשונים, יג. (תרפח.)

112) ד"ר פרנקל; ירושלימה. מחרגם מגרמנית לעברית ע"י ב"י שטערן, (התריט) עמוד 367.

113) שערי ירושלים, התרלט (1879) עמ' 40.

114) כתב־יד בבית המדרש היהודי בלונדון (5615) Vol 536

115) משה וירושלים (1876) עמ' 29.

116) המגיד שנה יט (6 לינואר 1875) מס' 1.

117) ספר מסעות שמעון (באידיש) (1879) עמ' 184–180.

118) מסעי הי"ח לר' יוסף רחמים חיים או פלטקא מפראג ירושלים תרלו (1876).

119) ארץ צבי (1819) עמוד 39, 9. נדפס לראשונה בהמשכים בעתון: השחר.

120) החבצלת שנה טו עמ' 29. (כב אייר תרמה) ירושלים

121) Laurence Oliphant. Haifa or life in Modern Palestine (1897) Mrs M. Oliphant. Memoir of The life of Laurence Oliphant and of Alice Oliphant his wife (1892)

122) מכתב זה נמצא בספריה הלאומית בירושלים ונדפס ע"י פ. גראייבסקי, מגנזי ירושלים חוברת יג (טבת תרצא) עמ' כ.

123) לפי א. מ. לונץ. מורה־דרך בארץ־ישראל (תרנא) עמ' 264, ובמאסף הגרמני ZDPV. XVI (1893) S. 200

124) החבצלת תרנה, ראה מגנזי ירושלים של פ. גראייבסקי חוב. כא. (תרצב).

125) ת. הרצל, אלטניילנד (ארץ עתיקה־חדשה) בתרגומו של ד. קמחי, (תרצ"ד) עמ' 74–64. בתרגומו של סוק ולוב נקרא הספר הזה תל־אביב.

126) מכתבי שמריהו לוין בקשר עם התכניון, נדפסו בעתון „דבר" גליון של ראש השנה תרצו (1935) עמ' 41.

ב. רשימת המפות של חיפה

1) 1150 – שמה של חיפה רשום, אולי בפעם הראשונה, במפה שצוירה בערך בשנת 1150 ונספחה לכתב־יד של הירונימוס (de Palaestinae locis) הנמצא בספריה של המוזיאון הבריטי בלונדון (Add. 10049). בצד של יפו רשומה Caifas oppidum – העיר חיפה. ראה: K Miller. Mappae Mundi II (1891) Taf. 12. III. S. 14

2) 1154 – חיפה רשומה במפה ערבית של הגיאוגרף המוסלמי עבדאללה אידריסי משנת 1155 ושמורה עכשיו בספריה הלאומית בפריז (No. 2221). ראה: K. Miller. Mappae Arabiae VI (1927) Taf. 25. בנוסחאות אחרות של המפה הזאת וכמו־כן במפות ערביות אחרות מובא במקום חיפה, שם כנראה משובש, ג׳נפריה. ראה ז. וילנאי. תולדות הערבים והמוסלמים בא״י (תרצ״ב) עמוד 153.

3) 1200 – Urbis Hierosolymitaneae, cum vicinis locis מפה של העיר ירושלים והמקומות סביב לה, צוירה בערך בשנת 1200. באמצע מצוירת ירושלים וממנה כווני הדרכים למקומות החשובים, וגם אל Turris Cayphe – מגדל חיפה. האוריגינל נמצא בספרית המוזיאון הבריטי בלונדון Codex Harleian No. 658. Fol. 39 b וראה: Z. D. P. V. (Zeitschrift des Deutsche Palästina Vereins.) XIV (1891 S. 140.

4) 1253 – מההיסטוריון מתאיוס פריזאוס, שחי באנגליה נשארה מפה שחוברה ב־1253 ושמורה עכשיו בספריה של

המוזיאון הבריטי בלונדון. נספחת לכתב־יד בשם: Itinerarium in Terram Sanctam (Reg. 14. c. VII. Fol 5.) בה רשומה העיר חיפה Kaifas, ville d'Acre על החוף בצד של עכו ובמפרצה ספינות של נושאי־הצלב. ראה: K. Miller. Mappae Mundi III (1895) S. 91.

5) 1224 – מפה עגולה של כל העולם, בערך משנת 1284, וירושלם במרכזה. היתה שמורה במנזר אבסטורף (Ebstorf) ועכשיו בעיר הַנוֹבֶר בגרמניה. ראה: K. Miller. Mappae Mundi V (1891) S. 40. בה מצוירת חיפה; ראה העתקתה בספר זה עמוד 37

6) 1300 – מפה מצוירת של ארץ־ישראל, בערך משנת 1300, ונמצאת בספרית פלורנציה, באיטליה. ראה: Z.D.P.V. XIV (1891) S. 8. בה מצוירת חיפה בצורת בנין ומגדל. ראה העתקתה בספר זה, עמוד 37

7) 1320 – מפה של ארץ־ישראל, בערך משנת 1320. גם שמה של חיפה (Cayfas) רשום בה. נספחת לספר: Marinus Sanutus. Liber secretorum fidelium Crucis. Ed: Bongars Gesta Dei per Francos (1661) P. 284.

8) 1475 – מפת א"י נדפסה בשנת 1475 – בה מצוירת חיפה (Caiphas) ומערת אליהו (Speluca helie) נדפסה לראשונה בספר Rudimentum Noviciorum (1475) Lübeck. זאת היא כמדומני, מפת ארץ־ישראל שהופיעה לראשונה בדפוס בכלל.

9) 1483 – מפה מצוירת של ארץ־ישראל, משנת 1483, נספחת לספר: Bernh. de Breydenbach. Peregrinationes ad Terram Santam (1486) Z.D.P.V. XXIV (1901) Taf. 1. בה מצוירת חיפה וסביבתה. ראה העתקתה בספר זה, עמוד 39

10) 1663 – P. Anthonius Gonsales. Hierusalemsche Reyse (1673) P, 808 בה מפה מענינת של הר־הכרמל, חיפה וסביבתה. ראה העתקתה בספר זה, עמוד 45

11) 1770 – במוזיאון הבריטי בלונדון יש אוסף מפות של ערי חוף ים התיכון שחוברו באיטלקית בערך בשנת 1770. Antonio Borg, Piani delle Coste... del Mar Mediterraneo Vol. III Pl. 64 (Add. 13959) פה מצויר תרשים של מפרץ חיפה־עכו Piano del golfo di... Sar Gio d'Achiri e – Chaifa in Soria ראה העתקתו בספר זה עמוד 52

12) 1767 – מפה כללית של הארץ של Mons d'Anvielle Porphyrion vel Hepha בה מסומנת חיפה בשני שמותיה שני שמות אלו באים ברוב המפות שהתפרסמו בשנות המאה השש־השבע־והשמונה עשרה.

13) 1773 – מפה של מפרץ־חיפה שהוכנה כנראה על יסוד המפה הנזכרת בסעיף 11. נספחת לתרגום הגרמני של הספר Sergei Pleschtshjew. Von der Insel Paros nach : הרוסי Syrien und Palästina (1774) באקסמפלר הרוסי בספרית המוזיאון הבריטי לא מצאתי את המפה הזאת. ראה העתקתה בספר זה, עמוד 55.

14) 1795 – מפת מפרץ חיפה בצרפתית לפי המפה הנזכרת בסעיף 11 ויצאה לאור בספר: J. J. Allezard. Plans des Principaux Ports de la Mediterranèe (1795) Pl. 64 Golfe Caiffe. הוצאה שניה. (1800)

15) Jonathan Aylen. Kaifa in the bay of – 1832 Acre פה רשומה חיפה מוקפת חומה ושער אחד מסומן במזרחה.

16) H. A. Ormsby. Kaifa in the bay of – 1839 Acre... Admiralty Chart.

17) E. Smith. Sailing directins... and views – 1840 of the coast of Syria תרשים של חיפה וסימון עומק הים בקרבתה. מראה העיר מהים, הר הכרמל וחרבותיו.

18) Plan of the defence of the town of – 1841 Kaiffa drawn to accompany a report dated 10th June

1841 ... by C. F. Skynny (370x290 mm) British Museum 486401.

(19 – 1842 Plan of the town, fortifications & bay of Acre. Published by J. Wyld (1842). מפה מסומנת חיפה, חומתה, שעריה וסביבתה.

(20 – 1843 Symonds. Plan of Caiffa. In the papers of the corps of Royal Engineers. Vol. VI (1843) Pl. VIII תרשים של חיפה, חומתה ושעריה. ראה העתקתה בספר זה עמוד 75. במפה זו מובאים גם שתי תמונות של חיפה והכרמל מהים סימונדס היה שר־צבא אנגלי ובקר בארץ בשנת 1841.

(21 – (1840) and (1844) Bay of Acre by G. Biddelecombe C. H. Dillon (1843) Published March 21, 1844. (Admiralty Chart) מפה של מפרץ עכו־חיפה עם מדידות של עומק הים.

(22 – 1862 Bay of Acre, surveyed by T. B. Hull & F. C. Christian, under the Direction of A. L. Mansell (1862). חיפה מוקפת חומה עם שני שעריה. ישנה העתקה ממנה בצרפתית שיצאה בשנת 1866.

(23 – 1863 Bay of Haifa. Surveyed by F. G. D. Bedford under the Direction of A. L. Mansell (1862) Admiralty Chart 1863 תרשים של חיפה וסביבתה, המראה של חיפה והכרמל מהים.

(24 – 1876 Mount Carmel and Haifa (1:50.000) K. Baedeker. Palestine and Syria. First Edition (1876) P. 348.

(25 – 1896 Haifa (1:10.000) G. Schumacher K. Baedeker. Palestine and Syria.

26 – 1906 L. Graf von Mülinen. Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins XXX (1907). מפה של

חיפה וסביבתה ומפה מפורטת של הר הכרמל.

(27 Haifa (1:18.300) in Baedeker. Fifth — 1912 —Edition P. 229 מפה חדשה שונה מההיצאה הראשונה ראה סעיף 24.

(28 (Map of Haifa) Scale 1:10.000 — 1917 (7) British Museum 48855 (680x450 mm). מפת חיפה ותרשים של הנמל החדש.

(29 Haifa. Scale 1:10.000 (710x71 omm) — 1919 Surveyed and compiled by the 7th Field Survey Corp R(oyal) E(ngineers) .E(gyptian) E(xpeditionary) F(orce) February 1919. מפה שהוכנה אחרי כבוש חיפה ע"י הצבא הבריטי

(30 Haifa (1:10.000) Compiled from Muni- — 1926 cipal Surveys 1922-1926 and map of the 7th Field Survey Coy R.E.E.E.F 1919 by A. Ciffrin Municipal Engineer of Haifa.

(31 1927 — חיפה 1:20.000 נמדד ונאסף ע"י ד"ר א. סיפרין. מהנדס עירית חיפה 1927. השמות בשלוש השפות עברית ערבית ואנגלית.

(32 Sketch Plan of Haifa in the Quarterly — 1928 Statement of the Palestine Exploration Fund (1928) P 226. מפת חיפה ותרשים של הנמל החדש.

(33 Haifa 1:10,000. Survey of Palestine. — 1929 Drawn & printed at the Survey Office. Jaffa, September 1929

(34 Bay of Acre (1:50.000) Surveyed by Captain — 1930 J. A. Edgell O. B. E. R. N. and the officers of H. M. Surveying ship „Endeavour" 1930 (Admiralty Chart 1585) יצא לאור לראשונה ב 1931 ובהוצאה שניה עם הוספות ותקונים ב 1934 ובהוצאה אחרת ב 1935 עם תקונים קלים (גודלה $63\frac{1}{2} \times$

96½ס"מ) במפה רשום מפרץ עפו־חיפה ומדות עומק הים, בצד מפה של חיפה ונמלה (1 : 12.500). ומפה של עכו וחופה (1:25.000).

35) 1930 — Haifa Harbour, December 1930 (Report ... Palestine and Trans-Jordan for the year 1930).

36) 1935 — Haifa — Keren Hayesod באנגלית. יצא גם בהוצאה גרמנית.

37) 1935 — Haifa Guide with pictorial Map by A. Ciffrin & J. Loevy.

38) 1935 — מפת הדרכים של הארץ בעברית, אנגלית וערבית. בה גם מפה מיוחדת של חיפה. (קנה מדה 1 : 40.000) המפה הופיעה במהדורות אחדות. המהדורה הששית במרץ 1936

39) 1935 — מדריך ארץ־ישראל מאת זאב וילנאי. מפת חיפה והכרמל עם שמות הרחובות מצדה השני. (גודלה: 28 × 34 ס"מ) יצאה גם באנגליה ונספחה להוצאה האנגלית והגרמנית של המדריך הנזכר.

40) 1936 - מפרץ חיפה אזור התעשיה והשכונות. מפה (1:10 000) צבי פרידלנדר. בהוצאת ג'אורג הרץ, חיפה. הבאורים בעברית ובאנגלית. גודלה 77×110 ס"מ.

מאת זאב וילנאי יצאו לאור:

כפר החשמונאים (מודיעים). הוצאת מטילים (תרפ"ה) תל-אביב

עמק יזרעאל לפני כבוש ישראל. הוצאת קופת הספר (תרפ"ז) תל-אביב

עמק יזרעאל בתקופת התנ"ך. " " " "

הרטוב וסביבותיה (ארץ שמשון הגבור).
היצאת קופת הספר (תרפ"ח) תל-אביב

אגדות ארץ-ישראל. הוצאת הספר (תרפ"ט) לונדון

תולדות הערבים והמוסלמים בארץ-ישראל (שני חלקים).
היצאת שטיבל (תרצ"ב) תל-אביב

מדריך ארץ-ישראל. הוצאת סטימצקי (תרצ"ה) ירושלים

באנגלית:

LEGENDS OF PALESTINE. The Jewish Publication Society of America (1932) Philadelphia.

PALESTINE GUIDE. Steimatzky Publishing Co Jerusalem 1935

בגרמנית:

PALAESTINA-FUEHRER. Steimatzky Publishing Co Jerusalem 1935

26. מראה כללי של חיפה בשנת 1800 לס״הנ לפי הנזכר דלעיל.

27. מראה כללי של חיפה, בשנת 1830 לס״הנ. לפי:
W. H. Bartlett & S. Carne. Syria and the Holy Land II. (1836) P. 30

28. מראה כללי של חיפה, בשנת 1852 לס״הנ. לפי:
C. W. M. Van de Velde. Le pays d'Israel (1857) Pl. 44

29. תרשים של חומות חיפה בערך בשנת 1840 לס״הנ. ראה: רשימת מפות חיפה, מספר 20

31. המושבה הגרמנית בראשית הוסדה – בשנת 1877 לס״הנ. צויר ע״י J. Schumacher

31. מראה כללי של חיפה בשנת 1880 לס״הנ לפי:
W. M. Thomson The Land and the Book II (1883) P. 236.

32. חיפה וחזונו של ד״ר הרצל.

33. בנין משבר הגלים הגדול בנמל חיפה.

34. מראה כללי על פני הדר הכרמל.

35. אחד הרחובות בנוה-שאנן (רחוב הגליל).

36. מראה כללי על פני בת-גלים.

37 שוק הפירות והירקות בחיפה.

38. מערת אליהו הנביא (מבפנים).

מראה כללי על פני חיפה ומפרצה.

15. ספינה בחופי ארץ־ישראל. ציור משנת 1581. לפי:
S. Schweigger Reyssbeschreibung aus Teutschland nach... Jerusalem (1608) S. 277

16. אנית־מפרשים בחופי ארץ־ישראל. ציור משנת 1675. לפי:
O. F. von der Gröben. Orientalische Reise-Beschreibung (1694) S. 71

17. מפה של הכרמל, חיפה וסביבותיה משנת 1663 לס"הנ.
ראה: רשימת מפות חיפה, מספר 10

18. מראה של חיפה. ציור משנת 1664 לס"הנ. לפי:
L. d'Arvieux. Voyage... dans le Palestine (1717) P. 173

19. מראה של חיפה. ציור משנת 1682 לסה"נ. לפי: Reizen von Cornelius de-Bruyn (1688) P. 306, Fl. 162

20. מפרץ של חיפה – עכו. ציור משנת 1652 לס"הנ.
לפי הוצאה שנ"ה של: J. Doubdan. Le voyage de la Terre-Sainte. (1666) P. 490.

21. מפרץ חיפה־עכו. לפי ספרו של התיר האנגלי מונדרל שעבר בשנת 1697 בדרכו מעכו אל יהודה וראה את חיפה (Caypha) מרחוק. ראה: H. Maundrell. A journey from Aleppo to Jerusalem (1749) P. 54. 57.

22. תרשים באיטלקית של מפרץ חיפה – עכו, משנת 1770 לס"הנ. ראה רשימת מפות חיפה, מספר 11

23 תרשים בגרמנית של מפרץ חיפה – עכו משנת 1773
ראה: רשימת מפות חיפה מספר 13

24. המראה של מצודת חיפה (אלבורג') בשנת 1880 לס"הנ. לפי: G. Ebers & H. Guthe Palästina in Bild und Wort. II (1883) S. 9

25. מראה כללי של מפרץ חיפה־עכו. בשנת 1800 לס"הנ.
ראה מקורות לתולדות חיפה מספר 87

ג. רשימת הציורים והתרשימים.

1. כלי חלמיש מסביבות חיפה. לפי: P. Karge. Rephaim (1918). S 134
2. תרשים של חיפה וסביבותיה בימי קדם בהשוואה לימינו.
3. שקמינה (תל א־סמך). צולם בשנת 1932
4. עץ שקמה עתיקה בקרבת תל שקמינה. צולם 1935.
5. כתובת יונית של קבר יהודי בשקמונה. לפי: R. Dussaud. Les Monuments Palestiniens (1912) P. 91
6. שברי עצמות עם חיטובים שונים לפי הנזכר דלעיל
7. החדר הבנוי על קברו של אבדימי דמן חיפה צולם 1932
8. מערת קברים עם סימני מנורה עברית. לפי: Survey of Western Palestine I (1881) P. 305
9. מנורת חרס עברית עם ציור מנורה עליה, מהר הכרמל (חרבת סומקה) לפי: Quarterly Statement 1886. P. 8
10. חלזונות ארגמן ותכלת. לפי: R. Pietschmann. Geschichte der Phönizer (1889) S. 240
11. חותמת של חיפה מימי הצלבנים בערך משנת 1250. ראה מקורות לתולדות חיפה, מספר 56
12. קטע ממפת העולם משנת 1224 לס"הנ. חיפה ועכו. ראה: רשימת מפות חיפה, מספר 5.
13. קטע ממפת ארץ־ישראל משנת 1300 לס"הנ בערך. חיפה וסביבתה. ראה: רשימת מפות חיפה, מספר 6.
14. קטע ממפת ארץ־ישראל משנת 1483 לס"הנ. חיפה. הכרמל ועתלית. ראה: רשימת מפות חיפה, מספר 9

מראה כללי על פני חיפה ומפרצה.

התמונה צולמה מרמת הכרמל, כ־250 מטרים מעל פני חיפה. ביסיון משתרעת חדר הכרמל, באמצע בערך, סמוך לחוף, חיפה העתיקה. שמאלה, המושבה הגרמנית עם רחובה הראשי, בצדה בנין בית החולים האיטלקי, מעליו השכונה הערבית חבבוזה במקומה של חיפה העתיקה. שמאלה, על החוף, צריפי הצבא הבריטי ובצדם נראים, מכון עצי הברושים, בתי השכונה בתיגלים. לאורך החוף משתרעת רצועת הנמל ועליה שני מחסנים ארוכים. לאורך הנמל נראה משברי־הגלים הגדול כנגשר מהמעגה אל המזרח. ביסיון משבר הגלים המסו הנמשך מהמזרח אל המערב. בין מצוותיהם המעבר לאניות. לאורך חוף הים משתרע עשן זבולון עם רצועת הזולזולים. מעל חיפה. (מעל האניה המעשנת), נמצאת עכו. לאורך האופק מתרוממים הרי הגליל. ביסיון הגליל התחתון ובשפאל הגליל העליון. הנבוה ביותם בערך מעל משבר הגלים המסו. בין הרי הגליל העליון מתרוממים הרי העצמון, יותר 1200 מ' מעל פני הים. בין הרי הגליל התחתון מתרומם הר מחורר (בערבית: ג'בל דיבכא), עד 548 מ' מעל פני הים. מצה הרי הגליל העליון הבא נוסף, נקרא: ראש הנקרה (בערבית: ראס אלנאקורה). מה עובר ביסיון הנבול הצפוני של ארץישראל.